

આત્મપ્રદીપ.

પ્રસ્તાવના.

આત્મપ્રદીપ ગ્રંથમાં વર્ણનની મુખ્યતા અધ્યાત્મ જ્ઞાનની છે, અધ્યાત્મ જ્ઞાનથી આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપ બને છે. તોડદ, તત્ત્વમાલે વગેરે આત્મજ્ઞાન પ્રેરક વાક્યોની ખુબારીનો રસ આત્મપ્રદીપના મનનથી જણાય છે. સર્વ ગ્રંથોમાં અધ્યાત્મગ્રંથ એટલે પદવી જોગવે છે. નાટક રમવાની છાયા ક્ષણિક છે અને અધ્યાત્મરસની છાયા સદાકાળ રહે છે, સ્પર્શમણિયોગે જેમ લોહ મુવર્ણતાને પામે છે તેમ આત્મા પણ અનેકાન્ત અધ્યાત્મગ્રંથરૂપ સ્પર્શમણિના યોગે પરમાત્મપણાને પામે છે તે ઉદ્દેશને અનુસરી આત્મપ્રદીપ રચવાની રકુરણા રચનાવિક બનવા યોગ્ય છે.

અધ્યાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનના પુરતકોના અનુસારે અધ્યાત્મજ્ઞાનસાધ્ય ગિંદુકદ્વીપી સ્લોકદ્વારા હૃદયના ઉભયબો બહિર પ્રકાશના છે તે આદ્યંત ગ્રંથ વાંચવાથી માહુમ પડશે.

જેનોમાં આ ગ્રંથ વિશેષતઃ પ્રાતઃસ્મરણીય બલિધમાં થઈ પડશે. તે દ્વિતી આત્મપ્રદીપગ્રંથની અધ્યાત્મ જ્ઞાનની ઉચ્ચ યોગીયોજ સમજવું.

સંવત ૧૯૬૧ ની સાલનું ચામાસું વિજયપુર કરવામાં આવતાં જોડવડમાં વિજયપુરમાં આવવાનું થયું હતું. ત્યારે

અધ્યાત્મજ્ઞાનની સ્ફુરણા પ્રકટતાં એક દીવસમાં સો પ્રકો-
કનો મૂળ અંધ બનાવ્યો હતો, ત્યાર બાદ સમાધિયત
કમાં તે છપાવ્યો હતો, સાણ્દમાં ચોમાસું કરી વિહાર
કરી માણસા ગામમાં જતાં શેવકાલમાં માસકરૂપ ત્યાં કે-
રવામાં આવ્યો હતો ત્યારે ત્યાં આત્મપ્રદીપની સંસ્કૃત
ટીકા રચવામાં આવી હતી.

પંડિત શિરોમણિ વૈયાકરણાચાર્ય સ્વામસુંદરાચાર્ય
ચંદ્રએ અમારી રચેલી સંસ્કૃત ટીકા તપાસી જોવામાં
અમ લીધો તેથી તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે.

સંવત ૧૯૬૫ ની સાલમાં ચૈત્ર વૈશાખ જેઠ માસમાં
અમદાવાદનિવાસી દોરી મણિભાઈ નયુભાઈએ મૈત્ર શેલી
અનુસારે આત્મપ્રદીપ અંધનું ગુજર્જર બાપમાં વિવેચન
કર્ચું છે, તેથી તેમણે પણ સુખ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું છે.
તેમનું કરેલું વિવેચન તપાસ્યું છે છતાં કંઈ જૂત લાગે
તો સજ્જનોએ સુદ કર્યું, આ પ્રમાણે આત્મપ્રદીપમૂળ,
સ્વોપજ્ઞ ટીકા, તથા વિવેચન એ ત્રણ સહિત પુસ્તક તૈ-
યાર થયું છે.

આ પ્રસંગમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન પામવાના સુખ હેતુએ
બનાવ્યા છે. આત્મજ્ઞાનના અધિકારિ શિષ્યોનાં લગ્ન બ-
તાવ્યાં છે, આત્મજ્ઞાનમાં સમજૂતી કરવાથી પરમાત્મક મને
છે તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે, આ અંધનું અંધન પુરૂષના
મુખે વર્તન થાય તે અપોગ્ય ગણાય પણ પાચકો પેલાની
કેવે આ તથા વાંચી અપૂર્વ આનંદની ખુમારી પ્રાપ્ત કરશે.

સાધ્ય આત્મતત્ત્વ છે, સાધન તરીકે આ અંશ છે. તત્ત્વેદ આ અંશ છે, અવાંતર અને અનંત ફળનો આપનાર આત્મપ્રદીપ અંશ છે.

આત્મપ્રદીપ અંશમાં ઉપદેશદ્વિધી જે કંઈ જિનાશા વિરૂદ્ધ લાખાનું હોય ઉપાખ્યું હોય તે સંબંધી ગિર્યા ફાટીત દઈ મું. જે કંઈ ભૂત જાણાય તે પડિત પુરૂષો મુધારયો. હંસદ્વિધી સત્જનન પુરૂષો સાર મદ્વળ કરી આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરો, વ્યવહાર અને નિરૂપનનય ગણિંત જિનાશા પ્રમાણે બંધનજીવો પ્રવૃત્તિ કરી પરમાણુખમય સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરો, નિર્ભય અગંધ્યપ્રદેશની ઉત્તમ વલ્લતા કરો.

અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળી આવા અંશો ઉપાવી બહાર પાડે છે. માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેમજ અધ્યાત્મજ્ઞાનના અંશોને ઉપાવી જે ગૃહસ્થો બહાર પાડે છે તેપણ સક્રિય બનનારા થાય છે, શ્રીતા અને વાચક, આત્માના શુદ્ધપ્રદેશમાં સ્થિર થાઓ અને પરમ મંગલ વરો.

ૐ શાંતિ.

સં ૧૯૬૫ દ્વિતીય ગ્રાવણ શુદી ૫ શનિવાર.

અમદાવાદ

અને તત્ત્વના અર્થના અણુકાર શુદ્ધનું દૃઢયથી ધ્યાન કરીને
આત્મપ્રદીપ નામનોગ્રન્થ દુઃ વિરતાર્થ મુ' ૫ ૧ ૫

ભાવાર્થ—પ્રારંભેનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય તે
રેતુથી શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રભાણે, અંધકર્તા મંગલાચરણરૂપે
પ્રથમ હંદદેવની અને શુદ્ધની સ્તુતિ કરી અથ લખવાનો
આરંભ કરે છે.

કેવળી ભગવાને પ્રરૂપેલી વાણીના સ્વામીનું એટલે
અર્થેત્તુ મણુનું પ્રથમ અંધકર્તા દૃઢયથી સ્પર્શ કરે છે. આ-
ત્મીય અતિશયવાળી વાણીના પ્રરૂપક જીનેશ્વર ભગવાન છે.
તેમણે કેવળજ્ઞાનદ્વારા અણુપણ સર્વ માણેનો લોકોને
ઓપ આપી પોતાનું વાગીશપણુ સિદ્ધ કર્યું છે, નાગ દેવ
અને સકલ કમ સમૂહને જીતેલા હોવાથી તે જીનેશ્વર ક-
હેવાય છે. તેવા જીન ભગવાનને પ્રથમ વંદન કરી અથ-
કર્તા શુદ્ધનું ધ્યાન કરે છે. શુદ્ધનું લક્ષણ પણ આજ પ્રલો-
કમાં અપેક્ષુ છે, તત્ત્વાર્થને અણુવાચાળા શુદ્ધપદને લાયક
છે. વરુણનું ખરું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ. (તત્ત્વજ્ઞા વસ્તુતત્ત્વ), ૧
તત્ત્વના અર્થને સમ્યક્ રીતે જે અણે તે શુદ્ધ કહેવાય તેવા
શુદ્ધને પણ અંધકર્તા અંધારણે નમસ્કાર કરે છે, કેવળ
આદ્ય નમસ્કાર નહિ કરતાં દૃઢયથી તેમનું ધ્યાન મરે છે,
તેમના પ્રતિ ભક્તિની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આ રીતે
દેવ અને શુદ્ધનું ધ્યાન કરી, તેમના ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલી
ચિત્તવૃત્તિ વટે અંધકર્તા “ આત્મપ્રદીપ ” નામનો
અંધ રચવાનો આરંભ કરે છે.

આત્મપ્રદીપ એ નામની સાથેકર્તા આપણે વિચારી

અધકારમાં રહેલી વસ્તુ શોધવાને જેમ બાહ્યદીપકની જરૂર છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે નહિ જણાયેલા આત્મતત્ત્વને જણાવનાર દીપક સમાન આ અન્ય છે. જેથી 'આત્માતુ' સ્વરૂપ સમજાય અને આત્મજ્ઞાન થાય તેવા મોર્ચાને દર્શાવનાર આ અન્ય હોવાથી આત્મપ્રદીપ નામ યોગ્ય છે. આ અન્ય એકાગ્ર વૃત્તિથી સંપૂર્ણ વાંચવાથી તેની ખાત્રી થયે. આ જગત્માં જૈનધર્મમાં આ સંબંધી અનેક અન્યો છે. તોપણ તે એટલા બધા કઠિણ છે કે સામાન્ય જન તે અન્યોનો લાભ લેઈ શકે તેમ નથી, માટે તેવા બોધુ જ્ઞાન ધરાવનારા તત્ત્વશ્રદ્ધાકોપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી અન્ય કર્તા આ અન્ય લખવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તેમાં મોટા મોટા વિષયો સરલ બાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. ॥ ૧ ॥

અવતરણમ્—અનાદિકાલાયાંવધિ સંસારદુઃસ્વદવાપ્તિ
પાપચ્યમાનમારમાનમુદ્ધર્તુમિચ્છયોપદિશન્તં ધર્મદ્રોષાગુરું કા-
ભિર્વાર્ગર્વણાન્નિર્વર્ણયામીતિ નેત્રે નિમીલ્યાઽપ્યપત્યન્નુપમાનં
પ્રસિદ્ધેરેવ કલ્પટજાદિભિ ર્વ્યતિરેકાલઙ્કારદ્વારા ગુરું સ્તૌતિ ક-
લ્પદ્રુત ઇતિ ॥

શ્લોક:

કલ્પદ્રુતોઽધિકો यस્ય વા ચિન્તામણિરત્નતઃ ॥
ધર્મકામાર્થજાધીયાન્ પ્રતાપો મુક્તિદાયકઃ ॥૨૦॥

कल्पद्रुतोऽयवा चिन्तामणिरत्नतः स्य मतापोऽधिक इत्य-
 न्वयः । व्यतिरेकसाधकमग्रे हेतुगर्भाविशेषणद्वयं धर्मकामार्थ-
 साधीयानिति मुक्तिदायक इति च कल्पद्रुत इति कल्प-
 द्रुमपेक्षयाधिकः प्रताप इत्यर्थात् महिमादिशब्दमपहाय प्रताप
 शब्दशेषस्या व्युत्पत्तिरवधार्यते नैव व्यतिरेकः सिद्धस्तथाहि प्र-
 पूर्वकसन्तापार्थक्यपधानोर्भावे यच्च तेनाष्टकर्ममहाशून्यं प्र-
 न्याप पूर्वकं (ध्वंसपूर्वकं) शुद्धचैतन्यमयः शब्दश्चैतन्य-
 मध्यते कल्पद्रुतान् कल्पितं पुत्रकण्डवद्रविणादिकं द्रवति द-
 दानि नहि कचिदपि मोक्षं ददन् कल्पद्रुते तष्टः शून्यो वास्ति
 अन्यैरप्युक्तं (तमेव विदिशानि मृत्यु मेनि मान्यः पन्था वि-
 चने अपनाय) इति (अने ज्ञानात् मुक्तिरिति) निश्च मुक्तः
 इत्यभिमेन्यैव मूले मुक्तिदायक इत्युक्तम् ।

ननु मिदंऽपि व्यतिरेके चिन्तामणिरत्नं कियर्थमुपात्तं
 मूले इति चेद् अयः मयं देहि मयं देहीतिवचनविषयं ददानि
 कल्पद्रुताचिन्तामणिस्तु वचनोच्चारणमन्तरेणैव चिन्तितमेव ददा-
 नीति कल्पद्रुतावेतयाधिकादपि चिन्तामणेशब्दमतापोऽधिक इत्य-
 निश्चयबोधनार्थमिति । ननु मोक्षस्य सर्वोत्तमत्वात् कथं धर्माद-
 पि पूर्वपाठो नापाठि ? सत्यं धर्मस्य मोक्षोऽङ्गवेऽपि हेतुत्वाद्
 धर्मस्यैव पूर्वपाठ उचितोऽने मायस्त्वान्मोक्षस्यान्तः एव पाठ
 उचितः अत्र एव (जीवाजीवामयवन्धमन्तरनिर्जराभोक्षास्त-
 न्वमिति) अन्ये मोक्षपाठः नासकृतामृतास्वात्पापार्थोणां

અધકારમાં રહેલી વસ્તુ શોધવાને જેમ બાહ્યદીપકની જરૂર છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે નહિ જણાયેલા આત્મતાત્વને જણાવનાર દીપક સમાન આ અન્ય છે. જેથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાય અને આત્મજ્ઞાન થાય તેવા માર્ગને દર્શાવનાર આ અન્ય હોવાથી આત્મપ્રદીપ નામ યોગ્યજ છે. આ અન્ય એકાગ્ર વૃત્તિથી સંપૂર્ણ વાંચવાથી તેની ખાત્રી થયે. આ જગત્માં જૈનધર્મમાં આ સંબંધી અનેક અન્યો છે. તોપણ તે એટલા બધા કઠિણ છે કે સામાન્ય જન તે અન્યોનો લાભ લેઈ શકે તેમ નથી, માટે તેવા બોધુ જ્ઞાન ધરાવનારા તત્ત્વબ્રહ્મકોષ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી અન્ય કંઈ આ અન્ય લખવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તેમાં મોટા મોટા વિષયો સરલ ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. ॥ ૧ ॥

અવતરણમ્—અનાદિકાલાઘાવધિ સંસારદુઃખદવાધિ
પાપચ્યમાનમાત્માનમુદર્તુમિચ્છયોપદિશન્તં ધર્મદીક્ષાગુરું કા-
ભિર્વાર્ગર્વણાન્નિર્વર્ણયમામીતિ નેત્રે નિમીલ્યાડપ્પપશ્યન્નુપમાનં
પસિદ્ધેરેવ કલ્પટ્ટપ્પાદિભિર્વ્યતિરેકાલઙ્કારદ્વારા ગુરું સ્તૌતિ ક-
લ્પદ્રુત ટિતિ ॥

શ્લોક:

કલ્પદ્રુતોઽધિકો यस્ય વા ચિન્તામણિરત્નતઃ ॥
ધર્મકામાર્થજાધીયાન્ પ્રતાંપો મુક્તિદાયકઃ ॥૨॥

कल्पद्रुतोऽथवा चिन्तामणिरत्नतः यस्य प्रतापोऽधिक इत्य-
 न्वयः । व्यतिरेकसाधकपक्षे हेतुगर्भरितोपपन्नं धर्मकार्य-
 साधोपानिनि मुक्तिदायक इति च कल्पद्रुत इति कल्प-
 द्रुमपेक्ष्याधिकः मनाप इत्यर्थात् महिमादिशब्दमपदाय मनाप
 शब्दोक्त्या व्युत्पत्तिरन्वयार्थेनैव व्यतिरेकः सिद्धस्तथाहि प्र-
 पूर्वकमन्तापार्थक्यपपातोर्भावे यच्च तेनाष्टकर्ममदानपूर्णा म-
 न्नाप पूर्वकं (ध्वंसपूर्वकं) शुद्धचैतन्यमर्थः शब्दशरत्त्वं
 लभ्यते कल्पवृक्षस्तु कल्पिर्वा पुत्रकृच्छ्रदविणादिकं द्रवति द-
 दानि नहि कविदापे मोक्षं ददन् कल्पवृक्षो हृष्टः भूतो वास्ति
 अन्वयस्फुटते (तमेव विदिवानि मृत्यु मोनि नान्यः पन्था वि-
 ष्यते अपनाप) इति (ऋते ज्ञानात् मुक्तिरि) ति'च सुतेः
 इत्यभिधेनैव मूले मुक्तिदायक इत्युक्तम् ।

ननु मिदंऽपि व्यतिरेके चिन्तामणिरत्नं किमर्थमृणानं
 मूले इति चेद् ग्रन्थः मयं देहि मयं देहीतिवचनविषये ददति
 कल्पवृक्षाधिन्तामणिस्तु वचनोच्चरणमन्तरंगेन चिन्तितमेव ददा-
 नीति कल्पवृक्षापेक्षयाधिकादपि चिन्तामणेर्गुरुप्रतापोपक इत्य-
 निशयव्योपनार्थमिति । ननु मोक्षस्य सर्वोपमत्वात् कथं धर्माद-
 पि पूर्वपाठो नापाठि ? सत्यं धर्मस्य मोक्षोद्भवेऽपि हेतुत्वाद्
 धर्मस्यैव पूर्वपाठ उचिनोद्भवे माप्यन्यान्मोक्षस्यान्त एव पाठ
 उचिन अत्र एव (जीवाजीवामवचन्यसंवरानिर्गतापोक्षास्त-
 त्वमिति) अन्ते मोक्षपाठः

સંગચ્છતે કપમન્યયા તૈતપિ મોક્ષપૂર્વકા જીવાદિ : પદાર્થા ન
કથિતા દાનિ ત્વમેવ વદેતિ ॥ ૨ ॥

અવતરણુ:—ધર્મનું જ્ઞાન આપનાર સદગુરુ છે. ગુરુ
વિના ગુરુદેવની કૃપા વિના સજ્જાનની પ્રાપ્તિ હું જોઈ શકું છે, જેમ
માણસને ચમ્પુ હોય પણ કોઈ પણ પદાર્થ જોવામાં સૂર્યના
પ્રકાશની મદાયતાની જરૂર છે, તેમ શાસ્ત્ર હોય પણ તે
મર્મજ્ઞવામાં ગુરુરૂપ સૂર્યની આવશ્યકતા છે; માટે પ્રથમ
ગુરુની સ્તુતિ મન્ય કરતાં કરે છે.

અર્થ—જેનો પ્રતાપ કંઈપણ અથવા ચિંતામણિ
રત્ન કરતાં અધિક છે, અને ધર્મ, કામ, અને અર્થને
આપવાવાળો અને મુક્તિ આપનાર છે. ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—કંઈપણ અથવા કંઈપણ માગેલા પદાર્થને
આપનારો મનુષ્યમાં આવે છે, કંઈપણ પુત્ર, કલત્ર, ધન,
વશ વગેરે બાહ્ય પદાર્થોને આપવાવાળો છે, પણ કદાપિ
કંઈપણની મિશ્ર પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એવું સાંભળવામાં અ-
ચાંચ જોવામાં આવેલું નથી. પણ ગુરુ તે અનંત સુખ અને
શાન્તિ આનંદના સ્વાદરૂપ મિશ્રને મિગવવામાં કારણભૂત
હોવાથી તેમનો પ્રતાપ કંઈપણ કરતાં પણ વિશેષ છે.
કંઈપણ આ જગતના પદાર્થોને આપી શકે પણ ખરી
આર્થિક રીતિ તે ગુરુ આપી શકે. તેમના વિના તે
આપવા કે.ઈ પણ સમર્થ નથી. કંઈપણ કરતાં ગુરુનો પ્ર-
તાપ વિશેષ છે એટલું જ નહિ પણ ચિંતામણિ રત્ન કરતાં
પણ તેમનું આદ્યત્વ વિશેષ છે. કંઈપણ અને ચિંતામણિ
રત્નમાં શિરો એક છે કે કે કંઈપણ માગેલી વસ્તુ આપે

હે, ત્યારે ચિંતામણિ રત્ન તો મનમાં ચિંતવેલી—ધારેલી વસ્તુને તરત જાપે છે. પણ જ્યાં સંબંધમાં વિચારનું કે કલ્પદૃશ અને ચિંતામણિ રત્ન એ જડ પદાર્થ છે, અને જડપદાર્થ જડવસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી જાપે, પણ આદિતક રિદ્ધિ તે કદાપિ જાપી કે જાપાવી શકે નહિ તે જાપા વનાર તો છુવતા ગુરૂજ છે. માટે ગુરૂનું આદ્યત્વ જા સુવ છે, તે આદ્યત્વનું વર્ણન શબ્દદ્વારા કદાપિ થઈ શકે તેમ નથી.

જ્યાં જગતમાં ચારે પુરુષાર્થ મણુવામાં આવેલા છે. તેમનાં નામ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે ગુરૂના પ્રતાપ એટલો બધો છે કે તે ધર્મ, અર્થ, કામ સાધનારો થઈ શકે છે, જાનાર્થ એ છે કે ગુરૂપ્રતાપથી ગુરૂપ્રાર્થી માણસ આ જગતમાં ધર્મ સંબંધી કાર્ય કરી શકે છે, અર્થ-ધન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યનો સૌથી ઉત્તમોત્તમ પુરુષાર્થ મોક્ષ તે પણ ગુરૂ પ્રતાપથી મળે છે. આ રીતે વિચાર કરતાં જાપણે જણાય છે કે ગુરૂપ્રતાપથી ચારે પુરુષાર્થ સંપાદ્ય છે. એક પણ પુરુષાર્થ જેની સદાયતા વડે શાપી શકાય, તે પુરુષને પણ ઉપકાર જાપણે જાણી શકવા સમર્થ થતા નથી, તો પછી જેની કૃપા વડે અને જેના પ્રતાપ વડે ચાર પુરુષાર્થ સદૃશમાં સાધી શકાય તેવા ગુરૂની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તે જોખી કહેવાય ॥ ૨ ॥

અવતરણમ્—દુરવગમસાગરપર્વ મો વિદન્તિ સર્વે દે સારણે.

पु दशविंश विदन्तोपि न यन्यान्वेदयितुं समर्था ईशानाः अ-
पि न हि सर्वानावाल्लहृद्भ्यः किन्तु कतिचिदेव जन्मान्तराभ्य-
स्तशास्त्रान् पञ्चपान् तत्राप्यध्यनाध्यापनकालः क्रीदयैः क्लेशै-
रतिबाधत इत्यत्रानुभूतश्रमा एव प्रमाणमित्यन्येभ्यो व्यतिरेकं
दर्शयति यस्येति

यस्याशिपो जडः शिष्यो भूतले पण्डितो भवेत् ॥
गुरुः पार्श्वमणिर्ज्ञेयः सेव्यः स्तुत्यः सदा मुदा ॥३॥

टीका—यस्य गुरोराशीर्वादादेव न त्वन्यत्रद् पाठनान्
जडो' मद्दामन्दबुद्धिरपि शिष्यः भूतले न हि स्वगृहे ग्रामे
देशे वा पण्डितो भवेत् स्वयमसंशयानो निःसंशयन्यन्यान्
भंशयानानित्यर्थः दार्ष्टान्तिकं दृष्टान्त मुद्रया स्पष्टयति गुरुरिति।
स गुरुः पार्श्वमणिर्ज्ञेय इत्यतः सदा सेव्यः पादवन्दनाशक्त-
रणतरलनेत्रनिरीक्षणादिना मुदा स्तुत्यः ॥ अज्ञाननिमिरा-
न्यानां ज्ञानाञ्जनशलाकेभ्यः आदिना । अथ भावः पार्श्वमणिः
स्वसम्पर्कमात्रेण धाव्यमं लोहं चक्रवर्तिमुकुटाहं सुवर्णक-
रोति ॥ तद्वद् गुरुरपि पुरुषार्थमं हस्तेन शिरः सृष्ट्वा राजाधि-
राजपूज्यं करोतीति तत्कृपाकटाक्षं प्रतीक्षमाणो गुरुसेवा
परायणो भवेदिति निदर्शनं चात्र मृन्मयं द्रोणं गुरुं सेवमानो
भिष्टो धातुष्काग्रेसर आसीदियं दृष्ट्वाऽर्जुनोऽपि विमि-
स्मिय इति कथानुयोगविदाः नातिपरोक्षम् अन्यस्येऽपि एवं

આથવે છે, આવા શિષ્યો પર તંત્રાત્મિક રીતે ગુરૂના હૃદય-થી પ્રેમની ઉર્તી જગૃત થાય છે, જેના બળવડે મદગુદે-વળે શિષ્યપણ અરૂપ સમયમાં નિયેગ જ્ઞાની થાય છે. ગુરૂનો સર્વ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાજનારા દોષ છે, છતાં પણ શિષ્યભક્તિ ગુરૂનું હૃદય ખેંચવા સમર્થ થાય છે.

ગુરૂને પાર્શ્વમંત્રિની ઉપમાં આ સ્થોકેમાં આપણમાં આવેલી છે, તે યુક્ત છે. લોહ જેવી અપમ ધાતુને સુવર્ણમાં ફેરવી નાખવાનો પાર્શ્વમંત્રિનો સ્વભાવ છે. તેના સ્પર્શ માત્રથીજ લોહ સુવર્ણ બની જાય છે, તેજ રીતે સર્વ ગુરૂના સમાગમમાં રહેવાથીજ સામાન્ય જન પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના હૃદયમાં વિકાસ નાશ પામે છે, તેનું મન સ્ફટિક જેવું નિર્મળ થાય છે, અને તે આત્મિક રૂઢિ પ્રાપ્ત કરવા જાગૃત થાય છે. ગુરૂને પ્રેમપૂર્વક હરત શિરપર પડવાથી સધળા હૃદયો રાગદ્વેષના વિચારો સર્વથા નાશ પામી જાય છે અને આત્મિક પ્રકાશ મેળવવાને મન સરોવર તુલ્ય નિર્મળ થાય છે. ગુરૂ જો, ખરેખરા આધ્યાત્મિક દ્વીપીયાગર છે. આપણાં હૃદયોં તરવોનો મેલ દૂર કરે છે, અને શુદ્ધ સુવર્ણ તુલ્ય આત્માને બનાવે છે. તેવા ગુરૂની સર્વદા આનંદપૂર્વક ભક્તિ કરવી તેમજ સ્તુતિ કરવી. ગુણાનુરાગ જેવો ઉત્તમ ગુણ આ જગતમાં જીજ્ઞે એક પણ નથી. ગુણી માણસો આપણને આ જગતમાં ઘણા મળી આવશે, પણ ગુણાનુરાગી ગુરૂઓ કવચિતજ નજરે પડે છે. ગુણાનુરાગી માણસને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જરા પણ ટીલ થતી નથી. મહાન ગુરૂ

સેના પ્રત્યે રાગ ધવાધી, આપણે તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ. વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેના ગુરૂઓની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરલ અને ઉત્તમ ઉપાય એક જ છે, અને તે એ છે કે જે માર્ગે તેઓ ચ-
દયા હોય તે માર્ગે ચદવાનો પ્રયત્ન કરવો. કારણ કે સ-
રખા ગુણવાળાની પ્રીતિ જ ઉચિત મળી શકાય, જ્યાં આપણે ગુરૂભક્તિ દ્વારા સાગ્રહી, છુવન ગાળવાને દોરવાઇએ છીએ.

ગુરૂભક્તિથી માણસો કેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેના અનેક દૃષ્ટાંતો જૈનશાસ્ત્રમાં મોજુદ છે, તોપણ અત્રે એક એવો દૃષ્ટાંત નિવેદન કરવામાં આવે છે કે જેને સર્વ કોઈ એક સરખી રીતે અંગીકાર કરી શકે. દ્રોણાચાર્ય જેવા પ્રાદ્યુષ ગુરૂપાસે જઈ ધનુષ્ય વિદ્યા શિખવાની હિ-
મ્મત નહિ ધરવાથી એક ભિક્ષુ, દ્રોણાચાર્યની માટીની મૂર્તિ બનાવવી, અને તે મૂર્તિ તેજ દ્રોણાચાર્ય છે, એવી અ-
ત્યંત ભક્તિ રાખી દ્રોણાચાર્યપર શ્રદ્ધા રાખી ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસનો તેણે પ્રારંભ કર્યો. તે ધનુર્વિદ્યામાં એટલો બધો નિપુણ થયો કે અર્જુન અને દ્રોણાચાર્ય પણ ચક્રિત થયા. આ સર્વનું કારણ અપૂર્વ ગુરૂભક્તિ હતી. માટે ગુરૂની અત્યંત ભક્તિ કરવી, દ્રષ્ટુ છે કે “ જેની દેવપર પરમ ભક્તિ છે, અને જેવી દેવપર તેણી જ ગુરૂપર જેની ભક્તિ છે, તે ગુરૂને ગુરૂએ કહેલા સર્વ પદાર્થો સ્વયમેવ સમ-
ભાઈ બાંધે છે. ”

અવતરણમ્—કેવિલ્લોકવશ્ચકાઃ સ્વેષ્ટસિદ્ધિઃ કન્યયાના

अमदुपदेशेन स्वात्मानं नरकं पानयन्तो निर्पन्तो गुर्वामासाः
 शिष्यान् परमार्थतो वञ्चयन्ति तेषां गुरुवचारणार्थं सद्गुरुं म-
 धयन्ति स्तुत्येति ॥

श्लोकः

स्तुत्या भक्त्या सदासाध्यः सद्गुरुर्देवसदृशः ॥
 यस्य शुद्धोपदेशेन स्वात्मसिद्धिः प्रजायते ॥४॥

टीका—यस्य शुद्धोपदेशेन लोकपणा वित्तपणाद्यभावेन के-
 चलं परोद्विधीर्पया मयुज्यमानेन अनन्तमादिमपञ्चमकेवलज्ञान-
 रूपस्वर्कायासिद्धिः प्रजायते स सद्गुरुरिति गुरुलक्षणम् । देव-
 सदृशः जिनेन्द्र देवसदृश इत्यर्थः । जिनेन्द्रदेवस्तु हन्तामलक-
 वत्साक्षात्कृतत्रैकालिकानन्तगुणपर्यववर्ज्जीवाजीवी वचनकर्म-
 वर्गणानिर्जरार्थमुपादिशति गुरुश्च जिनेन्द्रवचनानुसारेणावगत-
 सर्वपदार्थविन्यासः करुणया दिशति देशनामिति देवगुर्वो-
 रूपमानत्वोपपेयत्वलाभ इत्यभिप्रायः । स गुरुः स्तुत्या भक्त्या
 सदासाध्य इति गुरूपदेशात् स्वात्मनः परमात्म स्वरूपव्यक्तिता
 रूपा सिद्धेः प्रकर्षेण जायते अतएव बहुविध भक्त्या सद्गुरु-
 मेवा परम प्रेम्णा कर्तव्या यतः ॥ श्लोकः ॥ गुर्वाग्नि पारतन्त्र्येण
 वर्तितव्यं शुभात्मना ज्ञानादि शुद्धता सिद्धिः चिदानन्दं पदं
 ध्रुवं ॥ १ ॥ इति शिष्यं प्रतिदित शिक्षा ॥ ४ ॥

અવતરણુ—કેટલાક જ્ઞાની હોયો માનકીર્તિ મેળવવા, સારૂ પેતાનું, ગુરૂપણું કલુલ કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ નરકના અધિકારી થાય છે, અને બીજાને પણ અંસાર સાગરમાં રખાયે છે, તેવા કુગુરૂના પાસથી ભગ્ય હવે બચે તે માટે હવે અંધકર્તા સદગુરૂનું લક્ષણ જણાવે છે.

અર્થ—દેવ સમાન સદગુરૂની સ્તુતિ અને ભક્તિથી સદા આસપના કરવી. કારણ કે તેમના સદુપદેશથી આત્મ ત્રિવિદિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—સદગુરૂ દેવસદૃશ છે. ત્યારે તીર્થંકર પણ આ જગતમાં વિચરતા હતા અને ભગ્ય જન્યને બોધ આપતા હતા ત્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વાસ્તે તેઓ આધારભૂત હતા. પણ તેમના દેહાવસાન પછી તેમણે રચેલા પુસ્તકોજ આપણને પરમ આધારરૂપ રહ્યા. પણ તે અન્યોને સમજાવનાર સદગુરૂની આવશ્યકતા છે. માણસને ચંદ્ર હોય, પણ સૂર્યના પ્રકાશની સહાયતા વિના કોઈ પણ પદાર્થ તે જોઈ શકતો નથી, તેમ રીતે અન્યોને બોલવાને તેમનું રહસ્ય મધ્યર્થ બોલવાને ગુરૂમંત્રની જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં ગુરૂ એ દેવસંમાન છે. આપણને દેવનું રવરૂપ બતાવનાર પણ ગુરૂ હોવાથી ગુરૂ અતિ પૂજ્ય છે. પેતાના કેવળજ્ઞાન બળવડે જઈ અને ચેતનઃ હવે અને અલુક, સર્વ પદાર્થોના ગુણ પરીક્ષા હનેન્દ્ર ભગવાન બોલે છે, અને તેનો બોધ જગત્ દિવ ખાતર આપે છે, અને સદગુરૂઓને જોઈ સૌ ઈકર ભગવાન જેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેપણુ હનેન્દ્ર ભગવાનના વચનપર યદ્વા સખી તે વચ-

નાનુંસારે"કરૂણાબુદ્ધિથી"અન્યજનોને બોધ આપતા "દેશોદેશ
 વિચરે છે, આ રીતે ગુરૂઓ પણ એક અપેક્ષાએ છુનેન્દ્ર
 ભગવાન સદૃશ છે. સદગુરૂ એ વિશેષણ ઉપરથી એમ સૂ-
 ચવન કરવામાં આવેલું છે કે જેને સમ્યગમાર્ગનું શુદ્ધ
 જ્ઞાન હોય તેજ ખરે ઉપદેશક થઈ શકે. કારણ કે જે
 પોતાને તારવાને સમર્થ નથી તે બીજાને દેવી રીતે તારી-
 શકે? અને તેવો માણસ કદાપિ બીજાને પોતાની સત્તાથી
 બોધ આપવા બહાર પડે તોપણ તે કદાપિ ક્ષાપી શકતો
 નથી. કોઇને બોધ આપવામાં પણ જ્ઞાનની સાથે જનસ્વ-
 ભાવના સૂક્ષ્મ અવલોકનની જરૂર છે. કારણ કે જેઓએ
 જનસ્વભાવનું બારીક અવલોકન યા નિરીક્ષણ કર્યું નથી,
 તેવા લોકો કેટલીક વાર પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના "લે'સ
 આગળ ભાગવત" ની માફક ઓછી સમજણવાળા આગળ
 જ્ઞાનની ગંભીર વાતો બોલે છે, અથવા તો સ્ત્રીવર્ગ જેવા ધાતાવ-
 ર્ગની આગળ ન્યાયશાસ્ત્રનો બ્યાસિવાદ વર્ણવે છે. પરિણામએ
 આવે છે કે તેમના બોધની કાંઈ પણ અસર થતી નથી.
 માટે કોઇને સદગુરૂ સ્થાપનાં પહેલાં બહુજા વિચાર કરવો
 કે જેથી પાછળથી પરતાવું ન પડે સદગુરૂને ચોખી કાઢી
 તેમની સંપૂર્ણપણે કક્ષિત કરવી. તેમ કરવાથી સદ્જ્ઞાનનો
 બોધ થયો. અને તે બોધને લીધે માણસને અત્મસ્વરૂપ
 સમજાયો. આ રીતે આ જગતમાં કરવા યોગ્ય પરમ કાર્ય
 સદ્જનમાં સિદ્ધ થયો.

અવતરણ—એવમિદાં એવમનિદાનદાપેત્યાગપૂર્વકમેતા-
 શ્વકે મત્તમેવનં, નૈશ્વર્યપરતુરિવ કુશુરુપેદનત્યાગ પુરત્તરમેવ

सद्गुरुपदेशोऽसिद्धानर्थश्चेति शोभं मयूते । इति कर्त्तव्यकुसि-
निसिद्धे कुगुरुं संलक्ष्य तत्सेवने मदानर्थं दर्शयति । दिव्यात-
स्वोपदेशेनेति ।

श्लोकः

मिथ्यातत्त्वोपदेशेन कुगुरोर्लक्षणं स्फुटम्

हालाहलं वरं पेयं कुगुरोः संगतिं त्यज ॥ ५ ॥

टीका—यः स्वपदमङ्गवाङ्मयगुरोर्देष्टुं न वेत्ति विद-
धेदपि यशोलोभादिप्रशान्तरक्तत्वान्निधयोपादशति न कुगु-
रुसिद्धिं स्फुटं तद्वक्षणम् । सम्प्रगुरुपदेशेन सद्गुरोर्लक्षितत्वा-
त्तत्त्वभियोगिनः कुगुरोर्विपरीतलक्षणत्वेनैव भवितव्यमित्य
भिप्रायेण स्फुटमिदं कृतम् । तत्सेवने मदानर्थमाह हालाहलं
विषं कामं पातव्यं कुगुरोः संगतिस्तु त्याज्यैव विषं त्वनर्थं मूने
कुगुरोः संगतिस्तु मदानर्थमिति कुगुरोः संगतिर्विषादप्याधि-
केति तात्पर्यं ननु विषयानमुपादिष्टम् । अयं भावः विषयान
मेकजन्मपर्यायमेव विषययति तेषामुक्तः कदाचि जीवत्प-
पि कुगुरुसंगतिस्त्वेकजन्मपरम्परामु सम्प्रगुणानिगोधित्वाद्
दुःखकारिका नैव च त्यागमन्त्रेण तत्प्रतीकारार्थं कश्चिदु-
पायोऽस्तीति मनुष्यजन्मरत्नं मूढताकर्षादिकाभिर्न निकृष्टव्यम्

अवतरण—मुमुक्षुं यथार्थं स्वर्गं न भवतां पदे-
तां कुमुक्षुं वक्ष्यन् भवत्यी तेन त्याग करवानुसूचयता अंश-
क्यां श्रुत्वा ॥ ५ :—

મી : અર્થ—“ મિથ્યાતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર ” એમ કુચરુત્ત્વ લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. હાલહલ એર પીવું એ વધારે યોગ્ય છે, પણ કુચરુત્ત્વની સોખત કરવી નહિ. ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—જે તત્ત્વને તત્ત્વ રૂપે જાણે નહિ, અને અતત્ત્વને તત્ત્વરૂપે જાણે, તે કુચરુ જાણવા, કેટલાક એવા પણ બારે કર્મો જીવો હોય છે કે જેઓ સંભગ્ન રીતે તત્ત્વને જાણતા હોય છે, પણ યશ કે કીર્તિના હોશથી અથવા ડોહં પણ કારણથી સત્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ નહિ આપતા અનત્યનો ઉપદેશ આપે છે, તેવા પુરુષો પણ કુચરુના નામને યોગ્ય છે. તેવા પત્યરની શિલ્પ જેવા ગુરુઓ જેઓ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબે છે, અને તેમનો આશ્રય લેનારા બીજાઓને પણ ડુબાડે છે, તેમની સોખત કરવા કરતાં વિષ પીવું એ વધારે ઉત્તમ છે. કારણ કે વિષ પીવાથી એક જન્મમાં શરીરનો નાશ થાય છે અને કદાચ આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય તો માણસ જીવતો પણ રહે, પણ કુચરુની સોખત કરવાથી મનુષ્ય અસત્ય તત્ત્વો પ્રહણ કરે છે, જેના બળથી તેને લયો ભવ રખડવું પડે છે. જ્યાં સુધી અશુદ્ધ સંસ્કાર સંપૂર્ણ મળે નાશ ન પામે ત્યાં સુધી આ સંસારની ઘટમાળમાં તેને આથકવું પડે છે. આટે કુચરુ સર્વમા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી કે માણસે વિષ પીવું જોઈએ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિષ કરતાં પણ કુચરુ સંગતિ વિશેષ અનર્થ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. સ્વચરુ ન મળે તો એકાંતમાં બેસી પ્રભુનું ભજન કરવું એ

સ્વધારે ઉત્તમ છે, સદગુણી શોધ કરવામાં સદેવ દેવુને
પણ કુશુરના પાસમાં મુપપ્પુ નહિ; આજે તેને
ગર્ભ પૂત અને જોઇ આવી ખુશમ " એ કહેવત
મુજબ જ્ઞાન મેળવવા જતા અધમ સંસ્કાર જેમી જાય,
'કે' જેને લીધે તે માણસની જ્ઞાન યત્ન રાગ દુષ્ટિથી અધ
જની જાય છે, અને સત્ય વાત તેને સમજાવવાની આવે
તો પછી તેના સમજવામાં આવતી નથી. આ જગતમાં
'મનુષ્યપણ', 'મુમુક્ષુપણ' અને 'સત્સમાજમ' આ ત્રણ આ-
જત દુર્લભ છે. માટે નિમ્નજાત લુદ્ધિથી સદગુણે
શોધી તેમના આશ્રય વડે તેમના પર ચઢા સખી-માણસે-
ઉત્તતિના માર્ગ પર જવું જોઇએ ॥ ૫ ॥

- અવતરણમ્—કુશુરત્યાગપૂર્વકં - સર્વજન્માપેક્ષયાં મનુષ્ય
જન્મનઃ દુર્લભત્વં યદ્યાચં ચ દર્શયન્ મુગ્ધ્યકસેચ્યે- સુગુ સેવન
મુપદિશતિ મનુષ્યજન્મેતિ.

શ્લોક:

મનુષ્યજન્મ સંપ્રાપ્ય દુર્લભં કામધેનુવત્ ॥

સમ્યગ્ ધર્મોપદેશઃ સેવનીયા વિશેષતઃ ॥ ૬ ॥

ટીકા—સંસારપલાટપાતિનોડવમાત્મા વાદ્યનસાવિવગતી-
તાનિ દુઃસ્વસાસ્ત્રાણ્યનુભૂય મનુષ્યજન્મ મપતેડોડીમ્મુજન્માદિ
યે યસંહયાકાઃ આસોષ્ટ્વાસાસ્ત્રેષુ સત્સજઃ માર્ગમ મવદા-
નિ નીરાજનાભિઃ સિદ્ધન્તે દત્તઃ (આપુષ- દળમેશોવિ
ન હમ્યઃ સ્વર્ગકં દિધિઃ સ ચેન્નિર્ધર્મતા યાતિ દા વા દાનિસ્તનો

पिना) देवाः स्वाचरितशुभविपाकं स्वर्गाणविषयं सुञ्जान
निर्गमादेतुकाः क्रियाः कर्तुं नशने रत्नप्रभादिमहातमान
निग्यवत्सिनश्च स्वाचरिताऽऽहुर्मर्कषविपाकं दुःखमहर्षं प्रतिष्ठा
महमानाः क्षणमपि स्वास्थ्ये नो लभन्ते कुतस्त्वाधर्मवत्
कुतस्तरां चिन्तना कुतस्तमां निर्जरादेतुः क्रिया निर्गोदिनो जीवि
एकेन्द्रियत्वादनीवमाया एवं चूर्णकीटादि दीन्द्रियानरभ्या
मोक्षिष्येन्द्रियान्तानां शेषसरस्वद्वानां का धर्मोपदेशश्रवण
दिषर्वा केचित्संक्षिप्येन्द्रिया धर्मोपदेशजिनपिम्बदर्शनादिन
गम्पन्वरत्नं लभमाना अपि न मोक्षं यथाख्यातचारि
माने इति सर्वोपायैरुदेयं मोक्षं मत्तविदुर्मते मनुष्यजन्मे
दुर्ममन्मस्य कामपेनुवदिति । व्यतिरेकाष्टकारः कामपे
कौत्तिकं गुणं यच्छति ॥

मनुष्यजन्म तु लोकोत्तरमचिन्त्यमहिमानं मोक्षमिति
ननु मनुष्यजन्मनो दुर्ममत्त्वधेयात्त्वसाधनेऽपि कथं मो
क्षं लभेदिति चेद् गुण एव शरणं नान्यः कश्चिदुपाय इत्य
॥ ११॥ उपदेशार एव सम्यक् कायवचोमनोभिः केव्याः कृपा
राज्ञात्स्वार्गनीउमाणः येनमा लक्ष्मर्कपगिप्रतो मोक्षार्थं
परिहरं अष्टादशायनीचारोऽस्मिन्नेव जन्मनि केव्याने का
दिनि दर्पितचित्तो गुरुदेवादर्थनपरणापनादिकं रत्ननि
रत्नमनश्चाभिप्रमदायेन आधीन उदासीनश्च साधनरिपि
याः । मर्कषनिर्गमदीप्तेति चे धनार्थं विवेकतत्त्व. ॥ ११॥

અવતરણ—કુચરૂની સંગતિથી નિપજનારું ખરાબ પરિણામ આપણે વિચારી ગયા હવે આ મનુષ્યજન્મ પામીને જન્મના સાર્થક્ય સારૂ માણસે કેવી રીતે સારું ઉપકાર કરવો અને સદચરૂની સેવના કરવી તે જતાવતા અર્થઃસર જણાવે છે કે.

અર્થ—કામધેનુ જેવો દુર્લભ આ મનુષ્યજન્મ મેળવી ને સમ્યગ્ધર્મના ઉપદેશકોની વિશેષ પ્રકારે સેવા કરવી ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—કામધેનુ મેળવવી એ કામ કાંઈ સુલભ નથી, તેમ આ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા જતાવવાને શાસ્ત્રમાં હયા દર્શાવતો આપેલો છે. મનુષ્ય જન્મ ચારે ગતિમાં ઉત્તમ છે, દેવો પણ મનુષ્ય જન્મની વાંચના અદ્વિતિયા કયાં કરે છે. દેવ લોકમાં મનુષ્ય પેતે આ પૃથ્વીપર કરેલા શુભ કાર્યના ફળે મેળવે છે; દેવલોકમાં પુણ્ય સીલ યથે માણસ મૃત્યુલોકમાં આવે છે મોક્ષ મેળવવાને માટે યોગ્ય સ્થાન આ મનુષ્યલોક છે, એમ શાસ્ત્રમાં રથજે રથજે લખવામાં આવેલું છે. વળી ત્રિગોદમાંથી અબ્યવહારસચિમાંથી ન્યવહાર સચિમાં આવી, ત્યાંથી એકેન્દ્રિય બેઘન્દ્રિય તેરેન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય, અસંસી પંચેન્દ્રિય આદિ જુદી જુદી ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં સહ સહન કરી, હવે મહાપુરુષોદયે આ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત રહે છે, માટે મનુષ્ય જન્મનું દુર્લભપણું જો શાસ્ત્રમાં લખેલું છે તે યથાર્થ છે. વળી નેરકમાં તે પેતે આ પૃ-

જાદીયર કરેલાં અશુભ કર્મનાં ફલોં ફળ ભોગવવાનાં હોય છે. આટે ત્યાં પણ સદર્પણ જાણવાનો અંધારા તદનુસાર ઉચ્ચ વર્તન સાધવાનો જરૂરપણું અવકાશ નથી આટે ધર્મને રક્ષે, આત્મહાન પ્રાપ્તિને વાસ્તે મિશનને વાસ્તે ઉત્તમોત્તમ સાધન અનુપ્ય રેલ અને અનુપ્ય જન્મ છે. જ્યારે જાણી દુષ્ટતા વાનું આપણને પ્રાપ્ત થઈ, તો પછી તેને વિવેચનપૂર્વક, વાગદેવમાં, પરિનિર્ણયમાં, અને જગતનાં દાણિક પગલે પ્રાપ્ત કરાવના પ્રયાસમાં ગુમાવી દેવી તેના કરતાં વધારે દોષનીય વધારે દુઃખકારક અને વધારે અજ્ઞાનતા જીવનનાં પ્રયત્ન આ જગતમાં બીજું કયું હોઈ શકે ? જ્યાં મારે જાણીને રહિ દેવતા આપણે સખેલ તિલ્લા-દિલ્લીને કે આ જગતમાં ધણા યોગ્ય અનુપ્યો પાત્રનાં સુવર્ણનાં માર્ગે દેખાં છે, તેને વિચાર કરતા હોય કે હું જોઈ શકું ? માગ સુવર્ણનાં ઉદ્દેશ યોગ્ય છે ? મારું ખર્ચ જરૂર છે ? તે સ્વરૂપનાં અનુભવ કેવી રીતે કરું શકું ? તેના પ્રત્યે વિચારનાં આ જગતમાં દબારે કે ? મરી જાય છે, અને તે પ્રત્યે વિચાર કરી શકતાનાં તે દર્શન કે ? મરી જાયે, તેપણ જાનંદ પામવા જેવું છે.

અનુપ્ય જન્મનાં માર્ગેક કમ્પાને રૂંડે કમ્પાને જે પ્રગટ કરે પદ્ધતિનાં કાવ છે, તેના અનુભવરૂપે પ્રત્યક્ષર આ જગતે છે કે દુરંદુર જગતે ફરતું, જગતનાં જાણીને દેવતા, જેવન કમ્પાને. આ ઉદ્દેશનાં સુરૂં જોઈ પરત આ જગતે. આ જગતનાં જગતમાં આ જગતે વિચાર કરે કે આ જગતે રૂંડે જગતે જગતે જેવ છે જગતે વિચાર કરે

ત્વંતે મહિત રાખવી જોઇએ, ગુરુના દર્શન થતાં આત્મત
જ્ઞાનેન થયો જોઇએ ગુરુષ્વર ગુરુવાને રત્નનિધની પ્રાપ્તિ
સમાન મણી જોઇએ. ગુરુને જોતાં નીચે પ્રમાણે આવના
યવી જોઇએ.

પંચોઽહં કૃતપુણ્યોઽહં નિસ્ત્રીણોઽહં ધર્માર્ણવાન્ ॥
અનાદાં મવતાન્તારે દૃષ્ટો યેન ગુર્મયા ॥

આજ મારો દિવસ પન્ચ છે, આજે મારા પુણ્યને
હૃદય થયો, આજે સંસાર સમુદ્રમાંથી હું મુક્ત થયો,
કાલજ કે અનાદિકાળથી આ સંસારરૂપી રણમાં રખડતા
આજે સદગુરુના મને દર્શન થયાં. આવી આવના દૃશ્યમા
સખી ગુરુની હરેક પ્રકારે ગુરુવા ઠરવી, અને ગુરુનું ચિત્ત
સદા પ્રસન્ન રહે તેવું વર્તન સખવું. આથી ગુરુ દૃશ્યથી
સંદાન આપશે અને તે દાસ શિષ્ય શુભ માર્ગે વિચરવા
સમર્થ થશે.

અવતરણમ્—વર્ણાઃ શામલ્ય વાચનઃ પટિતાઃ પાટિતાધ
યેઃ તાવદ્વર્ણમદસાણિ મુજાતે રર્ણમુજાપામિનિ મિદાન્તા
નુસારેણ સર્વદોક્તાસાસવિપયં મત્વસરકલ્પાનકારિત્વાન્ મન
સાસરેણાદ । ઝીરામૌરાચિતિ ।

શ્લોકઃ

જીવાજીવૌપદાર્થો દ્વૌ માપિતૌ સર્વેદિભિઃ ॥
ચેતનાલક્ષણં તત્ર જીવસ્ય પરિચ્છિન્નિ

ટીકા—સર્વવેદોદિભિઃ સર્વવેદૈર્દાં પદાર્થો માપિતાં વધિર્વે
કો દ્વીઃ ? इत्यपेक्षायामाह । जीवाजीवां तत्र द्वयोर्मध्ये जीव
लक्षणं चेतनापरिकीर्तितम् । उद्देश्यक्रमानुरोधेन क्वाचानिर्देशः

અવતરણુઃ—આ પ્રમાણે આટલા શ્લોકો મુખી ગુ-
રુમાહાત્મ્ય વર્ણવી હવે અન્યકાર ગુરુગમદ્વારા બનેલા સર્વ
સમાપિત સત્તરવોનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે—

અર્થ—સર્વજ્ઞોએ જીવ અને અજીવરૂપ બે પદાર્થ
જણાવેલા છે. તેમાં પણ “ ચેતનાવાળો ” એ જીવનું લ-
ક્ષણ કરેવામાં આવેલું છે. ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—આ જગતમાં આપણે જે જે પદાર્થ જો-
ઈએ છીએ, અથવા જે જે પદાર્થોનો પાંચ ઇન્દ્રિયો અને
મનવડે અનુભવ થઈ શકે તે સર્વ પદાર્થોનો જીવ અને
અજીવરૂપ બે તાવોમાં સમાવેશ થાય છે જીવ અને અજીવ-
રહિત એ બેમાંની એક બ્યાખ્યા આ દુનિયામાંના ગમે
તે પદાર્થને લાગુ પાડી શકાય. તે બે પદાર્થોના જુદા જુદા
નામ આપવામાં આવેલા છે. પુરૂષ અને પ્રકૃતિ, જીવ
અને અજીવ, ચેતન અને જડ, આત્મા અને પુરુષોત્તમ, જ્ઞાન
અને માયા; આમ અનેક રીતે જગતના પદાર્થોના નામ
આપી શકાય, પણ આ બે પદાર્થોમાં સમાવેશ થતો ન
હોય, તેવો એક પણ પદાર્થ આ વિશ્વમાં નથી, કારણ કે
સર્વ પદાર્થોને જાણવાવાળા સર્વજ્ઞોએ આ બે વિભાગ પ્રા-
રૂપ છે; અને તે ગણનાર વિચાર કરતાં પણ જુદાંગમ્ય
આસે છે.

તે હવે તે બે પદાર્થોમાંથી એવું લક્ષણ આ પ્રકારના ઉવટના ભાગમાં જણાવવામાં આવેલું છે, તે લક્ષણ ચેતના છે. જેનામાં ચેતના-ભણવાની શક્તિ છે, જે નિચાર કરી શકે છે, જેને લીધે આ જડ દેહો હાલતાં ચાલતાં જણાય છે, તે તત્ત્વને એવ કહેવામાં આવે છે ચેતનાનો સ્વભાવ ભણવાનો છે; ચેતના શબ્દ મંસ્કૃત ધાતુ ચિત્ ઉપરથી બનેલો છે, અને તેથી ન્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પણ તેનો અર્થ ભણવું એવો થાય છે. એવ સ્વભાવે, સર્વ પદાર્થનો જ્ઞાતા હોવાથી ચેતના લક્ષણ પરથી આ એવું લક્ષણ પણ આપણા સમજવામાં સહેજ આવે છે. જેનામાં ચેતના નથી, જેનામાં ભણવાની શક્તિ નથી, જે જ્ઞાતા નહિ પણ જ્ઞેય છે, જે એવને ભણતો નથી, પણ જે એવથી જણાય છે તે ચેતના સ્પષ્ટિત પદાર્થને જડ ભણવા ભણવ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, અથવા ભણનાર અને ભણવાની વસ્તુ એ બે વિભાગમાં દુનિયાના સકળ પદાર્થ બહેંચી શકાય.

આ આધારિત પરાપૂર્વથી ચેતનવાદને સાડા પ્રમાણ છે, તેના પ્રાચીન ગ્રંથો, ચેતનવાદ પૂર્વકાળમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હોયો, તેના અનેકધા પૂરાવા આવે છે, પણ હા-
પાશ્ચાત્ય સમયના પ્રચારને લીધે આ ધર્મસોત્રની ભૂમિમાં પણ કેજવાયેલાંતા મગજમાં જડવિદ્યાએ ફેર્યો છે, અને તેથી કેટલાક એવા પણ પુરૂષો હા-
માં પડ્યો કે જેઓ એવ જેવી
માં થઈ પરાવતા હોય સ-
એમ સ્વીકારી તેઓ એવને

પણ જડના આવિર્ભાવરૂપ-માનવાને દોરાય, છે. મરણ સમયે આ જડ, દેહતા વિનાશ સાથે સર્વનો અંત થશે અને તેથી કં દાયકા હવ જેવી કંઈ વસ્તુ હશે તો તેનો પણ દેહની સાથે નાશ થશે એમ તેઓ માને છે. આ માન્યતા પુનર્જન્મના મતરૂપી વૃક્ષને કુદાડા સમાન થઇ પડે અને પુનર્જન્મના અસ્તિત્વ સંબંધી શંકા યતાં કર્મનો નિયમ ; પણ અસત્ય બાસે, છે, અને આત્મા, તેવું અમરણ્યપણું, પુનર્જન્મ, કર્મ વગેરે સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલાં સર્વ શાસ્ત્રો પણ તેમની દ્રષ્ટિએ ખરી ગયેલા મગજની કલ્પનારૂપ હોય છે. આવી રીતે એક હવતાવ નહિ માનનાર સકળ શાસ્ત્રોને, અસત્ય લેખ છે. માટે અંધારાએ તે હવતાવના અસ્તિત્વ સંબંધી લોકોને ખાત્રી કરી આપવાની ઘણી જરૂર છે. જો કે એવા ઘણા યોગજ્ઞ માણસો આપણી નજરે પડશે કે જેઓ આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી તેમને યાદ છે એમ ખુદલી રીતે કબુલ કરે, પણ તેઓના આચાર અને વર્તન પ્રતિ દ્રષ્ટિ કરતાં, આત્માના અસ્તિત્વમાં તેઓને યદ્દા ન હોય, તેવું વર્તન તેઓનું જોવામાં આવે છે. માટે તેવા શંકાશીલ હૃદયોને આત્માના અસ્તિત્વમાં અને તે દ્વારા તેના નિત્યત્વમાં યદ્દા કરાવી શકાય તો તેના જેવો મોટો ઉપકાર બીજો એક પણ નથી.

આત્મતાવની સિદ્ધિ અર્થે અનેક પ્રકારની વિચાર યોજિઓનું આલંબન લેઇ શકાય. તે સપળી વિચાર, એ જિજ્ઞાસા જે. આપણે અત્રે રજુ કરીએ તો એક બીજો અન્ય અંશમાં પડે, માટે અત્રે તો એક સર્વજનમાન્ય કરે તેવી

વિચાર એવિનો આશય હોઈશું, તેને વાસ્તે સામાન્ય મનુ-
શ્યના અનુભવની, પેલી પાર, અથા વિના પણ અપણે તે બા-
બત સિદ્ધ કરવા મધ્યશક્તિ પ્રયાસ કરીશું.

જે તમારે આત્માના અસ્તિત્વનો પુરાવો જોઈતો હોય
તો તમારા મન વડે તમારી ઇન્દ્રિયો અને શરીરને સંયમમાં
લાવવાનો પ્રયત્ન કરો. આથી તમારી ખાત્રી થશે કે ઇ-
ન્દ્રિયો કરતાં તેમજ શરીર કરતાં વધારે સત્તાવાળું કંઈક
છે; જે ઇન્દ્રિયનાં વિકારોને તમે વારંવાર વચ મતા હો
તેને વચ કરવાનો આરંભ કરો, તમને જે જોજન અતિ
સ્વાદિષ્ટ લાગતું હોય, અને જે તમારી હૃદય ઇન્દ્રિયને
નયંવતું હોય તે જોજન હોવાનું બંધ કરો, અથવા તો
તમને વધારે પ્રિય લાગતું કંઈકે પ્રકરંતું 'ચારીરિક' મુખ
સ્વાગી હો; આ સ્થળે જેમ કહેવાનો આપશું નથી કે સં-
વધા તેના ત્યાગ કરો, પણ યોગ્ય સમયને સાંઝી તો આ
પદ્ધતિએ તમે જરૂર આલો, જેથી તમારી નિઃસંદેહ સદા
થશે કે જેને તમે ઇન્દ્રિયો અથવા શરીર કહે છે, તેના
કરતાં વધારે બલિષ્ઠ કંઈક તરવ તમારામાં છે. તમારી
ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કંઈક કાર્ય કરવાનું માયે જ્યો,
અને આરે તે ઇન્દ્રિય પ્રમળ આવેગમાં હોય, અને
તમે તે વિષયોનો ઉપસોગ કરો તેમાં કંઈ પણ પ્રતિબંધ
રૂપ ન હોય, તે સમયે તમે જટકો અને તમારી ઇન્દ્રિયને
જણાવો કે "હું તારા કરતાં વધારે બળવાન છું અને હું
તારા વચઃચઈશ નહિ, પણ હું તને વચ કરીશ." આ
પ્રયોગનો આ અપત્તનો ખરો ઉપયોગ એ જ છે કે ત-

માણમાં રહેતું કાંઈક તત્ત્વ ઇન્દ્રિય અને શરીર કરતાં ઉચ્ચ છે, અને તેમને નિઝકમાં રાખવાનું સામઝાં પડાવે છે, તેની ખાત્રી થાય. આ પ્રયોગ તો બહુ પ્રાથમિક છે; પણ તમારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા થવાને જરૂરનો છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ ચલવ્યા કરો તો ઉંચકે તમને અનુભવ થયે કે શરીર તે નૌકર છે, ગુલામ છે, અને મનની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર કિંકર છે. જ્યારે જ્યારે તમારું મન જે બાબત ધિલ્લારતું હોય તે કરવાને તમારી ઇન્દ્રિયો દોરવાય, ત્યારે તમારા મન સાથે તમારે શરમાવું જોઈએ. આટલે સુધી તો તમે આ બાબત યથાર્થ રીતે કબુલ કર્યો, હવે આ પછે તેથી આગળનું પગલું ભરવાનો વિચાર કરીએ. તમારું મન તમને ભટકતું લાગે છે નહિ વાર? તમારું મન શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવા સમર્થ છે, પણ શું મન મનને નિઝકમાં રાખવાનું બળ ધરાવે છે? તમને તમારું મન પાંચ મીનીટમાં કરોટી વિષય પર ભટકતું જણાય છે. ધારોકે તમારે એક પરીક્ષા આપવાની છે, તે પરીક્ષાને સાર એક પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તમારા ભવિષ્યનો આધાર પરીક્ષામાં પાસ થવા પર રહેલો છે, તમે તે પુસ્તક ઉપર તમારું મન લગાડવા માગો છો, પણ તમારું મન હજારો વિષયોમાં ભટકતું જણાય છે અને તમારે તેને સ્થિર કરવાની જરૂર પડે છે.

તમે પ્રથમ તો જણાવો છો કે આતે કેવા પ્રકારનું મન છે કે સ્થિરજ રહેતું નથી? જ્યારે જોઈએ ત્યારે આ

પણી ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરતું નથી, પણ હવે તો પરી-
ક્ષાનું એકજ અઠવાડીયું બાકી રહ્યું છે, માટે હવે તો મનને
સ્થિર કર્યા વિના અને પુરતક તન્મુદ્રાન આપ્યા વિના
બીજો માર્ગ નથી; માટે હું હવે તે મનને વશ કરવા
પ્રયત્ન કરીશ " આ ઉદ્ઘાટન આપણને સૂચવે છે
કે મન કરતાં વધારે શક્તિવાળી કાંઈક વસ્તુ છે કે જે મ-
નને પણ સંયમમાં લાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. અને તેને
ધર્મ શબ્દે આત્માનાં નામથી ઓળખાવે છે. તમે તેને બીજું
નામ આપો તેથી તેના શુદ્ધમાં ફેર પડે નથી. જેમ શ-
રીર અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર મન છે, તેમ મનને વશ
કરનાર, મનને પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવનાર કાંઈક
તત્ત્વ છે, અને તે તત્ત્વ તે આત્મા છે. જે તમે તમારા
જટકતા મનને નિબ્રહ્માં લાવવા અને તમારી પારેલી વ-
સ્તુ ઉપર સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કર્યો તો જરૂર તમે તે કરી
શક્યો. કારણ કે આત્મમગ્ન મન ત છે. આ ખાતરી તમને
બુદ્ધિ રીતે થયે, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ માર્ગ
છે, પ્રથમ તો તમારી બુદ્ધિ આત્માનું અસ્તિત્વ કબુલ કરે
તો પછી તેને અનુભવવાને તમે પ્રયત્ન પણ આદરો, માટે
તે સિદ્ધ કરવાને આ એક વિચાર ઢાળી અને નિવેદન કરી
તે તે ઉપર શાંત મનથી વિચાર કર્યો તો પણ સમજ-
વાનું તમને મળી આવશે.

અવતરણમ્—જીવસ્થાપ્યર્દિનત્વાત્ સંમાદશાર્યાં સર્વેષાં
યજીશાનાં નોવદુત્વાત્ જીવજ્ઞાણમિધાયાયકમપાસત્વાઙ્ગી-
વસંપુનરજીવસેમ્યન્વપૂર્વકત્વાદ્યર્જાવં લક્ષયાતિ—

તપચિવામ્યાંચ્છેદેન નિર્ગુણે દ્રવ્યે સમવાયસંબંધેન જાયન્તે । ૩-
 ત્યાયનેકપા ઘટનાં મતે કટાસયન્ સર્વવિદાં જિનેન્દ્રાણાં ધાનેકા-
 ન્નમતે દદીકુર્વથ જટ ઇતિ સ્તુત્યં સ્તુત્યં ચ મર્વાત જૈનાંસિ-
 દ્ધાન્તે સ્તુત્યંસંખ્યોઃ કથંચિત્તદાત્મ્યાદિત્યભિધિત્સયા ચ
 જટામન્દસ્તપોઽર્જાવ ઇતિ લિલેત્ । અતઃ પવ સર્વવિદ્ધિઃ પ્રકી-
 ર્તિતઃ । इत्यत्र सर्वविद्धिरिति पदसार्थवयमिति नास्ति पौनरु-
 क्त्यशङ्कान्धोपि ॥

જીવસ્ય સ્તુત્યમુચ્ચત્વા ભેદમાહ એકેન્દ્રિયાદિભેદેનેતિ ।
 આદિપદાત્ । દ્વૈન્દ્રિયમારભ્ય પચ્ચેન્દ્રિયાન્તા દૃશ્યંતે તથા ચે-
 ન્દ્રિયપ્રયુક્તર્જાવિભેદાન્ પચ્ચવિધાસ્તયાદિ સ્પર્શેન્દ્રિયવન્ન એકે-
 ન્દ્રિયા નૈગોદાદૃશ્યાયાથ સ્પર્શનરસનેન્દ્રિયવન્તો દ્વૈન્દ્રિયાઃ વિદ્યાદી
 પર્યુ પેતાસનલાદૌ ચ દૃશ્યંતે, સ્પર્શનરસનગ્રાણોન્દ્રિયવન્નસૌન્દ્રિ-
 યાઃ વિષીલિકાદયઃ સ્પર્શનરસનગ્ર ણચક્ષુરિન્દ્રિયવન્નધનુરિન્દ્રિયા
 પક્ષિકાદૃશિકખ્રપસાદયઃ સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયવન્તઃ
 પચ્ચેન્દ્રિયાઃ સપતસ્કાથ પશુપક્ષિમનુષ્યાયાઃ ॥૮॥

અવતરણુ—દ્વે અન્યકાર અવતરણુ લક્ષણ અને
 જીવના બેઠ દર્શાવે છે.

અર્થ—સર્વજ્ઞેએ અજીવને જ્યારેમ લક્ષણવાળો અ-
 લેજો છે, અને એકેન્દ્રિય વગેરે લેજાને લીધે જીવો પાંચ
 પ્રકારના અંશજવામાં આવે છે.

આવાર્થ—અવતરણુ લક્ષણ મળ્યા સ્થિતિના ઉચ્ચ અ-

ગર્ભા વર્ણવી ગયા, હવે આપણે અલંબનું સ્વરૂપ વિચારીએ. જડ લક્ષણવાળો અલ્પ છે. લક્ષ્ય અને લક્ષણનું જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેટલેક અંશે તાદાત્મ્ય હોવાથી, અલ્પનું લક્ષણ અને લક્ષ્ય જડ છે. જેનામાં લ્પ નહિ તે અલ્પ. -લ્પથી વિયુક્ત સર્વ પદાર્થો અલ્પ સંજ્ઞાને યોગ્ય છે. પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ (મન વચન અને કાય) બંજ, આસોત્તરવાસ અને આયુધ્ય એ રીતે દશ પ્રાણ જૈનશાસ્ત્રીઓએ માનેલા છે. તે દશ પ્રાણમાંથી ઓછામાં ઓછા ચાર અને વધારેમાં વધારે દશ પ્રાણ જેનામાં માત્રમ પડે, તે લ્પ કહી શકાય આ દશમાંથી એક પણ પ્રાણ ન હોય, તે અલ્પ કહેવાય છે. લ્પ હોય ત્યારે પુદ્ગલનો કાય બંધાય છે, તેથી લ્પ ચાલ્યો ગયા પછી કાયા રહેતી નથી, પ્રાણના આધારે અલ્પથી લ્પ ન્યારો લેખી શકાય.

હવે લ્પના એકેન્દ્રિયાદિ ભેદ પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. તેમાં સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવાળા તે એકેન્દ્રિય કહેવાય છે; તેમાં શ્રુત્તી, પાણી, તેજ, વાયુ તથા વનસ્પતિ ભણવા એ ઇન્દ્રિય લ્પોને રસ અને સ્પર્શ મળીને બેઇન્દ્રિયો હોય છે. જો આગસીવાં વગેરે લ્પો તેના દશાન્ત છે. ત્રણ ઇન્દ્રિય લ્પોને સ્પર્શ, રસ, પ્રાણ ઇન્દ્રિય હોય છે, દીડી વગેરે જંતુઓ તે ભાગમાં આવી જાય છે; સ્પર્શ રસ પ્રાણ અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવાળાને ચંતુરિન્દ્રિય જંતુ કહે છે. બીંછી, જમર મહિકા વગેરે તેના દાખલા રૂપે છે. સ્પર્શ, રસ, પ્રાણ ચક્ષુ અને શ્રોત એ પાંચે ઇન્દ્રિયો જેને હોય તે પચેન્દ્રિય કહેવાય.

છે તે પંચેન્દ્રિયના બે કોદ છે. જેમને મન હોય તે સમન
 રક - કરેવાય છે, અને જેમને મન નથી હોતું તે અમ-
 નરક રહેવાય છે. સમનરકમાં પ્રત્યુચ્ચ તીર્થેય નારકી
 અને દેવતા વગેરે આવી જાય છે, અમનરકમાં સમુ-
 ષ્ઠિર્મ પંચેન્દ્રિયલ્ભે આવી જાય છે. આ પ્રમાણે
 ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ લુપ્તભાવના પાંચ કોદ પાડી શકાય,
 ગતિની અપેક્ષાએ તેના ચાર કોદ પડે છે, વેદની અપેક્ષા
 એ ત્રણ કોદ પડે છે. ભ્રમ જે જે અપેક્ષા ધણી તેના
 તેના બેદ પાડવા ઇચ્છા સખીએ તે પ્રમાણે તેના કોદ
 પાડી શકાય.

અવતરણમ્—સંસારિણો મુક્તઃશ્વેતિ સુત્રોક્તત્વાદ્ પુન-
 દ્વિવિધમાદ ॥

શ્લોકઃ

દ્વિવિધાશ્ચ પુનર્જ્ઞેયા મુક્તામુક્તપ્રભેદતઃ

ધર્માધર્મૌ નભઃકાલૌ ચત્વારોઽમૂર્ત્તકાઃ સ્ફુટમ્ ॥૧

ટીકા—મુક્તા અષ્ટકર્માણિ મમૂલકાપં કષિરગ સ્લોકાન્તં
 માતાઃ । અમુક્તા નંગોદાદિપર્વાર્થાસિદ્ધાન્તાસ્રયોદશગુણ
 સ્થાનવર્તિનો જિના અવાનિકર્માણચ । જીવમ્ભેદાનન્તરં
 ક્રમપાત્તપજારેભદમાદ । ધર્મેતિ ધર્મો મતેરેવાપેક્ષાકરણં દ્રવ્યં
 ન તુ પુણ્યમ્ । અધર્મઃ—સ્થિતરેપેક્ષાકરણં દ્રવ્યં ન તુ વાયમ્ શતિ
 જૈનસમ્પ્રદાયઃ । નભઃ આકાશમ્ । કાલઃ સમગ્રાદિતામરન્ત-

સ્વરશિષ્યુરેતઃ । શ્વે મંત્રાભિર્યુતો નરપો । રેરિત્ત્વ
 ચક્રઃ કાપોત્ત વગત્તો નામનો વિશ્વતે ભવ વરિત્ત્વ
 વિચાર મવાંત મવાવગવાતો મંત્રનિવગતો તથા ભે
 વો મંત્રનિવગતો વગોતિ રૂપાત્ત્વમ મવા વાગેકાતો રૂપા
 વિશેષિવિત તથા મંત્રોતિ વિશેષમવાવગતોતિ રૂપા
 ત્ત્વમ । અતઃ પ્વ લોકારૂપિરેત્ત્વમવાકાત્ વિદ્યમ
 નાં મંત્રાત્ત્વમવાવગત્ત્વમ રૂપનિવગતમવાવગત્ત્વમ રૂપ મ
 મવાવગતઃ વિદ્યાઃ વાગેત્ત્વમઃ । તન્ મંત્રાત્ત્વો મુક્તપેરિત્ત
 વશર્ત્ત્વમ મંત્રાત્ત્વોતિ રૂપમવાવગત્ત્વમ અતઃ મુક્તવગતિરિત્ત્વ
 વિદ્યમ મ મંત્રાત્ત્વવિતિરેત્ત્વમ અત્ત્વમ અવાવગતે મંત્રિત્ત્વમ
 તથા કાળનાત્ત્વ રૂપ મંત્રિત્ત્વમવાવગત્ત્વમવાવગત્ત્વમ । શ્વે મં
 ત્રાત્ત્વોતિ મંત્રા રૂપવગત્ત્વમ મંત્રે મંત્રાત્ત્વોતિ વાગતિત્ત્વમ
 અતઃ મંત્રવગતિરેત્ત્વમ મંત્રાત્ત્વોતિ વાગતિત્ત્વમ મુક્તવગતિરિત્ત્વ
 મિતિ ન દારઃ મંત્રાત્ત્વમવાવગતિરિત્ત્વમવાવગત્ત્વમ ॥ ૧ ॥

અવતરણ—ઉપરના શ્લોકના વિષેયન ઉપર આગમના
 જણાવ્યા મુજબ અપેક્ષા પ્રમાણે હવના વિવિધ ભેદ પાડી
 શાશ્વ મંત્રારી અને મુક્ત એ તફાવત લક્ષમાં રાખી એ
 આપણે બાક પાડીએ તો હવ માત્રને ત્રે ભાગમાં બે-
 વચ પડે; તેજ બાબત સંબંધી અવગતિ જણાવે છે કે:-

અર્થ—મુક્ત અને અમુક્ત એ ભેદથી હવો ત્રે
 પ્રકારના જણવા ધર્મ, અધર્મ, આશ્રય અને શાળ એ ચાર
 દ્રવ્ય ખરેખર અમૂર્ત છે.

સાવાર્ય—આક કર્મથી મુક્ત છુટા થયેલા ને મુક્ત
જાણવા. જન નિગોદથી આરંભ કરીને સર્વાથમિદદેવ-
હોક સુધી અથવા પ્રથમ ગુણસ્થાનક મિથ્યાત્વથી આરં-
ભીને તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીના મર્વ છવે અમુક્ત જા-
ણવા. અમુક્તને સંસારી પણ કહેવામાં આવે છે. જેઓ
કર્મ બંધનથી મુક્ત થયા છે, અને જેઓને દેવગતિનાથી
લોભાલોક જાણ્યું છે, તેઓ મુક્ત સમજવા; અને જેઓ
કોઈપણ રીતે કર્મ બંધનથી બંધાયેલા છે, તેઓ અમુક્ત
અથવા સંસારી તરીકે લેખાય છે. નિઃશય નયની અપેક્ષાએ
તો આત્મા ત્રણેકાગ્રમાં મુક્ત છે, પણ જ્યાં સુધી મમત્ત્વ
ભાવ (દેહાભિલાસ) મુટયો નથી, અને પુદ્ગલ પદાર્થને
આત્મા ધોતાના તરીકે લેખે છે, ત્યાં સુધી આત્મા કદાપિ
મુક્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે અમુક્ત કહેવાય એ સ્વસ્થ
ભાવરમણતા એ મુક્તિ; અને પ-ભાવરમણતાએ બંધ,
આ બેદ પ્રમાણે પણ મુક્ત અને અમુક્ત રૂપ આત્માના
બેદો યોગ્યજ છે.

આ પ્રમાણે જીવના બેદો રસોળ્યા. દરે અજીવના
બેદ અન્યથા પ્રગટ કરે છે. અજીવના પાંચ બેદ છે. તે
પાંચ દ્રવ્યમાં આર દ્રવ્ય અમૂર્ત છે અને એ પુદ્ગલ ધર્મ
છે. દરે તે આર અમૂર્ત દ્રવ્યનું વર્ણન કરે છે. તે દ્રવ્ય
ધર્મ, અધર્મ, આમય અને શક્તિ છે ધર્મ આ રસોળે પુદ્ગલ
સ્વરૂપનાં વર્ણનમાં જાણ્યું નથી, પણ ધર્મને અર્થ દેત
સંપ્રગય પ્રમાણે જુદો છે તેમ અધર્મને અર્થ થાય નહીં.
જે ગતિને સદાય અર્થે તે ધર્મ કહેવાય છે, અને જે

તેઓ અરૂપી હોવાથી તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનો આકાર નથી. ફક્ત તેઓનું અસ્તિત્વ આપણાથી સિદ્ધ કરી શકાય. પણ તેઓનો આકાર કદાપિ જણાય નહિ, કારણ કે તે તે દ્રવ્ય અમૂર્ત મૂર્તિ-આકાર વગરનું છે.

અવંતરણમ્-મૂર્તિમૂર્તિભેદેન દ્રવ્યં દ્વિવિધં તન્નામૂર્તિશ્ચરવાસો ધર્માદયો વર્ણિતાઃ । યન્ મૂર્તિદ્રવ્યં તદ્વલ્લક્ષણં ચાદ્ । મૂર્તિમત્તિત્તિ ।

શ્લોકઃ

મૂર્તિમત્ પુદ્ગલં દ્રવ્યમર્જીવાઃ પદ્મ તે મતાઃ ॥

ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યં પર્યાયાણાં વિશેષતઃ ॥૧૦॥

ટીકા-પૂરણગલન સ્વમાયોઽહિ પુદ્ગલો મૂર્તિમાન અવ-
યવવાન્ તે ધર્માદયશ્ચત્વારં એકઃ પુદ્ગલઃ પદ્માઽર્જીવા મતાઃ ।
ચાકષ્યાયંબુદ્ધાં પદાર્થબુદ્ધેઃ કારણતેતિ ન્યાયાત્ પદાર્થજ્ઞાનન્તુ
દ્રવ્યલક્ષણમન્તરેણ ન ઘટત્ત્વેતિ દ્રવ્યલક્ષણમાદ્ ગુણાનામિતિ
ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યં સર્વં ચાકષ્યં સાવધારણં ભવતિ । તેન ગુ-
ણાનામાશ્રય એવ નતુ નિર્ગુણસ્તિષ્ઠતિ દ્રવ્યમેવગુણાનામાશ્રયો ન
તુ ગુણાઃ પર્યાયાણાં ચ વિશેષત્ત્વેતિ । ગુણાઃ સદમાદિનઃ પ-
ર્યાયાસ્તુ મતિસમયં પરિવર્તન્તે તેષાં પર્યાયાણામાશ્રયો દ્રવ્યમિતિ

અવતરાગુ-મૂર્તિ એ રૂપે દ્રવ્યના બે કોડ પાડ્યા,
તેમાંથી ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યનો આપણે વિચાર કર્યો, હવે
મૂર્તિ દ્રવ્ય ને પુદ્ગલ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

અર્થ-પ્રાગજ દ્રવ્ય મૂર્તિમત્ છે, એ રીતે પાંચ

ગિનિને મહાવ આપે તે અપમે રોગવ છે.
 મનવને માવગમાં જન મહાવપૂન થવ
 રીને મરેને માવગા હવગમાં મહાવ ર
 દ્રવ્ય મલગમાં આવેજુ છે તે. અવગ
 એ છે. તેમજ વતી અમંજ્ય પ્રોથમવ છે.
 રીને વજની ડાયા મુજારને ગિનિ કમમાં
 નીવડે છે. તેથી રીને રોગ પાપને સ્વિગ્ન અ
 સહાવપૂન જે દ્રવ્ય તે અપમે દ્રવ્ય સેનસ્યારો
 છે; તે રમ પમે દ્રવ્યની મારુ એક, આરવ
 અ પ્રોથમવ છે. આ મને દ્રવ્ય સેનસ્યારો છે.
 પમે અને અપમે દ્રવ્ય નથી. ત્યાં રૂપ આપસ
 જે હોડમા પણ બાંધે રહેજુ છે. અવગદ આ
 રાદ જેમ અવગ હોડાની અંદર અપલે પાડે
 થીલે અને તે કોરની બાવ છે. પ્રારવ કે અવ
 લુએ વચ્ચે અવગદ હોડે આવે અવગદ ( )
 અપવામાં જે સહાવપૂન થવ છે, તેને અપસ
 વામાં આવે છે. અને દરેક સમયે સમયે પાપ
 પદ્યોને દેસી, તથા પદ્યોરૂપે બદલી નાખે
 જેને સ્વગદ છે, તેને મુજા કહેવામાં આવે છે.
 આર અમૂર્ત દ્રવ્ય છે. આ આર દ્રવ્ય પાંચ દિનિ
 રેખી સમતાં નથી, પણ તેમની સિદ્ધિ અપલે
 અનુગતથી થઈ શકે. સર્વત્ર પ્રભુ તે બધા દ્રવ્ય
 શકે, પણ અપલે અપલી દિગ્ધિયો વડે તેમ
 રૂપે નહિ મટે અપલી અપેક્ષા તે અ

તેઓ અદ્ભુતી દેવદાથી તેઓને કેાઈ પણ પ્રકારનો આકાર
નથી. હકલ તેઓનું અસ્તિત્વ આપણાથી સિદ્ધ કરી ચકાવ.
પણ તેઓનો આકાર હકાપિ અણ્યાય નહિ, કારણ કે તે
ને દ્રવ્ય અમૂર્ત મૂર્તિ-આકાર વગરનું છે.

અવતરણમ્-મૂર્ત્યમૂર્ત્યમેદેન દ્રવ્યં દ્વિવિધં તથામૂર્ત્યાધરવારો
પર્માદયો રણિતાઃ । પન્ મૂર્ત્યદ્રવ્યં તદ્વતર્ણ માદ્ । મૂર્તિમદ્વિત્તિ ।

શ્લોકઃ

મૂર્તિમત્ પુદ્ગલં દ્રવ્યમંજીવાઃ પત્ર તે મતાઃ ॥
ગુણાનામાધયો દ્રવ્યં પર્યાયાણાં વિશેષતઃ ॥૧૦॥

ટીકા-પૂરણગત્ત્વ સંભારોડતિ પુદ્ગલો મૂર્તિમાન્ અવ-
યવવાન્ તે પર્માદયધરારં એકઃ પુદ્ગલઃ પચ્ચાડર્જીવા મતાઃ ।
ચારણ્યપુદ્ગલો પદાર્થપુદ્ગલઃ કારણતોને ન્યાયાત્ પદાર્થજ્ઞાનન્તુ
દ્રવ્યસ્વરૂપમન્તેરેણ ન ઘટત્ત્વે દ્રવ્યસ્વરૂપમાદ્ ગુણાનામિતિ
ગુણાનામાધયો દ્રવ્યં સર્વં ચાર્યં સાવધારણં મત્તિ । તેન ગુ-
ણાનામાધય પરન્તુ નિર્ગુણમ્નિષ્ઠતિ દ્રવ્યમેવગુણાનામાધયો ન
તુ ગુણાઃ પર્યાયાણાં ચ વિશેષતઃ । ગુણા સદમાચિનઃ પ-
ર્યાયામ્તુ મતિસમયં પરિવર્તન્તે તેવાં પર્યાયાણામાધયો દ્રવ્યમિતિ

અવતરણમ્—મૂર્તિ એ રૂપે દ્રવ્યના બે કોડ પાડ્યા,
તેમાંથી ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યનો આપણે વિચાર કર્યો, હવે
મૂર્તિ દ્રવ્ય જે પુદ્ગલ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

અર્થ—પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિમત્ છે, એ રીતે

અહીં જાણના દ્રવ્ય તે ગુણના અને નિગ્રેરે કરીને પર્યાપ્તના આશ્રયભૂત છે.

ભાવાર્થ—જે દાણે દાણે બદલાય છે, સમયે-સમયે જેનામાં નવા નવા પર્યાયોને પારણ કરે છે, વિખરે છે અને મળે છે. વર્તુલમાં રસાયણમય છે. પુકત તે કહેવાય છે. પુકત દ્રવ્ય મૂર્તિમંત છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોત્કે પુકત રક્ત મદ્ય છે. આપણે ગયા સ્લોકમાં અહીંના ચાર લેદ વર્ણવી ગયા, તે લેદ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય; આકાશસ્તિકાય અને કાળ છે, તેની માથે આ પાંચમે લેદ પુકત મેળવતાથી અહીંના પાંચ લેદ ધર્મા. આ અહીંના પાંચ લેદને દ્રવ્ય કહે છે. તે પાંચ દ્રવ્યની સાથે હવે દ્રવ્ય વધારવાથી હવે દ્રવ્ય થાય છે, જૈન શાસ્ત્રમાં વર્તુલના નામથી પ્રખ્યાત છે. હવે દ્રવ્યને આપણે વિચાર કરીએ, તે અગાઉ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા બરાબર જાણવી જોઈએ. ગુણનામાત્ર્યો દ્રવ્ય. દ્રવ્ય ગુણોના આશ્રયભૂત છે. ગુણો દ્રવ્ય વિના રહી શકે નહિ. વસ્તુના નિત્ય ધર્મને ગુણ કહે છે, તે ગુણો તાદાત્મ્ય સંબંધે વસ્તુમાં રહે છે. દ્રવ્ય ગુણના આશ્રયભૂત છે, પણ ગુણ દ્રવ્યના આશ્રયરૂત નથી. દ્રવ્યમાં ગુણ રહેલા છે એટલું જ નહિ પણ પર્યાય પણ રહેલા છે. માટે ગુણ, અને પર્યાયયુક્ત જે વસ્તુ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. પર્યાય સમયે સમયે બદલાય છે. ગુણ ગુણોના સંબંધ જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે કથંચિદ્ બિન્ન અને કથંચિદ્ અબિન્ન છે, એટલે બિન્નાબિન્ન છે. દાખલા તરીકે જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માના રવામાવિક છે. અને નિત્ય ધર્મ આત્માથી કથંચિત્ પછી વિભક્તિ

પ્રથમે તે ભિન્ન શુદ્ધો છે તે શુદ્ધો આત્માથી ભિન્ન પડતા નથી માટે અભિન્ન કહેવાય છે. આ રીતે નિત્ય અને અનિત્યધર્મ શુદ્ધ અને પદાર્થના આશ્રય ભૂત તત્ત્વને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવેલી છે. પણ આ રીતે તે આ શ્લોકોમાં આવેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેનું વિવેચન કરેલું છે.

અવતરણમ્—દ્રવ્યસ્પલક્ષણં મેદં સામિધાય તદાશ્રયમાદ

શ્લોક:

દ્રવ્યપદ્ધતેન પૂર્ણશ્ચ લોકાલોકઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
પદ્મદ્રવ્યાણિ લોકે સ્યુર્નમોલોકે ચ શાશ્વતમ્ ॥૧૧॥

ટીકા—પદ્મા સમૂહઃ પદ્મં દ્રવ્યાણઃ પદ્મં દ્રવ્યપદ્મં તેન મો-
લોકોલોકશ્ચ પૂર્ણઃ પ્રકીર્તિતઃ સર્વગ્નિગ્નિ ગેષઃ નતુ સ્વપર્નાપયેતિ
ભાવઃ । તદેવ સ્પષ્ટયાતિ પદ્મોત્તરે પદ્માશ્રમાગતપદ્મવ્યાત્મનઃ પદ્મ
દ્રવ્યાણિ મોલોકે વર્તન્તે । અલોકે તુ નમ્ એવ શાશ્વતં નિર-
ન્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અવતરણમ્—આ પ્રમાણે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપવામાં
આવી, હવે તે દ્રવ્યને પણ રહેવાનું સ્થાન આશ્રયસ્થાન
વર્ણવે છે.

અર્થ—૧ઃ દ્રવ્યથી લોકાલોક પૂર્ણ છે એમ શા-
સ્ત્રોમાં કહેલું છે, તેમાંથી પાંચ દ્રવ્ય લોકમાં આવેલાં છે,

અવતરણ—દ્રવ્યનું આગ્રય સમાન વર્ણવ્યા પછી કહે
 દ્રવ્ય નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, અથવા નિત્ય કયી અપેક્ષા-
 એ અનિત્ય કયી અપેક્ષાએ તે જોન શક્તીથી જાણી, જે
 જોની વસ્તુ માત્ર જોવાની દષ્ટિ મિલ્લ કરી આપે છે.

અર્થ—દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્ય નિત્ય
 જાણવા. અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્યને
 સુસ પુરૂષોએ અનિત્ય જાણવા.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યતોં શદા નિત્ય છે, પણ તેના પર્યા-
 યોનો શણે શણે દેરફાર થાય છે. દુધના રકંધો દષ્ટિરૂપે
 પરિણમે છે, અથવા સુવર્ણ રકંધો કુડગરૂપે પરિણમે છે,
 અથવા તો સૂતિકા રકંધ ઘટરૂપે પરિણમે છે. આ જથ્થા
 દાનતોમાં દ્રવ્યમાં દેરફાર થતો નથી, પણ તે દ્રવ્યના પર્યાયોમાં
 દેરફાર થાય છે, જેમ સમુદ્રમાં કડલોડો ઉત્પન્ન થાય છે, અને
 સમુદ્રમાં વિલય પામે છે, પણ સમુદ્રતો તેનો તેજ રહે છે, તેજ
 રીતે દ્રવ્યના પર્યાયોમાં દેરફાર જલે શણે શણે થાય પણ
 દ્રવ્યતો તેજુજ રહે છે, તેમાં રતિમાત્ર દેર પડતો નથી.
 એક દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ બદલી બીજા દ્રવ્યરૂપે પરિણ-
 મતું નથી. સાયન્સે પણ અનેક રસાયન શાસ્ત્રના પ્રયોગોને
 આધારે સિદ્ધ કર્યું છે કે પુગલ અનાશવંત નિત્ય છે.
 દાખલા તરીકે જે પરમાણુ રક પોની બીજાબત્તી બની
 હતી, તે પરમાણુઓ નિત્ય રહે છે; બહેને બીજાબત્તીરૂપે
 તેનો વિનાશ થાય પણ તેમાંના એક પણ પરમાણુનો ક-
 ઠાંપિ નાશ થતો નથી. આ દષ્ટિબિન્દુથી તપાસતાં દ્રવ્યની
 અપેક્ષા એ (મૂળસ્વરૂપની અપેક્ષાએ) દ્રવ્ય નિત્ય છે.

અથવા અન્યથાંત છે, એમ કહેવામાં જરાપણ અધત્વ નથી. માટીના અનેક આકારો જને અને તે આકારો નાશ પામે પણ છે; પણ તેના પર્ણાયો અનેલા જુદા જુદા આકારોની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. કેટલીક વાર, જનો ઉપર એવો આસેપ મુકવામાં આવે છે, કે તેણે એકજ વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય એક મમયે માને છે; માટે તેઓ અમત્યવાદી છે. આમ કહેનારાઓ એક પ્રકારની ગંભીર ભૂલ કરે છે. 'જેનોતું' એમ કહાપિ, કહેતું નથી કે એકજ અપેક્ષાએ એક વસ્તુ નિત્ય અને અનિત્ય છે. જેવા દરિજિન્દગી આપને વસ્તુ-તરફ જોઈએ તેથી તે જણાય છે. મોહનલાલ તેના પિતા વાલીલાલની અપેક્ષાએ પુત્ર છે, પણ તેનો તે મોહનલાલ પોતાના પુત્ર ગીરધરલાલની અપેક્ષાએ પિતા છે. હવે આ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે એકજ માણસ પિતા અને પુત્ર થઈ શકે, પણ તે જુદી જુદી અપેક્ષાએ થઈ શકે છે, એ કહાપિ વિચારતું જોઈતું નથી. જો માણસ અપેક્ષા જુદી આવ, અને સ્વાદ્વાદને અનિશ્ચિતવાદ રૂપે દોરવવાના પ્રયત્ન કરે તો તો તે માણસ જીન ધર્મનું સ્વરૂપ બિલકુલ સમજ્યો નથી, એમ માનવું પડે. માટે જે જે અપેક્ષાએ જે જે વચન ઉચ્ચારવામાં આશું હોય, તે તે અપેક્ષાએ તે તે વચન મદજ કરવું. આ રીતે વિચારવાથી દરેક વસ્તુ અનેક અપેક્ષાથી જોઈ શકાય છે, અને તેથી વાતુ માનવું ખરું સ્વરૂપ સમજવામાં આવી શકે.

છએ દ્રવ્ય નિત્ય છે અને અનિત્ય પણ છે. જ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્ણાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે....

અને દ્રવ્ય અને પદાર્થની બન્ને અપેક્ષાએ ધ્યાનમાં રાખી કહીએ તો દ્રવ્ય નિત્યનિત્ય છે.

અવતરણમ્—ગુણપર્યાયયોરભેદો મા પ્રસાદ્ભોદિતિ તયોર્લક્ષણમાદ ગુણાનામિતિ.

શ્લોક:

ગુણાનાં સહભાવિત્વં પર્યાયાણાં ક્રમોદ્ભવઃ ॥
લક્ષણં સર્વવિત્પ્રોક્તં તત્ત્વજ્ઞાનાય નાન્યથા ॥૧૩॥

ટીકા—દ્રવ્યેણ સહ ભવન્તિ તદ્દહીલાઃ સહમાવિનસ્તેષાં ભાવઃ સદ્ભાવિત્વં ગુણાનાં લક્ષણમ્ । ગુણમાદિતમેવ દ્રવ્યં । પર્યાયાણાં તુ લક્ષણં ક્રમેણોદ્ભવ ઉત્પત્તિઃ સર્વવિદ્ધિઃ પ્રોક્તમ્ । પદ્યપૂર્વગિતિવરપર્યાયસ્તતઃ સ્થાવરપર્યાયસ્તતઃ કુશૂલપર્યાયસ્તતો ઘટપર્યાયઃ । નૈરમ્ભૂતા ગુણાન્તે તુ શિવરૂપપર્યાયમારમ્ભ ઘટાવધિ એકરૂપા એવ જાયન્તે । એતચ ગુણપર્યાયવજ્જ્ઞાનં સક્ષમદ્ભો યગિતં તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગીનિ સ્પષ્ટીકરિત્વાપઃ । તત્ત્વજ્ઞાનપ્રાપ્ત્યઃ પ્રકાસોનાસ્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

અવતરણ—દ્રવ્યની વ્યાખ્યા વિચારતાં આપણે પ્રથમ તપાસી જવું કે શું અને પદાર્થ યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય માટે હવે પ્રશ્ન કરે તે શું અને પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવવા આ શ્લોકમાં પ્રયત્ન કરે છે.

અર્થ—શું સદ્ભાવો છે, અને પદાર્થો કયો કયો

રહે છે. આનું શું અને પદાર્થનું તથા તત્ત્વજ્ઞાનને કેવી રીતે કહેવું છે, તે જાણવા નથી.

આવાથે—શુભ્ર શુભ્રીને તાદાત્મ્ય સંબંધ હો-
વાથી, શુભ્રી શુભ્રથી જુદા માત્રમ પડતા નથી, અને
તેથી તેમને સદ્ભાવી અથવા નિત્ય સાથે વચનચ
જણવામાં આવે છે. તેમાં જશમાત્ર દેર થતો નથી
પર્યાયો હજો હજો બદલાય છે, તેઓ અનિત્ય છે. અને
ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવ પામે છે. નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વ
પર્યાય વિનાશ પામે છે. દુધ દધિરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે
દુધ તરીકેના તેના પર્યાય વિનાશ પામ્યા અને દધિ તરી-
કેના પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ, માટે, જે પરમાણુઓનું દુધ
બનેછું હું તે પરમાણુઓ તે તેના તેજ રહ્યા. તે પર-
માણુઓમાં રહેલો મૂળ શુભ્ર કદાપિ બદલાતો નથી. બીજો
દાખલો લેઈ આ વાત વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીએ,
આત્માના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ સ્વાભાવિક શુભ્રો
છે. અને તે શુભ્રોનું સમયે સમયે વર્તન તે પર્યાયો છે.
નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને જુના નાશ પામે છે,
છતાં આત્માનું મૂળસ્વરૂપ તો નિત્યજ રહે છે. માટે જ્ઞાન
એ આત્માનો શુભ્ર છે. “ અને રામ થયો અને દ્રેવ થયો ”
એમ જણવાનો આત્માનો શુભ્ર કદાપિ નાશ પામતો નથી,
માટે તે નિત્ય છે; અને તેના જલણ થોડા પર્યાયોની અપે-
ક્ષાએ અનિત્ય છે,

કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્વાર્થ સમજવા તેના શુભ્ર
અને પર્યાયનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, કારણ કે “ શુભ્ર
અને પર્યાયવાળો દ્રવ્ય છે ” એવી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા ટેકરી
શુભ્ર અને પર્યાયનું જ્ઞાન થતાં દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ત-

અને દ્રવ્ય અને પર્યાયની બંને અપેક્ષાએ ધ્યાનમાં સખી
કહીએ તો દ્રવ્ય નિત્યાનિત્ય છે.

અવતરણમ્—ગુણપર્યાયયોરભેદો મા પ્રસાદ્ભીદિતિ તયો-
ર્લક્ષણમાહ ગુણાનામિતિ.

શ્લોકઃ

ગુણાનાં સહભાવિત્વં પર્યાયાણાં ક્રમોદ્ભવઃ ॥
લક્ષણં સર્વવિત્પ્રોક્તં તત્ત્વજ્ઞાનાય નાન્યથા ॥૧૩॥

ટીકા—દ્રવ્યેણ સહ ભવન્તિ તચ્છીલાઃ સહમાવિનસેષાં
ભાવઃ સહભાવિત્વં ગુણાનાં લક્ષણમ્ । ગુણસાહિત્યમેવ દ્રવ્યં ।
પર્યાયાણાં તુ લક્ષણં ક્રમેણોદ્ભવ ઉત્પત્તિઃ સર્વવિદ્ઃ પ્રોક્તમ્ ।
વધાપૂર્વગિવરૂપપર્યાયસ્તતઃ સ્થાલપર્યાયસ્તતઃ કુશૂલપર્યા-
યસ્તતો ઘટપર્યાયઃ । નૈવમ્ભૂતા ગુણાસ્તે તુ શિવકપર્યાયમા-
રમ્ય ઘટાવધિ એકરૂપા એવ જાયન્તે । એતચ્ચ ગુણપર્યાયવજ્ઞાનં
સક્તમહી મણિતં તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગીતિ સ્પષ્ટીકરિષ્યામઃ । તત્ત્વ-
જ્ઞાતયાન્યઃ પ્રકારોનાસ્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

અવતરણ—દ્રવ્યની વ્યાખ્યા વિચારતાં આપણે
પ્રથમ તપાસી ગયા કે શુણ અને પર્યાય યુક્ત હોય તે
દ્રવ્ય કહેવાય માટે હવે અંતકાર તે શુણ અને પર્યાયનું
સ્વરૂપ સમજાવવા આ શ્લોકમાં પ્રયત્ન કરે છે.

અર્થ—શુણ સદશ્યવી છે, અને પર્યાયો ક્રમે ક્રમે
જન્મી છે. આનું શુણ અને પર્યાયનું લક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનને
વાસ્તે સર્વજ્ઞાને કહેતું છે, તે અન્યથા નથી.

ભાવાર્થ—શુષ્ક શુષ્કીનો તાદાત્મ્ય સંબંધ હો-
વાથી, શુષ્કી શુષ્કથી જુદા માલુમ પડતા નથી, અને,
તેથી તેમને સદ્ભાવી અથવા નિત્ય સાથે વસનારા
જલુવામાં આવે છે. તેમાં જરામાત્ર દૂર થતો નથી
પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, તેઓ અનિત્ય છે. અને
ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવ પામે છે. નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વ
પર્યાય વિનાશ પામે છે. દુધ દધિરૂપે પરિવ્રમે છે, ત્યારે
દુધ તરીકેના તેના પર્યાય વિનાશ પામ્યા અને દધિ તરી-
કેના પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ, માટે, જે પરમાણુઓનું દુધ-
બનેલું હતું તે પરમાણુઓ તે તેના તેજ રહ્યા. તે પર-
માણુઓમાં રહેલોં મૂળ શુષ્ક કદાપિ બદલાતો નથી. બીજે
દાખલો લેઈ આ વાત વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીએ,
આત્માના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ સ્વાભાવિક શુદ્ધો.
છે. અને તે શુદ્ધોનું સમયે સમયે વર્તન તે પર્યાયો છે.
નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને જુના નાશ પામે છે,
છતાં આત્માનું મૂળસ્વરૂપ તો નિત્યજ રહે છે. માટે જ્ઞાન
એ આત્માનો શુષ્ક છે. “ મને રાગ થયો અને દ્વેષ થયો ”
એમ જલુવાનો આત્માનો શુષ્ક કદાપિ નાશ પામતો નથી,
માટે તે નિત્ય છે; અને તેના જલુવા યોગ્ય પર્યાયોની અપે-
ક્ષાએ અનિત્ય છે,

કેાઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજવા તેના શુષ્ક
અને પથાયનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, કારણ કે “ શુષ્ક
અને પથાયવાળો દ્રવ્ય છે ” એવી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા હોવાથી
શુષ્ક અને પર્યાયનું જ્ઞાન મતાં દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ત-

સ્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિને, વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાને આ
 'સિવાય બીજો કોઈ' પણ માર્ગ નથી, આ રીતે દરેક વસ્તુ
 નું તત્ત્વ સંપૂર્ણપણે સમજાય છે. માટે ગુણ અને પર્યા-
 યનું સ્વરૂપ વિચારી દરેક દ્રવ્યના ગુણ અને પર્યાયનેથી
 જણાય તેવી રીતે પ્રયત્ન કરવો.

અવતરણમ્—एतत्सर्वकथनस्य फलमाह आदेयमिति

શ્લોકઃ

आदेयं जीवद्रव्यं स्वं ज्ञानचारित्रिलक्षणम् ॥

कालादिपञ्चकादभिन्नः सोऽहं चिन्मयचेतनः ॥१४॥

ટોકા-પૌદ્ગલિકાકર્મવર્ગના પરક્રીયા તદ્દેક્ષયા જીવદ્રવ્યં
 સ્વં-સ્વક્રીયામાદેયમ્ (અર્થભાવઃ) વાતપિત્તકફાત્મકે શરીરે
 વાતસ્ય પ્રધાનત્વાત્ । ઉક્તં ચ ચરકે (પિત્તં પદ્મગુકફઃ પદ્મ-
 પદ્મવો મલધાતવઃ વાયુના યત્ર નીચન્તે તત્ર ગચ્છન્તિ મેઘ-
 યત્) પ્રધાનં ચ કૃતો યત્નઃ ફલવાન્ ભવાતિ અતો ભિપન્ના વા-
 યવી ચિકિત્સા વિધાતવ્યા તથા જટચેતનાત્મકે ચેતનસ્ય પ્ર-
 ધાનત્વાત્ તદા તત્પન્તરેણ નૈવ મુક્તિઃ લભતે ઉક્તં ચ (તમેવ
 વિદિત્વાઽનિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતે અયનાંય) નનું
 જીવદ્રવ્યમદૃશ્યત્વાત્કથમાદેયમિત્યન આહ જ્ઞાનોત્તિ જ્ઞાનચારિત્રે
 લક્ષણં યસ્ય તન્ જ્ઞાનસંવાચિનાભાવિત્વાદર્શનમાપિ શૃયતે ચારિત્રે
 ચંસામાયિકાદિ યથાલ્પ્યાતપેર્યન્તં શાસ્ત્રમ્ । તથા ચ રત્નત્રયેણ
 ચુપ્રદં જીવદ્રવ્યમ્ । વ્યાપ્તિર્વ્યવહારો વા લક્ષણસ્ય પ્રયોગન-

મિતિ તિદ્ધાન્નાદ્યાદૃશ્યમાદ । કાલાદીતિ-કાલાકાશધર્મા
 ધર્મપુદ્ગલેભ્યો મિત્તઃ સ આત્મા દેહસ્થોઽહં । ચિન્મયચેતનો-
 જ્ઞાનધનમયચેતનો નિરાકૃતપૌદ્ગલિકસમ્ભવત્વાત્ સ્વચ્છતા-
 પન્ન એવાઽહમ્ । નૈતે મમ નૈવામહં કિન્તુ કેવલ એકાકો સા-
 લિનકર્મપુદ્ગલઃ । એતદ્ચિન્તકસ્ય મમ નૈતે કામાદયઃ મમ્ભવન્તિ ।
 ઉવતંચ । યાવજ્જીવં મદાકાલં નયેદધ્યાત્મચિન્તયા કિંચિન્ના-
 વસરં દયાત્ કામાદીનાં મનામપિ ॥ ૧૪ ॥

અવતરણુ—જ્યાં મુખી જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ ન
 થાય, ત્યાં મુખી બહુરાખી કાંઈ પણ લાભ નથી, વગી દ-
 રેક વસ્તુ બળુયા પછી તે હેય છે કે આરેય છે (અંદણ
 કરવા યોગ્ય છે કે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે,) તેનો વિચાર
 કરવો જોઈએ, એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે, તો આપણે અત્યાર
 મુખી ને વિચારી ગયા તેમાથી શું અંદણ કરવું અને શું
 ત્યાગવું તે વિચારવું આવશ્યક છે તેજ વિચારને હૃદયમાં
 રાખી અન્યકાર લખે છે કે:—

અર્થ—જ્ઞાન અને ચારિત્રના લક્ષણવાળો હવે દ્રવ્ય
 અંદણ કરવો યોગ્ય છે ને હવે કાળાદિ પંચ દ્રવ્યથી મિ-
 ન્ન છે, અને જ્ઞાનમય ચેતન સોડહરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૫૧૫૫

ભાવાર્થ—આપણે પ્રથમ વિચારી ગયા કે આ લો-
 કલોકમાં વદ્દ્રવ્ય છે; તેમાંથી અન્યકાર બતાવે છે કે હવે
 દ્રવ્ય અંદણ કરવા યોગ્ય છે. મરતુ કે હવે દ્રવ્ય એજ
 પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે. તે બળુયા પછી આ જગતમાં

જાણના મોઝ્ય બીલું કાંઈ રહેતું નથી; જૈન શ્રદ્ધાળુ ૧
પૂરગંદલ તમે ઈ કે

નિજરૂપા નિજ વસ્તુ કે પરરૂપા પરવસ્તુ,

જેણે જાણ્યો પંથ એ તેણે જાણ્યું સમસ્ત,

આત્મા એજ પેતાની વસ્તુ છે, અને તે સિદ્ધાન્તની જન્મ
સ્વર્ગ પર છે, પારદી છે, એવો માત્ર જેણે જાણ્યો-દુષ્ટથી
અનુભવ્યો-તેણે આ જગતમાં જાણના મોઝ્ય સર્વ પદાર્થોનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ સમજવું. દરેક તે જીવ દ્રવ્યને શી
રીતે જાણ્યો, તેને વાસ્તે અંધકાર તેનું લક્ષણ જણાવે છે.
જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ લક્ષણવાળો હોય તે જીવ જાણ્યો જ્ઞાન
રૂપ વિશેષ ઉપયોગનું મહત્ત્વ દર્શાવી દર્શનરૂપ સામાન્ય
ઉપયોગનું પણ કદાચ વિના મહત્ત્વ યથા શકે છે. માટે
જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ લક્ષણ જેને હોય તેને
જીવ તરીકે ઓળખવો. કદાચ પણ વસ્તુને સામાન્ય ગ્રોધ
ધાય તે દર્શન, તે વસ્તુને વિશેષ ગ્રોધ ધાય તે જ્ઞાન;
આ રીતે સામાન્યપણે અને વિશેષપણે જાણવાની શક્તિ
વાળા દ્રવ્યને જીવદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. વળી
પેતાના સ્વભાવમાં સમજુતા સ્થિરતા કરવાની પણ
તેનામાં શક્તિ છે. માટે તે ચારિત્રવાન કહેવામાં આવે
છે. એ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે જ્ઞાનદર્શન અને
ચારિત્ર એ ત્રણ ગુણ જે તત્ત્વમાં હોય તે તત્ત્વને જીવ
તરીકે જાણવું. વ્યાખ્યાઓ બે પ્રકારની આપવામાં છે. વ-
સ્તુનું સ્વરૂપ જતાવનારી એક પ્રકારની વ્યાખ્યા છે. બીજી
પ્રકારની વ્યાખ્યા તેને બીજી વસ્તુઓથી જુદા માડનાર

તેના ધર્મ પ્રતિ પારન કરે છે. આપણે પ્રથમ તેનું ૧૧૩૫
જ્ઞાપનારી વ્યાખ્યા તપાસી ગયા, હવે બીજી રીતે વ્યા-
ખ્યા તપાસીએ તો આપણને જણાય છે કે આત્મા બીજા
પાંચે દ્રવ્યથી ભિન્ન છે, કાળ વ્યાકાશ. પુરુષ, ધર્મ અને
અધર્મથી આત્મા તરન ભિન્ન છે. એક દ્રવ્યમાં બીજા
દ્રવ્યરૂપે પરિણામ પામવાની સત્તા નહિ હોવાથી, છુપ
દ્રવ્યના ધર્મ અને ગુણ બીજા પાંચ દ્રવ્યમાં મળી
શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાન ધન
છે. સર્વ વસ્તુઓના જ્ઞાતારૂપે આત્મા પ્રસિદ્ધ છે; પણ
એ વસ્તુઓ પોતાની નથી, તેને પોતાની માની પોતે જ-
જ્ઞાનવાથી પુરુષદેહમાં રાખે છે, અને તેથી તે પ્રિદ્વિતિ-
ક્રમથી સાચે કર્મજનકથી હોવાય છે, અને તે કર્મજનકથી
પોતાનું સ્વરૂપ વિશેષ વિશેષ મૂલતો જાય છે. અપાર
આ “પુરુષ જાણે તે હું નથી” એવું વચાર્થ જ્ઞાન
આત્માને ધરે, ત્યારે કર્મ મળ સમયે તે પુટી જાય, અને
આત્મા એ નિર્લયનરથી શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવનો છે,
તે પોતાનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાયે, આવી જ્ઞાપના નિરંતર
જ્ઞાપનારને કદાપિ પણ પુરુષ જાણે અસર કરી શકતા
શકતા નથી.

છહું છે કે.

વાચક્ત્રીર્વં સદાકાલં નયેદધ્યાત્મચિન્તયા ।

કિંચિન્નાવસરં દયાતકાપાર્દીનાં યનાગવિ ॥

માણસ જ્યાં સુધી છુપે ત્યાં સુધી નિરંતર અધ્યા-
ત્મ ચિંતનમાં તેણે પોતેનો સમય બ્યતીત કરવો જો-

પ્રભે; અને કામાદિ વિમથેને જરા માત્ર પણ પોતાના દુઃ-
 ક્ષયમાં અવગ્રાશ આપવો નહિ. આમ કરવાથી દેહાધિભ્ર-
 મુદી જશે, પરપુદ્ગલ ઉપરનો મમત્વભાવ દૂર જશે, અને
 પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ આત્માના બલુવામાં આવશે.

અવતરણમ્—ચિન્મયમાત્મસ્વરૂપમુત્તવાડનાદિકાન્દાશુ-
 દ્ધપારિણત્યાજ્યસશ્ચિદ્દર્શનકર્માદિકપુદ્ગલસ્કંધેભ્યો મિત્ત. આત્મા
 અત એવ કર્મરૂપપુદ્ગલસ્કંધત્યાગવિવેકમાહ ।

શ્લોક:

પુદ્ગલસ્કંધરૂપં યત્ કર્મ ત્યાજ્યં વિવેકિભિઃ ॥
 યેન ચેતનરૂપોઽપિ પુદ્ગલ इव દ્રશ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અનન્નપુદ્ગલવર્ગસ્કંધરૂપં સારનીરવદાત્મસશ્ચિદ્દર્શન દ્રવ્યકર્મ
 દેયજ્ઞેષોપાદેયદૃષ્ટિર્પાદ્યવિવેકિભિસ્ત્યાજ્યં જ્ઞાનધ્યાનવન્તેતિ
 યેન કર્મરૂપપુદ્ગલસંબંધેન ચેતનરૂપ આત્મા પુદ્ગલ इव દ્રશ્યતે
 યો યસ્ય સંસર્ગો સ તાદૃશઃ ॥ અત એવ દ્રવ્યકર્મકારણારાગદ્વેષ-
 રૂપં ભાવ કર્મ ટરનઃ પરિહાર્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

અવતરણુ—આપણે ગયા ૨૩૦૬માં ‘આત્માનું’ સ્વરૂપ
 વિચારી ગયા. આત્મા સ્વભાવે કેવો ચેતન જ્ઞાનમય છે, તે
 પણ તપાસી ગયા; પણ જે કમ મળતી આત્માનું સ્વરૂપ
 આચ્છાદન થઈ ગયું છે, તે કર્મમળનું સ્વરૂપ કેવું છે
 તે જ્યાં સુધી આપણા બલુવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે-
 નાથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ નહિ. આટે અન્યાર હવે
 કર્મનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

અર્થ—વિવેકી પુરુષોએ પુરુષત્વ રહસ્યરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે તે કર્મવડે આત્મા ચીત-રૂપ હોવા છતાં પણ પુરુષત્વ જોવો રેખાય છે.

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે, પણ કર્મથી બંધાયેલો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ બરાબર આ-પણા કળ્યામાં આવતું નથી. તે કર્મ પુરુષત્વના રહસ્યરૂપ છે. આત્મા સમયે સમયે પુરુષત્વ રહી શકે છે. જુનાં કર્મ ભોગબાધી ખરે છે, અને નવાં કર્મ બંધાય છે, આ રીતે કર્મનો પ્રવાહ ચાલુ રહે છે જ્યાં સુધી માણસને આત્મસ્વરૂપ સમજાયું નથી, અને જ્યાં સુધી તે જગતના પૌરુષાત્વિક પદાર્થો પ્રતિ સંગ્રહી રાખે છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાનતાને લીધે કરેલા કાર્યથી દરેક ક્ષણે નવું કર્મ ઉપાજન કરે છે. હીર અને નીરના સંયોગ પ્રમાણે કર્મ સમૂહ આત્મા સાથે મળી ગયેલું છે. તે કર્મના આક્રમકાર છે; તેનું વિશેષ વર્ણન તેના બેરો સાથે જીન શ્રમીમાં વર્ણવેલું છે, અને તે તેનાં નામ અને તેનું આમાન્ય સ્વરૂપ વર્ણવી ચક્રપીઠું. પ્રથમ બે જ્ઞાનાવસ્થાઓ અને દર્શનાવસ્થાઓ કર્મ આત્માના જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ બે સ્વરૂપને આગ્રહાદિત કરે છે, અને તેથી આત્મ જ્ઞાન થતું નથી; અને તાવો પર સંપૂર્ણ છદ્દા થતી નથી. મોહનીય કર્મ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, અને રુદ્ર અને દેવથી ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય કર્મને લીધે મુખ અને કુંઘ મળે છે. આયુષ્ય કર્મ અમુક ગતિમાં અમુક સરી-શમાં અમુક કાલ પર્યંત રહેતું પડ્યો તેની હદ બાંધે છે.

નામ કર્મથી તેનું શરીર અને તેની સઘળી ઉપાધિ
 ઉત્પન્ન થાય છે, અને ગોત્ર - કર્મથી ઉચ્ચ કુળ અને
 નીચ કુળ નક્કી થાય છે; અને 'અન્તરાય' કર્મ આત્માની
 શક્તિઓ અને સદ્ગુણો તેમજ બાહ્ય આધારોની પ્રા-
 પ્તિમાં વિભરૂપ થાય છે. આ બધાં કર્મ અનુક્રમ નિયમિત
 વખત સુધી ચાલે છે, તેટલા વખતમાં તે કર્મ લોગવાઈ
 જાય છે. આ કર્મને લીધે આત્મ સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવામાં
 આવતું નથી. માટે તે કર્મનો બંધ ન થાય, અને યથેચ્છાં
 કર્મનો નાશ થાય તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી. પૂર્વે ઉપા-
 ન્યસ કરેલાં કર્મનો નાશ કરવાના ભાગને નિર્જરા કહે
 છે, અને જેથી નવાં બંધાતાં કર્મ અટકે તેને સંવર કહે
 છે. સંવર અને નિર્જરા દ્વારા નવા બંધાતા અને બંધા-
 ચેલાં સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવા વિચેક્રી પુરેષોએ પ્રયત્ન
 કરવો. કારણ કે જો કર્મનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો
 આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થવાથી પુર્ણ જોશે નહીં
 આવે છે. જે જેના સંબંધમાં નિરંતર રહે તે તેના જેવો
 થાય છે, એવો નિયમ હોવાથી અને આત્મા કર્મને લીધે
 પુર્ણતા સંબંધમાં વારંવાર વસતો હોવાથી તે પુરુષસ્વરૂપ
 જાણે છે. જ્ઞાનાવસ્થાકર્મના ઉદયથી માણસ જિટલો
 બધો અજાની થાય છે કે પંચ દ્રવ્ય કરતાં પોતાનું
 મિત્ર પણ જુલો જાય છે, અને દેહ તે હું છું એવો દે-
 હાધિવાસ થાય છે. અને તેથી પોતે દેહ રૂપ હોય એવું
 આચરણ પણ કરે છે. દેહને રાગ થતાં પોતાને રાગ થયો છે,
 એવો ભાવ તેને થાય છે, અને તેથી તે દુઃખી થાય છે.

આ સર્વનું કારણ દેહાધ્યાસ છે. અને દેહાધ્યાસનું કારણ જ્ઞાનાવરણીય ક્રમને લીધે ઉત્પન્ન થતું અજ્ઞાન છે. માટે ક્રમનો ત્યાગ કરવા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે બુદ્ધિશાળીઓએ બહોનિશ પ્રયત્ન કરવો, એવો ધન્યકર્તાનર કહેવાનો આશય સમજાય છે.

અવતરણમ્ । વ્યવહારપરમ્પરાહ્વાનામર્થં કૃત્તોઽર્થં સ્થૂલ
સ્ત્પાદિબુદ્ધ્યા દેહે ચેતનમધ્યામીનાનાં બ્રીચાનામાત્મનિ વૃત્ત્યુ-
પાયયાદ । અનાયનન્તર્જીવસ્યેતિ ।

શ્લોકઃ

અનાયનન્તર્જીવસ્ય, શુદ્ધા સ્વાભાવિકી સ્થિતિઃ॥
કર્મણા પરિણામિત્વમાત્મનો વ્યવહારતઃ ॥૧૬॥

ટીકા-નાદિર્યસ્ય નાઽન્નો यस્ય સર્જીવ સ્તસ્યાઽ
નાયનન્તર્જીવસ્ય નિશ્ચયનવાપેક્ષયા સ્વભાવસિદ્ધા સ્થિ-
તિઃ, શુદ્ધાઽર્જીવસમ્પર્કરહિતા । વ્યવહારનવાપેક્ષયા કર્મણાઽઽમ
નઃ પરિણામિત્વમ્ । દ્રવ્યાર્થિકનયો નિશ્ચયનયઃ પર્યર્થાર્થિક-
નયો વ્યવહારનય इति સામ્પ્રદાયિકાઃ । અર્થભાવઃ । સ્વચ્છોઽ
પિ સ્ફટિકમણિર્નૈવાકુતુમસમભિવ્યાહારેણ રત્નઃ પ્રતિભાતિ
તં રક્તિમાર્તં વિવ્યાજાનનઃ પુંખો ન વિસ્મયો ભવતિ સદ્દાત્મનઃ
પૌદ્ગલિકકર્મ સમ્પર્કાદ્ રાગદ્વેષાદિમત્તા નતિભાતિ । ત્વાં તા-

માદિપદાં વિશ્વાજ્ઞાનમ આરમામયત્વ મદ નામનિર્વૃત્તિ
વરમાર્ગઃ ॥ ૭૬ ॥

અવતરણ—આત્મા અને કર્મને કેવો સંબંધ છે, અને કર્મને લીધે ઉત્પન્ન થતી રિયનિ આત્માને કેવી રીતે વ્યવહારમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, તે જામન અન્ધ કાર દ્વે રૂપે રીતે દર્શાવે છે.

અર્થ—અનાદ્યનન્ત જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ શુદ્ધ છે, પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કર્મને લીધે આત્માનું પરપરિણામપણું કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જીવ અનાદિ અનન્ત છે. જીવની ઉત્પત્તિ તેમજ અંત નથી. જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો અંત પણ હોય, પણ જીવ અનાદિ હોવાથી તે અનન્ત છે. તે કદાપિ મરતો નથી, તે અમર છે. એવા જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ શુદ્ધ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા નિરંતર શુદ્ધ છે. ત્રણે ગુણમાં આત્મા પવિત્ર, સુકત, શુદ્ધ, શુદ્ધ છે, જ્ઞાન, દર્શન અને આદિત્ર એ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. બીજી રીતે શબ્દોમાં કહીએ તો સત્, ચિત્, અને આનંદ એ આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. એ ત્રણ સ્વરૂપવાળો આત્મા નિર્મળ છે, પણ કર્મને લીધે તે અશુદ્ધ બને છે. દાખલા તરીકે સ્ફટિક મણિ સ્વભાવે નિર્મળ છે. પણ જો તેની નીચે બામુદનું પુષ્પ મુકવામાં આવે તો તે પુષ્પની રંગાચને લીધે તે મણિ પણ લાલ દેખાય છે; તેમ આત્મા પણ સ્વભાવે શુદ્ધ છે,

પણ કર્મના સંબંધથી તે અશુદ્ધ તરીકે જોગભાય છે, જ્યાં અશુદ્ધતા ને આત્માની વિભાવિક દશા છે. અને પુ-
રુષના કર્મના સંબંધથી આત્મા રાગદ્વેષમય બાસે છે. એ
તે રાગદ્વેષને માણસ અમત્સ બને, અને રાગદ્વેષ આત્માને
વશુતઃ અસર કરી શકનાર નથી એમ અનુભવે, તેા રાગ
દ્વેષ તેને અસર કરી શકતા નથી. એ રાગદ્વેષને પિતાના
માને તોજ તેઓ તેને અસર કરી શકે. પણ રાગદ્વેષ તે
આત્માના નદિ પણ પુરુષલિક કર્મના આવિર્ભાવ છે, અને
પુરુષલિક કર્મ તે હું નથી, એવું જે વિચારે તે રાગદ્વેષથી
દેખાતો નથી રાગદ્વેષ તેવા આત્મા અને જક વશુનો બેદ
અણનારપર પિતાની સત્તા કબુલ કરાવી શકતા નથી. રા-
ગદ્વેષ તે નિત્ય નદિ પણ સત્વિક છે, કારણ કે તે આ-
ત્માના ગુણ નદિ પણ અશુદ્ધ પદાર્થો છે. પદાર્થો ઉપર
બળાવી ગયા પ્રમાણે સત્વિક છે, અને સમયે સમયે બ-
દલાય છે. માટે આત્માના કર્મ સંબંધને હીપે ઉત્પત્ત થ
તા રાગદ્વેષને આત્માના નદિ અનન્ય આત્માના વિભાવિક
પદાર્થો અણુવા બેઠાં. સમુદ્રમાં ગમે તેટલા કદાચો ઉ-
ત્પત્ત થાય, પણ ખડક ઉપર ઉઠેલાને તે અસર કરી શક-
તા નથી. આત્મા ઉપર સ્થિર ચિત્ત રાખી, આત્મા-
નેજ હું એવું જ્ઞાન ધરાવનારને તે વિકારો જલ પણ અ-
સર કરી શકે નહિ. આ સર્વ નિશ્ચય પ્રમાણે લખાણ થાય
છે, એ વાચક વર્ગે સજ્જ વાર પણ વિચરવું નહિ.

અવનગ્નય—શુદ્ધેષિ આત્માનિ શુદ્ધનયેન પરિણામિત્વ
મુપપન્ને ઇત્યાહ મ્વાસ્મિન્નિતિ ॥

દેવતાં વિશ્વાજ્ઞાનતઃ આત્મારામસ્ય તથા નાસ્તિર્નિર્મલોત્તિ
માર્ગઃ ॥ ૧૬ ॥

અવતરણ—આત્મા અને કર્મને દેવો સંબંધ છે, ને કર્મને લીધે ઉત્પન્ન થતી રિયતિ આત્માને ઠેકી રીતે વ્યવહારમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, તે બાબત ક્ષમ્ય રહેવા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

અર્થ—અનાદ્યનન્ત ઇવની સ્વાભાવિક રિયતિ શુદ્ધ પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કર્મને લીધે આત્માનું અપરિણામપણું કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—ઇવ અનાદિ અનન્ત છે. ઇવની ઉત્પન્ન તેમજ અંત નથી. જેની ઉત્પત્તિ હોય તેને અંત હોય, પણ ઇવ અનાદિ હોવાથી તે અનન્ત છે. તે અપિ મરતો નથી, તે અમર છે. એવા ઇવની સ્વાભાવિક રિયતિ શુદ્ધ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા નિરંતર શુદ્ધ ત્રણે કાળમાં આત્મા પવિત્ર, સુકત, શુદ્ધ, બુદ્ધ છે, સાદૃશ્યન અને ચારિત્ર એ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. બીજી રીતે જોડોમાં ઠહીએ તો સત્, ચિત્, અને જ્ઞાનંદ એ આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. એ ત્રણ સ્વરૂપવાળો આત્મા નિર્મળ પણ કર્મને લીધે તે અશુદ્ધ બને છે. દાખલા તરીકે ટિક મણિ સ્વભાવે નિર્મળ છે. પણ જો તેની નીચે બાસુદેવનું પુષ્પ સુકવામાં આવે તો તે પુષ્પની રતાશને લીધે તે મણિ બુદ્ધ લાલ દેખાય છે; તેમજ આત્મા પણ સ્વભાવે શુદ્ધ છે,

કહેવામાં આવે છે. આ ચારિત્રના બે પ્રકાર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે, દ્રવ્યથી ચારિત્ર અને ભાવથી ચારિત્ર. આવકના પાંચ અનુવ્રત મહત્ત્વ કરવાં અથવા બાર-મત ધારણ કરવા, અથવા સાધુના પાંચ મહામત ધારવા, અને તદનુસાર ચારિત્રવેશનું મહત્ત્વ કરવું તે 'સર્વ દ્રવ્ય ચારિત્ર ગણવામાં આવે છે. અને આત્મ સ્વરૂપની રમણતાને ભાવ ચારિત્ર સમજવું. ભાવ ચારિત્ર પામવું એ કામ મુલભ નથી; પણ દ્રવ્ય ચારિત્ર તે ભાવ ચારિત્રનું કારણ છે. ભાવ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાને દ્રવ્ય ચારિત્ર જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું એક પણ નથી; પણ કેવળ દ્રવ્ય ચારિત્રથી ભાવ વિના મુક્તિ પમાય, એમ કહી શકાય નહિ. ભાવ એ સર્વમાં ઉત્તમ છે. દાન, શીળ, અને તપ પણ ભાવથીજ ચોક્કસ છે. ઉપરેય તરંગિણીમાં કહ્યું છે કે:—

દાને તપસ્તયા શીલં વૃણાં ભાવેન વર્જિતમ્ ॥

અર્થહાનિઃ સુધાર્પીદા કાયકલેશશ્ચ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—દાન, તપ અને શીળ ભાવથીજ ચોક્કસ છે, પણ જો ભાવ વિના કરવામાં આવ્યા હોય તો દાનથી કેવલ મન હાનિ થાય છે, તપથી બુખની ખીડા થાય છે, અને શીળ પાળવાથી કેવળ કાયકલેશ થાય છે. આ ઉપરથી કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે દ્રવ્યથી આ સર્વ કામ ન કરવાં, પણ ભાવ વિના કરવામાં આવે તો વિશેષ લાભકારી થતાં નથી, માટે ભાવ સહિત દ્રવ્ય ચારિત્ર પાળવું જોઈએ. યથોચિત્તય. ઉપાધ્યાયજી તરફે છે કે:—

તેને શુદ્ધ નિઃશયનય ચારિત્ર કહે છે; અને તે અર્થે 'શુ-
ભના આભારરૂપ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશને શુદ્ધ નિઃશય-
નય ચારિત્ર સ્થાપનાનું' નામ અપાય છે. રત્નેદ્રશત્રુ મુખ-
વશિષ્ઠ, પંચ મહામત પાત્રન, વગેરેને વ્યવહારનય ચારિત્ર
કહે છે, તે સંબંધીની સ્થાપનાને વ્યવહારનય ચારિત્ર સ્થા-
પનાનું નામ અપાય છે. આ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો શુ-
રૂગમથી મેળવવો.

અવતરણમ્—ચારિત્રાન્તરં માવ્યમાનામવસ્યામાહ આ-
ત્મીયેતિ ।

શ્લોકઃ

આત્મીયધ્યાનધારાભિર્ધૈતકર્મરજઃકણઃ ।

આત્મનઃ સ્વચ્છતાં લઙ્ઘ્વા ભુંક્તેઽનન્તં સુખં સદા

ટીકા—પાર્થિવરજાંસિ નિર્મલજલ્હેઃ શાલયન્તિ લોકાઃ કર્મ-
રજઃશાલનોપાયસ્તુ સ્વાત્મધ્યાનધારા એવ શાલિતકર્મમલપટ્ટે
સતિ આત્મન્યનન્તં સુખં સદા ભુંક્તે । ઉક્તં ચ મહાભારતે (આ-
ત્મા નદી સંવપતોયપૂર્ણા સ્વાવાહરા જ્ઞાનતટા દયોર્મિઃગતત્રામિષેકં
કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ॥ ૧૯ ॥

અવતરણમ્—દ્રવ્ય અને ભાવ ચારિત્રથી આત્મધ્યાન
ચાય છે, અને આત્મધ્યાનથી કેવી અવસ્થા ચાય છે, તે
હવે અન્યથા દર્શાવે છે:—

અર્થ—આત્મધ્યાનની ધારાથી જેના કર્મરૂપી રજકલ્પો પિત્તાઈ ગયા છે, તે માણસ આત્માની સ્વચ્છતા મેળવીને મહા અનન્ત સુખ જોગવે છે.

ભાવાર્થ—મનુષ્યો પોતાના શરીરને લાગેલી પુગ દૂર કરવાને જળનો ઉપયોગ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આત્માને લાગેલી કર્મરજ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મધ્યાનની ધારા છે. જ્યારે મનુષ્ય આત્મધ્યાન કરે છે, એટલે આત્માનું ચિંત્વન કરે છે; ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં તેનું મન લુબ્ધ થતું નથી. મનનો જોવો સ્વભાવ છે કે એકજ વખતે તે એકજ બાજતનો ઉપયોગ સખી શકે, અથવા એકજ બાજતનું ધ્યાન કરી શકે; આ રીતે વિચારતાં જ્યારે મન આત્મ-ધ્યાનમાં રોકાય છે, ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં તે દોરાતું નથી. બાહ્ય પદાર્થોમાં જ્યારે તે દોરાવાતું નથી, ત્યારે કર્મજોષ થતો નથી, અને તેજ વખતે પૂર્વકર્મ ખરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપનું ચિંત્વન કરવામાં મનને મથા-શુભ કરતાં, ધીમે ધીમે કર્મ રજકલ્પો ખરી પડે છે. નર્મ કર્મ બંધાય નહિ, અને જુનાં કર્મ આ રીતે ખરી પડે તે કર્મથી આત્મા મુક્ત થાય છે, અને આત્મા નિર્મલ થાય છે, તેની સ્વાભાવિક સ્વસ્થતા ગામ કરે છે, અને આત્મા પોતાનામાં રહેલું અનન્ત સુખ જોગવે છે. આત્મા સામાન્ય જળથી શુદ્ધ પામતો નથી, પણ સમનારૂપી જ-જથી પવિત્ર થાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે.

આત્મા નદી સંવપ્તોઽવર્ગા મત્યાવદા ફાનવદા દયોર્ધિઃ

તત્રાભિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણાં શુદ્ધયતિ જ્ઞાન્તરાત્મા

અર્થ—આત્મા રૂપી નદી સંયમ રૂપી જળથી ભરેલી છે, સત્યને વહન કરનાર છે, તે નદીને જ્ઞાન રૂપી કિનારા છે, અને દયા રૂપી ઉર્મિ (કફલોલ) છે. હે અમુન તેમાં અભિષેક કર, આત્મા જળથી કદાપિ શુદ્ધ થતો નથી. બાહ્ય સ્નાનથી તો શરીર શુદ્ધ થાય છે, પણ બાહ્ય સ્નાન કરતી વખતે દરેક પુરૂષે એવી ભાવના રાખવી કે આત્માની સાથે લાગેલી અશુદ્ધતા પણ દૂર થાય. માણસ જેવી ભાવના રાખે છે, તેવો તે થાય છે, એવા નિયંત્ર હોવાથી ભાવના શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારની રાખવી. આત્માને પવિત્ર અને શુદ્ધ કરવાની ભાવના રાખવાથી સ્વયમેવ કર્મ રજા ક્ષોઃ ખરશે, અને આત્મા પોતાનું નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

અવતરણમ્—ચારિત્રપુટિ વિધાનાર્થમાત્મપરમાત્મનોર્મદેશ્યાનમાદ ॥ આત્મેતિ

શ્લોક:

આત્મેવ પરમાત્મેતિ પ્રજ્ઞાઽઽસ્તવનિરોધિની ॥
ભાવનીયા મુમુક્ષુણાં । પ્રમાદત્યાગપૂર્વકમ્ ॥૨૦॥

ટીકા—નાયં મમાત્મા પરિગ્રહાદિસમ્પર્ચો નેતે દુઃસ્વાદય આત્મપરિણામાઃ કિન્તુ વિભાવના નૈવ ચ મોતનાઽઽઞ્ઞાદનપુત્ર

પરમાત્મ રૂપ હતો, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, આત્મા તે પરમાત્મા છે, આ વિચારથી આસ્રવનો રોધ થાય છે, એમ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે. તે શબ્દોની સત્યતા બતાવવા હવે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. હું પરમાત્મા છું એ વિચારથી દેહાધ્યાસ છુટી જાય છે. દેહ તે હું છું એ વિચાર રાખવો તે દેહાધ્યાસ કહેવાય છે, જગતમાં જે જે કકર્મે થાય છે, તે મુખ્યત્વે આ દેહાધ્યાસથી થાય છે. દેહને પોષવાને અને ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાને માણસને અનેક પ્રકારના ધનની જરૂર પડે છે, જેમ તૃષ્ણાએ વિશેષ તેમ વિશેષ ધનની જરૂર હોય છે. ન્યાયથી માણસ એકદમ વિશેષ ધન પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, માટે મનુષ્યો ડુકર્મ અને અનાયાર અથવા અન્યાયી કાર્ય કરવા દોરાય છે, તેથી આસ્રવ થાય છે. માટે દેહાધ્યાસ એજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. એક શ્રંધમાં રહ્યું છે કે:—

દેહાત્માણુદિજં પાપં ન તદ્ગોવધકોટિભઃ ।

આત્માદં શુદ્ધિર્નં પુણ્યં ન મૂતં ન ખલિષ્પતિ

દેહ તેજ આત્મા છે, એવી શુદ્ધિથી, એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતું પાપ કરોડ ગોવધ કરતાં પણ વિશેષ છે; અને આત્મ તેજ હું છું એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતું પુણ્ય બૂન-કાળમાં થયું નથી અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તે પુણ્ય અદિતીય છે, જેના ધન ભાગ્ય હોય તેને સુરૂપાથી એવા જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિ થાય માટે મુમુક્ષુઓએ-મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાવાળા પુરૂષોએ સર્વદા તે ભાવના ભાવવી. તે ભાવતમાં જરા પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. પ્રમાદથી જેટલે

અવતરણુ—આત્મા તેજ પરમાત્મા છે, એવી ભાવનાની પ્રતીતિ સદગુરૂની કૃપા વિના થઈ શકતી નથી. માટે કેવા ભાવથી ગુરૂપાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તે હવે અન્ય-અર દર્શાવે છે.

અર્થ—આત્મધર્મનો ઉપદેશ આપનારા, સારા મત-વાળા મુનિયોને માનવામાં આવે છે, તેમને મહાં ભક્તિ-સહિત પ્રણામ કરીને શુશિષ્યોએ ધર્મ સંભળવો.

ભાવાર્થ—આત્મધર્મ એટલે આત્માના ગુણ જાણવા તે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેનો બોધ આપનારા, અને જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણુ રાખનારા એવા મુનિયો ધર્મોપદેશને લાયક છે. જે મુનિયો પોતે ઉપદેશ આપે, પણ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે મત-ચારિત્ર પાળે નહિ, તે ઉપદેશ આપવાને લાયક અધિકારી નથી. ભલે તેઓ પોતાની જ્ઞાન શક્તિવટે બીજાને પ્રતિબોધ આપે, પણ જ્યાં સુધી તેમના વિચાર પ્રમાણે આચાર નથી, ત્યાં સુધી તે બોધની અસર એતા ત્રગં ઉપર બહુજ યોગ્ય પ્રમાણમાં થાય છે. માટે જ્ઞાનની સાથે ઉપદેશકમાં સુવ્રતની જરૂર છે, એ એક ક-ષ્ટવાર પણ વિસ્મરવું નહિ. ગુરૂના ગુણ દર્શાવ્યા પછી 'શિષ્યનું' શું કર્તવ્ય છે, તેપર લખતાં અન્યકાર જણાવે છે કે, શિષ્ય ગુરૂ તરફ ભક્તિવાળા બોધએ. જ્યાં સુધી શિષ્યમાં વિનય નથી, ગુરૂ પ્રત્યે બહુ માન નથી, ત્યાં સુધી તે માનુષ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. એણેક રાજા અને ચાંદ્રવંશ દુશાન્ત નૈન આશ્રમને પરિચિત હોવાથી,

તેનું માત્ર અત્ર રમરણ કરાવવામાં આવે છે. સામાન્ય વિદ્યા પણ વિનય શિષ્ય-ગુરુભક્તિ શિષ્ય-પ્રાપ્ત થતી નથી, તો પછી આત્મજ્ઞાન જેવો મહાન વિષય ગુરુભક્તિ વિના શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?

આ જગતમાં પણ પૂર્વથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ માર્ગ ગણવામાં આવેલા છે; ધન, વિદ્યા અને ગુરુપાદશ્ય. ધનથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ વિદ્યા મેળવવાનો કનિષ્ઠ માર્ગ છે. વિદ્યા આપી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ માધ્યમ માર્ગ છે, પણ ગુરુના અરણ્ય કમળની સેવા કરી ગુરુપાદાસ ગુરુના આશીર્વાદ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવું તે વિદ્યાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. માટે જ અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુરુની અત્યંત ભક્તિ પૂર્વક ઉપાસના કરવી અને ધર્મનું સ્વણ કરવું. આ સ્લોકમાં પ્રણામ કરવા અને ભક્તિ કરવી એ બે વિશેષણ મુકવામાં આવ્યા છે, તે બે જ આત્મમાં રજાવેલ આત્મીય સમજવાં; વિનયવંતને જ વિદ્યા આપવી જેમ દુધ મધ પ્રાણી માત્રને દિતકારી છે, પણ મધ તે પીએ છે, ત્યારે એર રૂપ દેરવાઈ નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન અત્યંત દિતકારી અને મોક્ષમાર્ગ સાધક છતાં કુશિષ્યને આપવામાં આવે તો અનર્થકારી નીવટે છે. તેમાં આત્મ જ્ઞાનનો દોષ નથી. પણ કુશિષ્યરૂપ ખરાબ અધિકારીનો દોષ છે. માટે ગુરુએ પણ યોગ્ય અધિકારી જોઈ આ આત્મજ્ઞાનનો મહાન વિષય શિખવવો, એ જ લક્ષ્ય છે.

અવગરણમ્—સદ્ગુરુશરણવન્ત્રેણ ન પાલ-

માગ ધવમ્બનઃ મદગુરુઃ શરણીકૃત્ય ડગ્યાઃ ॥

શ્લોક

સદગુરું શરણીકૃત્ય સુધિયઃ સુપયાદરાઃ
મોક્ષાભિલાષુકાઃ શિષ્યા ગચ્છન્તિ પરમં પદમ્ ॥૨૨॥

ટીકા-શોષનઃ પન્થાઃ યુગ્મં તસ્મિન્નાદરો યેષાં તે મુ-
પાદરાઃ સુધિયઃ શ્રેષ્ઠમુદયઃ મોક્ષમવિષ્ણુનિ તન્ગીત્યા મોક્ષા-
ભિલાષુકાઃ શિષ્યાઃ સદગુરું વિષ્ણુવત્તગારદિતે શરણીકૃત્ય
સંસારાન્વિનાશિકત્વેનાડડ્યમ્બ્ય પરમં પદં ગચ્છન્તિ મુક્તિપાત્રો
ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

અવતરણુ—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સદગુરુના શર-
ણુવિના સદુપદેશ પણ કુળકાથી યતો નથી, અટે સદગુરુનું
શરણુ કરવું; એજ બાબત અન્યકાર ખુદા શબ્દોમાં
પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—સારી બુદ્ધિવાળા, સુમાર્ગમાં રૂચિવાળા, અને
મોક્ષની અભિલાષવાળા સુધિયો સદગુરુનું શરણુ પામી
પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

બાવાર્થ—હવે શિષ્યોના વિશેષ લક્ષણ આ શ્લો-
કમાં જણાવવામાં આવેલ છે. પરમપદ પ્રાપ્ત કરવું એ કામ
સુગમ નથી. તેના અધિકારી યથાને સામાન્ય જનમાં મા-

જીવ પડતા શુદ્ધ કરતાં વિશેષ શુદ્ધાની જરૂર છે. તે શુદ્ધિમાં મુખ્ય શુદ્ધ નીચે પ્રમાણે છે. પ્રથમ શુદ્ધ છે કે તેનામાં સારી બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. જ્ઞાન મેળવવામાં સારી બુદ્ધિની અવિશય જરૂર છે. જેનામાં સારાસાર પારખવાની શક્તિ ખીંચેલી નથી, જેની તંત્રબુદ્ધિ પરિપક્વ થયેલી નથી, અને જે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવા સમર્થ નથી, તે જ્ઞાનનું જાળીર રહસ્ય ધર્માર્થ સમજી શકે નહિ. બુદ્ધિ પણ એ પ્રકારની શક્તિ છે. તેનો સદુપયોગ તેમજ દુરુપયોગ પણ થઈ શકે. ખાટે ખીંચેલી બુદ્ધિનો સદુપયોગજ થાય તે ખાટે ચિત્તમાં બુદ્ધિની સાથે સુખાગંતરક રૂચિ હોવી જોઈએ. જે માર્ગ બુદ્ધિને રૂચે તેવો ભાગે તે માર્ગ તરફ તેણે રૂચિ રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગ તરફ તેની વિશેષ રૂચિ થવી જોઈએ. અને તે સાથે જ સંસારમાંથી મુક્તિ થવાની મુમુક્ષુતા તેનામાં ખાત્ર હોવી જોઈએ. તે મુમુક્ષુ વૈરાગ્યથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં અંતરનો વૈરાગ્ય નથી, અને અંતરંગ પ્રમાણે બાહ્ય વૈરાગ્ય પણ શક્તિ પ્રમાણે બદલુ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે ખાલુસમાં ખરું મુમુક્ષુત્વ જન્મત થયું છે. જોમ માની શકાય નહિ. જ્યારે જ્યાં જનનના માયાથી અને કલ્મશગુર પદાર્થોની અનિવૃત્તિ અને અસારતાનો ખાલુસને ઘણે જાંચે પધાલ આવે છે, ત્યારેજ તેપરથી તેનું મન હઠી જાય છે, અને નિત્યતત્ત્વ જે અત્મા છે, તે યોધવાને, અને ઉપધિથી મુક્ત થવાને તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ખરો મુમુક્ષુ કહી શકાય. અથવા શુદ્ધિવાળો

શુશિષ્ય સદગુરુ શરણ અંગીકાર કરે છે. સદગુરુને
સર્વસ્વ માની તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, સદગુરુ પણ
શિષ્યની ભક્તિથી સુખમગ્ન થાય છે, અને ખરું આત્મ
સ્વરૂપ શિષ્યને સમજાવે છે; અને આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ
યતાં સાક્ષાત્કાર યતાં આ જગતમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બીજી
વસ્તુ રહેતી નથી. તેજ પરમપદ છે અને તે પદને તે લા-
યક થાય છે. આ રીતે સદગુરુ શરણથી ઉમદા શુભવાળો
શિષ્ય પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

अवतरणम्-मन्दाधियामेव सुर्वपेक्षा वयन्तु स्वच्छबुद्धि-
त्वान् स्वयमेव कर्त्तव्यं निश्चेष्ट्याम इत्यहङ्कारनिराकरणार्थमाह

શ્લોક

मोक्षावाप्तिः कदा किं स्यात्सदगुरोर्ज्ञानमन्तरा ॥
सनेत्रा नापि पश्यन्ति पदार्थान् भानुमन्तरा ॥२३॥

ટીકા—સદગુરોર્જ્ઞાનં વિના મોક્ષાવાપ્તિઃ કદા કાસ્મિન્ન-
પિ સમયે કિં સ્યાત્ ? નૈવ સ્યાદિત્યર્થસ્તદેવ સમર્થયાતિ સનેત્રા
ઇતિ ચમુષ્મન્નોઽપિ ભાનું વિના ઘટ્ટાદિપદાર્થાન્ નૈવ પશ્યન્તિ
(ઘટ્ટાતિ ચમુઃ સંયોગાદાલોકોદ્મુતરૂપયોરિ) (યુગ્તૈઃ ॥૨૩॥)

અવતરણ—કેાઇને કદાચ શંકા ઉત્પન્ન થાય કે
મન્દ બુદ્ધિવાળાને ગુરુની જરૂર હોય, પણ આરી બુદ્ધિ
તેા નિર્મળ છે, તેા ગુરુ વિના પણ પરમપદ હું પામ

કરી શકું એવી શક્તિ નિરાકરણ્યે ગુરૂની જરૂર પડતા-
વતા અમર તમે ઉ દે—

અર્થ—મોક્ષની પ્રાપ્તિ સર્વગુરૂના જ્ઞાન વિના કદાપિ
શું થઈ શકે ? આંખોવાળા માણસે પણ સૂર્ય વિના ભેંસ
શકતા નથી,

બાવાર્થ—બધી બાબતો આપણને પ્રથમ દ્રષ્ટિએ બહુ
સરલ જાણે છે, પણ તે સમજવાને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ
અનુભવવાને આપણને ઘણું શ્રમ પડે છે; તે છતાં પણ
કેટલાક એવા બારીક પ્રશ્નો ઉડે છે કે તેનું સમાધાન
પોતાની મેળે થઈ શકતું નથી તે વખતે ગુરૂની જરૂર જ-
ણાય છે. ગુરૂ મનના સંશય દાળી દે છે, અને અનુભવ
જ્ઞાન આપે છે. પુસ્તકો પણ મહાન પુરૂષના અનુભવના
વચનો છે, છતાં પણ જે ભવતો પુરૂષ કાર્ય કરી, શકે તે
કાર્ય તે પુસ્તક કદાપિ કરી શકે નહિ. એકલા પુસ્તકથી
સર્વનું જ્ઞાન તો પછી ગુરૂની ગરજ પણ ન રહે ? પણ
જનુ સ્થિતિ વિચારતાં એમ જણાય છે કે ગુરૂગમ વિનાયથી
બાબતો યથાર્થ સમજ્યા વિનાની રહી જાય છે. જગી રૂદ્ર
પરંપરાથી ચાલી આવેલી કેટલીક બાબતો જે પુસ્તકોમાં
ન થયેલી જ્ઞાન તે પણ જ્ઞાની ગુરૂના સમાગમથી મેળવી
શકાય. જગી જે યોગનો માર્ગ છે, અને જેમાં પ્રાણાયા-
મિક ક્રિયા કરવાની છે, તેમાં માણસે એક યોગ્ય ગુરૂને
માથે રાખવો જોઈએ. કારણ કે તેમાં આગળ વધવામાં
અનુભવથી અંકચલો ગુરૂ વિના દૂર ઠાણ કરી શકે ?
આજ બાબત રાખવાથી અચૂક સમર્થન કરે છે. અનુચિત—

મનુષ્યો પદાર્થોને જોવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; પણ તેને વાસ્તે યોગ્ય અને આવશ્યક નિમિત્ત જોઈએ, તે નિમિત્ત સૂર્યનો પ્રકાશ છે. જો સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય તો અણુ છતાં પણ મનુષ્યો પદાર્થોને જોઈ શકે નહિ. કદાપિ દીવાના પ્રકાશ વગેરે અરૂપ સાધનો દ્વારા તેઓને પદાર્થનું અરૂપ સ્વરૂપ સમજાય, પણ વધારે સ્વરૂપ જાણવાને તો સૂર્યના પ્રકાશનીજ જરૂર છે. તેવી રીતે પુસ્તકો વગેરે સાધનો દ્વારા જ્ઞાનનું ટુંક સ્વરૂપ કદાચ જાણવામાં આવે; પણ ખરું, પણ પરતુતાત્વ સમ્યગ્ રીતે અનુભવવાને માટે તો ગુરૂવિના બીજો અન્ય માર્ગ નથી. ગુરૂ સૂર્ય સમાન છે. ગુરૂને આપણે જે જે ઉપમાઓ આપીએ તે ઓછી ગણાય અને આપણે ગમે તેવા ઉપમાઓથી તેમનો ઉપકાર માનવાને પ્રયત્નશીલ થઈએ, પણ ખરી રીતે તેમનો ઉપકાર માની શકાયજ નહિ. કારણ કે જેટલો ઉપકાર ધર્મગુરૂનો માનીએ તેટલો અરૂપ ગણાય. પણ ગરજ સરી જોઈએ, વેધ વેરી, તેમ જે લોકો કૃતબ્દી નીવડે છે. તેમના સમાન આ જગતમાં પાપી અને અધમ ઠાઈ નથી; એક સ્થળે લખેલું છે કે પરણેલા છિકસઓ જેમ માતાના ગુણુ વિસરી જાય છે, તેમ શિષ્યો આચાર્યના ગુણો શિષ્યા પછી જુલો જાય છે. આ એક મોટી કૃતબ્દતા છે, માટે તે કૃતબ્દતાનો ત્યાગ કરી ભક્તિ પૂર્વક ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું.

અવતરણમ્—ગુરુશરણપૂર્વકગુરુજ્ઞાનલાભેઽપિ તત્જ્ઞાને મદ્યાદિકમન્તરેણ ન મોક્ષં પ્રસૂત શતિ તંદાદ ॥

શ્લોક:

અદ્વાલગ્મિનઃ શિષ્યાઃ પરોપકૃતિસાધકાઃ ॥
 વિનેયાસ્તત્ત્વમાર્ગસ્ય જ્ઞાતાઃ પ્રભવન્તિ હિ ॥૨૪॥

ટીકા—અદ્વાલન્તઃ શિષ્યાઃ પરોપકૃતિસાધકાઃ પરોપકા-
 નશોભા વિનેષા નમસ્કારાદિવિનયવન્તઃ एतादृशाः शिष्याः त-
 त्त्वमार्गस्य ज्ञानाभिदान्तामकस्य ज्ञातारश्च सन्तः प्रभवन्ति
 सुकर्ता समर्था भवन्ति इति प्रसिद्धम् ॥ २४ ॥

અવતરણુ—શુરુતું શરણુ લીધું, શુરુ પાસેથી જ્ઞાન
 મેળવ્યું, પણ જો તે શિષ્યમાં અદ્વા ન હોય તો તે જ્ઞાન
 તેને વિશેષ લાભગ્રસ્તી થઈ શકે નહિ, ખાટે શિષ્યમાં અદ્વાની
 પણ આવશ્યકતા છે, એજ જાબત પ્રતિપાદન કરતા અ-
 થકાર લખે છે કે:—

અર્થ—અદ્વાવાળા, પરોપકારના સાધક વિનયવન્ત
 અને તત્ત્વ માર્ગને જાણવા વાળા શિષ્ય (શ્રીકૃષ્ણવારતે)
 સામર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ઉપદેશકમાં અનેક શુભની જરૂર છે,
 તેમ શિષ્યમાં પણ શિષ્યને યોગ્ય એવા અનેક શરતુલ્લેખની
 આવશ્યકતા છે. જેમ સ્ફટિક મણિ વિશેષ નિર્મળ હોય
 છે, તેમ તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ અધિકતર પ્રકટે છે, તેજ
 રીતે જેમ શિષ્ય વિશેષ લાભક હોય છે, તેમ શુરુતું જ્ઞાન
 તેનામાં અધિક પ્રકરી નીકળે છે. ખાટે શિષ્યના વિશેષ

ગુણનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ તે
 શિષ્યને ગુરુમાં અને ગુરુના વચન ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા
 હોવી જોઈએ. કારણ કે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુરુ
 પામેથી જ્ઞાન મળે, પણ તે જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધાની જરૂર છે.
 જ્ઞાન હોય, પણ જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય તો તે જ્ઞાન વ-
 ચનમાત્રમાં રહે, પણ જ્ઞાન અનુકારે વર્તેન થતું નથી.
 શ્રદ્ધા રહિત જ્ઞાન કેવળ આડંબરરૂપે ચોક્કસ છે, પણ તેનું
 જ્ઞાન ચારિત્રપર અસર કરતું નથી, અને જે જ્ઞાનથી ચા-
 રિત્ર ન થાય, તે જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી ગણી શકાય નહિ;
 માટે જ્ઞાનની સાથે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. ગુરુની પરીક્ષા કર-
 વામાં બહુ વિચારની આવશ્યકતા છે, પણ એકવાર સદગુરુને
 જોળખ્યા પછી તેમના કથનપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવા
 વર્તવું જરૂરનું છે. વળી શિષ્યો પરોપકારી સ્વભાવવાળા હોવા
 જોઈએ. જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ પરોપકારજ છે. જેનું જ્ઞાન
 પરોપકારમાં વપરાયું નથી, પણ ગર્વનું કારણભૂત થયું
 છે, તેનું જ્ઞાન કુપાત્રે પડ્યું છે એમ માની શકાય.
 જ્ઞાન અથવા આત્માની બીજી કોઈ પણ શક્તિ અભિ-
 માન માટે નથી, પણ અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાન દૂર કરવાને
 માટે છે, તેમજ જ્ઞાન બાહ્યી તે પ્રમાણે વર્તવા માટે છે, એ
 વિચાર હૃદયથી ક્ષણવાર પણ વિસ્તારવો નહિ સર્વ પ્રકારના
 મદને દૂર કરવાનું સાધન જ્ઞાન છે. પણ જે જ્ઞાનનોજ મદ
 થાય તો પછી તેને વાસ્તે બીજો એક પણ ઉપાય જગી
 આવે નહિ. માટે જ્ઞાન ગર્વના કારણભૂત ન થાય એ વિ-
 ચારથી પ્રથમથી પરોપકાર વૃત્તિ હોવાની જરૂર છે. કોઈ

મનશાન પણ કેન્દ્રીય મનુષ્ય એમ ધારે કે વિશેષ મન
 ન્યારે પ્રાપ્ત થયે, ત્યારે હું તેને મ-માર્ગે વાપરીશ;
 પણ તેની ધારણા તેના મનમાજ રહી જાય છે. કારણ કે
 જે મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં ઘન કરવો નથી
 તે વિશેષ મન પ્રાપ્ત થતાં તેનો સદુપયોગ કરશે એમ
 શી રીતે માની શકાય ? તેમ જ્ઞાનનો પણ પરમાર્થ ઉપ-
 યોગ થાય તે માટે પરોપકારનાં બીજા શિષ્યના હૃદયમાં
 વિકસાવવાની ખાસ જરૂર છે. શિષ્ય વિનયી હોવો જોઈએ,
 એ જાણતો કદાચ વિના પણ સમજાય તેમ છે, વિનયથી
 માણસ પાત્ર થાય છે, અને વિનય સર્વ ધર્મનું મૂળ છે
 એમ શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે. વિનયથી ગુરૂ પ્રસન્ન થાય
 છે, અને ગુરૂ કૃપાથી સંબોધનો લાભ શિષ્ય મેળવી શકે છે.
 એ કે ચંદ્રની માફક ગુરૂ તો એક સરખો બોધ બધા શિ-
 શ્યોને આપે છે, પણ વિનયી શિષ્ય તરફ ગુરૂનો રસ-
 ભાવિક પ્રેમ વધતો હોવાથી તે શિષ્ય વિશેષ જ્ઞાન મેળ-
 વવા બાબતશાળી નીવડે છે. વળી શિષ્યોમાં તત્ત્વ જાણવાની
 રૂચિની જરૂર છે. તત્ત્વ જ્ઞાતા પણ ઘણાજ યોગના
 હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે. હજારો મનુષ્યોમાંથી એકમાં ખરી
 તત્ત્વજ્ઞતાના પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. મહા પુરુષોદયે, અથવા
 પરમ ગુરૂ કૃપાવટે જીવની ઇચ્છા વસ્તુ તત્ત્વ યુ છે, તે
 જાણવા જાણી દોષાય છે. જ્યારે સંસાર ઉપરથી મોહ દયા
 જસ ઉતારવી થઈ હોય છે, ત્યારે જ નિત્ય તત્ત્વ યુ અને
 તે કેવી રીતે પામી શકાય-અનુભવાય તેવા પ્રત્યેક જાણવાની
 રૂચિ યોગ્ય જીવોમાં ઉત્પન્ન થવા પામે છે. અથવા ધુણ-

ઉત્તમ માર્ગ છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન બુદ્ધિ એ પણ શિષ્યમાં
 જરૂરી છે. જેની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ નથી, જેનામાં શક્ય વિષયો
 સમજવાને જોઈતું ધૈર્ય તથા આત્મબલ નથી, તે બહુ
 અભ્યાસ કરી શકે તેમ આત્મ માર્ગમાં આગળ વધી
 શકે નહિ. આ બુદ્ધિ ખીસવવાને વાસ્તે કોઈ પણ વિચાર
 તેણે એકદમ શક્ય કરવો નહિ. પોતાની બુદ્ધિ જ્યાં સુધી
 તે કબુલ કરી શકે નહિ ત્યાં સુધી તે સ્વીકારી લેવી નહિ,
 પણ તે સંબંધી મનન કરવું, તેની આલોચના કરવી, આરીતે
 બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થયે. વિચાર ક્યાં વગર કેવળ શ્રદ્ધા સખી કોઈ
 પણ વિચાર અંગીકાર કરવાથી બુદ્ધિ ખીસતી નથી. કોઈ
 પણ વિચારનો સામો પક્ષ શું કહે છે, તે તપાસવું, અને
 તેની દલીલોમાં કંઈક સત્યતા છે, તે વિચારવી, અને પછી
 સત્યને શક્ય કરવું. તર્ક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી બુદ્ધિ બહુ
 આરી રીતે ખીસે છે, ધ્યાનથી પણ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે.
 બધા વિચારોને દૂર કરી, ફક્ત એકજ વિચારમેળી અથવા
 વિષય ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી, તે વિચાર અથવા વિષ-
 યનું અધ્યયન જ્ઞાન મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ બુદ્ધિ
 પણ તીવ્ર થાય છે, માટે તે શુભ શિષ્યે ખીસવો જો-
 ઇએ. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ રૂપ સાધનવડે શિષ્યે તત્ત્વ
 શું છે, અને અતત્ત્વ શું છે, તેનો નિર્ણય કરવો, જ્ઞ-
 ક્ષમ સુવ્રમ નથી, પણ ગૂઢગૂઢ વડે, અને બુદ્ધિનો સદુ-
 પયોગ કરવાથી, તે ક્ષમ થઈ શકે છે. બૃહાત્ત્વમાં અનેક
 ગુરુએ તત્ત્વાત્ત્વનો નિર્ણય કરી તત્ત્વ માર્ગ પ્રમાણે મા-
 નવવાને સમર્થ થયેલા છે, હાલ પણ થાય છે, અને ભવિ-

અમાં પણ થયે, કદાચહને ત્યાજ કરી. નિષ્પક્ષપાત જુ-
દિથી સત્યનો નિર્ણય કરવા ઉપનારને પરમસત્ય પ્રાપ્ત
થય વિના રહેતું નથી. “માફ” તે “સાફ” એમ નહિ મા-
નતાં “સાફ” તે “માફ” એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારનાર સત્યની
અખીપમાં ન્દેશેઃ જાવી શકે છે. માટે કદાચહને ત્યાજ કરી
અન્ય મદજ કરી તે પ્રમાણે વર્તન રાખતું એ પણ શિષ્યનો
ધર્મ છે. આત્મતાત્પ ઉપાદેય છે, અને પુરગતદ્રવ્ય હેય છે.
એવો વિવેક રાખનાર અને તે માર્ગે ચઢનાર સ્વાત્મહિત
આપી શકે છે.

અવતરણ—મોક્ષસાધકા ગુણા અવિ ગુર્વાક્ષયા ભવન્તી
સ્વાદ.

શ્લોક

ગુર્વાક્ષાં મન્યમાનાઃ શ્યુઃ શિષ્યાઃ સમ્પગ્દયાલવઃ
ધર્મમાર્ગં વિતન્વાનો યાતા યાસ્યન્તિ સદ્ગતિમ્ ૨૬

ટીકા—ગુર્વાક્ષાં મન્યમાનાઃ શિષ્યાઃ સમ્પગ્દયાલવો મ-
વન્તિ નાદિ ગુર્વાક્ષામન્તરેણ દયાલુતાવિર્ભવન્તિ ગુર્વાક્ષાપારિણઃ
શિષ્યા એવ ધર્મમાર્ગં વિતન્વાનઃ મન્તોડનેકં સદ્ગતે યાતા ગતા
યાસ્યન્તિ ગમિષ્યન્તિ ચ ॥ ૨૬ ॥

અવતરણ—ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા શિષ્યોએ
પણ સંયુક્ત આલંબન રાખતું નેહએ મદગુરૂની કૃપાથી
શિવગતિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત છે.

અર્થ—ગુરૂની અજ્ઞાને માનનારા શિષ્યો સમ્યક્ રીતે દયાળુ હોય છે, અને ધર્મ માર્ગનો વિસ્તાર કરીને શિષ્યો સફળતા પામ્યા છે, અને અવિધ્યમાં પામયે.

ભાવાર્થ—ગુરૂનું માહાત્મ્ય આ સ્તોત્રોમાં જે વર્ણવવામાં આવેલું છે, તે કેટલાકને અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે એવો સંભવ છે, પણ જો તત્ત્વ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો તે વધાર્યું જ છે. સાગુરૂનું જો વધાર્યું સ્વરૂપ મમજવામાં આવે તો પછી તેમના વિષે અક્ષિત દુઃખમાં ભગૃત વધા વિના રહેજ નહિ. સાગુરૂના અનેક ગુણોનું વર્ણન તો આ લેખની કસબને અસમર્થ છે, પણ દુઃખમાં અંતે નિવેશન કરતું યોગ્ય થયે કે જેણે આત્મતત્ત્વને ભવ્યું છે, અનુભવ્યું છે, તે પ્રભાણે જે વ્યારિત પાળે છે, અને જેના દુઃખમાં એવા ભાવ મદા ઉત્તાસમાન થાય છે અથવા જાનના છુલો એ પ્રભાણે તત્ત્વ બાળી સમ્યગ્માર્ગે ચાલી, સુખી થાય. " સતી છવ કડું યાચન રસી, એસી ભાવ દયા મન ઉદયગી " એવા વિચાર જેની રગે રગે આપી રહેલા છે, જેના કારેક આત્મપ્રદેશમાં સર્વ પ્રાણી ભાવ પ્રત્યે અપૂર્વ પ્થાની કામળી છાપી રહેલી છે, તેના ગુરૂના દુઃખનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે ? તેના ગુરૂની અક્ષિત વધાર્યું રીતે કરવા કોનામાં બળ ભાવમ પડે છે ? તેના ગુરૂનું માહાત્મ્ય જેટલું કહીએ તેટલું બિલુનું મળી શકે તેના ગુરૂની અજ્ઞા અવનાસ યિયોમાં કેવા પ્રાતરના છુલે રગુરે છે તે અન્યકાર કહાયે છે. પ્રથમ તો તેમણે દયાળુ ભાવ છે. અદિ'લા અવધ દયા એ કવં ઝુલેમાં

માય, અને તે માર્ગ હાંબા કાળ સુધી આંધી શકે નહિ-
જેમ કોઈ નદીના પ્રવાહને રોકવા પ્રયત્ન કરે તો થોડે ધણે
અંશે તે કામ તે કરી શકે, પણ પ્રવાહનું બળ જોટલું
બંધું સખત છે કે ગમે તેવા પ્રતિબંધનો નાશ કરી પો-
તાની સત્તા ચલાવે છે, તેમ ધર્મનો પ્રવાહ તો આદ્યાજ
કરે છે, પણ તે પ્રવાહમાં જોએ વિગ્ન નાખે છે, તેઓજ
પાપકર્મના ભાગી માય છે. પણ મુશિખો તો જે માર્ગથી
પોતાને લાભ થયો, તે માર્ગ બીજાઓ નહો તે માટે સ-
તત ઉપદેશ કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ ઇભ કર્મ ઉપા-
જન કરે છે; જેના પ્રભાવથી અંતે તે શિખો સદ્ગતિ
પામે છે. તેઓ સ્વર્ગનું સુખ ઇભકર્મ વડે લોગવવાને
ભાગ્યશાળી માય છે, અને જે આ કામ તેઓએ નિઃકામ
બુદ્ધિથી કર્યું હોય છે, તો તેઓ અપવર્ગ પણ પ્રાપ્ત
કરી શકે છે. ॥ ૨૬ ॥

અવતરણમ્—ગુર્વાક્ષાલઘ્વમોક્ષાનુકૂલગુણાઃ શિષ્યા સ-
માદિશ્વરનાશકત્વેનાભ્યન્તરંધર્મ લભન્તે इत्याह ॥

શ્લોક

રાગદ્રેષવિહન્તારો ગામ્ભીર્યાદિ ગુણાન્વિતાઃ ॥

પવિત્રાઃ શિષ્યકાઃ સમ્યગ્ ધર્મમાભ્યન્તરં ગતાઃ ૨૭

ટીકા—રાગદ્રેષાન્ વિગ્રેષેણ ઘનન્તિ રાગદ્રેષવિહન્તારઃ ગા-
મ્ભીર્યાદિભિર્ ગુર્ણરત્નગુરિભિર્ ગામ્ભીર્યાદિગુણાન્વિતાઃ સર્વ-

સંસારદ્ માનાપવાનયોત્ત્વતઃ પવિત્રા નિર્ગતરાગાદિમહાઃ
 શિષ્યા આશ્વન્તરં ધર્મે સમ્પન્ન ગતાઃ ધર્મો દ્વિધા આશ્વન્તરો
 વાચ્યઃ તત્ર પાદો યત્રક્રિયારૂપ આશ્વન્તરસ્તુ આત્મગ્જાનરપ-
 નવારૂપો મોક્ષસ્વરૂપઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતરણુ—શુદ્ધી આપના પ્રમાણે વર્તીને શિષ્યને
 અનુકૂળ ગ્રન્થ સમૂહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી શિષ્ય ય કર્તવ્ય
 જાણવે છે તે દ્વયે અંશકાર દેખાવે છે.

અર્થ—રાગ દેષનો નાશ કરનારા, ગામીર્ય વગેરે
 શુભોપાજ્ઞા. પવિત્ર શિષ્યો અંતરના સમ્યગ્ધર્મ માગે
 પ્રમાણે વર્તે છે.

ભાવાર્થ—શિષ્યો જે મોક્ષ પદ મેળવવાને ઉત્સુક
 હોય છે તેઓ પ્રથમ તો રાગ દેષનો નાશ કરનારા હોવા
 જોઈએ. કોઈપણ પિન્દગતિક વસ્તુ પ્રતિ હૃદયમાં આસક્તિ
 યાય તે રાગકહેવાય છે. તે રાગજ દેષનું કારણ યાય છે
 તે વસ્તુ ન મગતાં, અથવા તેનો વિયોગ યતાં, દેષ ઉત્પ-
 ન્ન યાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ અથવા શરીર રૂપી ઉપાધિ
 પ્રત્યેના રાગ લીધે તે વસ્તુનો વિનાશ યતાં અ-
 થવા મરણથી તે શરીરનો નાશ યતાં દુઃખ યાય
 છે. અનિહ સંયોગેમાં અથવા પ્રતિકુળ મનુષ્યોની મધ્યમાં
 વસતાં માણસને દેષ ઉત્પન્ન યાય છે અનિહ સંયોગેમાં
 અથવા મનુષ્યોના મધ્યમાં સદન યોજનાથી નભારી લેવાને
 બદલે, અથવા તેમાંથી સારી સ્થિતિ લાવવાને બદલે તે
 સંયોગે આદર સ્થિતિનો દેષ કરવાથી તે બદલાવી નથી

પણ મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર રાગ કરે છે, અથવા જે વસ્તુ ઉપર દેવ કરે છે, તે બન્નેથી બંધાય છે રાગ તે મજ દેવ બન્ને બંધનકારક છે. માટે તે બન્ને એક સરખી રીતે ત્યાગ કરવા લાયક છે. ત્યારે અત્ર એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શગદેવનો ત્યાગ શીરીતે યદ્ય શકે ? કે રેક દાણે ઉત્પન્ન થતી રાગદેવની વૃત્તિઓનો આણસ કેવી રીતે નાશ કરી શકે ? તેમજ રાગ અને દેવના કારણોની વચ્ચેમાં રહેવા છતાં મધ્યસ્થપણું અથવા સમતા કેવી રીતે બાળવી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે હવે વિચારીએ.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કુતલ એકજ વિચારને આધીન છે. સર્વ પાશુલિક પદાર્થો અતે અનિત્ય છે. કેટલીક વસ્તુના પદાર્થો તેની તે સ્થિતિમાં લાંબા કાળ સુધી ટકે પણ કાળની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પતિપાદન કરવામાં આશુ' છે કે ઈન્દ્રની રૂદ્ધિ પેણ અતે દલ્હિક છે. આ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અસત્ હોય એમ લાગશે, પણ વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં તે સત્યથી પરિપૂર્ણ છે. બહેને ઈન્દ્રનું આશુ'ય સાગરોપમનું' હોય છતાં કાળ અનંત છે, અને કાળની અનંતતાની અપેક્ષાએ સાગરોપમ પણ એક દાણ તરીકે માનવામાં આવે તો તે કદપના અસત્ય નથી. આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, પણ અનિત્યતામાં પણ ભેદ છે. ભે કે સમગ્રી પૌરાણિક પદાર્થો ત્યાજ્ય દે, છતાં એકદમ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ યદ્ય શકે નહિ, માટે ધીમેધીમે તે કામનો આરંભ કરવો જોઈએ. પ્રથમ નાની નાની બાબતો

શુભો રૂપ પગથીયાં છે ને વટે માણસ આત્મજ્ઞાનની
સરણી પર સારી રીતે ચઢી શકે છે. દરેક હોય જેને
તળે કચરી નાંખવામાં આવ્યો હોય, તે પણ હશે ચઢવા
પગથીયારૂપ માય છે. આ સર્વ શુભોનું વર્ણન કરતું
સ્થળે જરૂરનું નહિ જણાયાથી કહ્યું નથી. આવા શુભો
ધારણ કરનાર, અને શગ દ્વેષનો નાશ કરવાને તત્તે
એવા પવિત્ર શિષ્યો સમ્યગ્ધર્મ સારી રીતે સમજી શકે
છે, અને તદનુસાર વર્તન પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું કરી
શકે છે. ॥ ૨૭ ॥

અવતરણમ્-પુર્વોક્તગુણસમ્પન્નસ્ય શિષ્યમ્યાખ્યન્તર
કર્તવ્યત્વેનોપદિશતિ

શ્લોક

મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યઃ ધર્મમાખ્યન્તરં વિના ॥
વાલ્મ્યધર્મ પરિત્યજ્ય આન્તરં ભજ ભક્તિઃ ॥ ૨૮

ટીકા-અખ્યન્તરં ધર્મ વિના મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યો નૈ
પ્રાપ્ય इत्यર્થઃ । અનો વાલ્મ્યધર્મ પરિત્યજ્ય ત્યક્ત્વાઽઽન્તરં પ
ભક્તિર્નોઽપાદરેણ ભજ સેવસ્ય યો દિ ધર્મવર્તિર્મુલ્યો વિષયને
નૃપોઽજ્ઞઃ તસ્મૈ શાવ-ધર્મોપદેશો યન્તુ વાલ્મ્યધર્મજ્ઞાનમાસ્ય
દ્વિષયભોગાનાકાંક્ષાસ્તમા આખ્યન્તેરો ધર્મો દેવઃ ॥ ૨૮ ॥

અવતરણ—ઉપર જણાવેલા શુભો શિષ્યોમાં હોય
તે છતાં તેને કેવા પ્રકારનું વર્તન સમજું કે જેથી કરી તે

શુદ્ધો રૂપ પગથીયાં છે જે વડે માણસ આત્મજ્ઞાનની નિ-
સરણી પર સારી રીતે ચઢી શકે છે. દરેક દોષ જેને પણ
તળે કચરી નાંખવામાં આવ્યો હોય, તે પણ ઉચ્ચ ચરવામાં
પગથીયારૂપ થાય છે. આ સર્વ શુદ્ધોત્તુ વળેન કરવું જ
સ્થળે જરૂરતું નહિ જણાયાથી કર્યું નથી. આવા શુદ્ધોને
ધારણ કરનાર, અને રાગ દ્વેષનો નાશ કરવાને તત્પર
એવા પવિત્ર શિષ્યો સમ્યગ્ધર્મ સારી રીતે સમજી શકે
છે, અને તદનુસાર વર્તન પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું રાખી
શકે છે. ॥ ૨૭ ॥

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તગુણસમ્પન્નસ્ય શિષ્યસ્યાભ્યન્તરધર્મ
કર્તવ્યત્વેનોપદિશતિ

શ્લોક

મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યઃ ધર્મમાભ્યન્તરં વિના ॥
વાહ્યધર્મ પરિત્યજ્ય આન્તરં ભજ ભક્તિતઃ ॥ ૨૮ ॥

ટીકા—અભ્યન્તરં ધર્મ વિના મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યો નૈવ
પ્રાપ્ય इत्यર્થઃ । અતો વાહ્યધર્મ પરિત્યજ્ય ત્યક્ત્વાઽન્તરં ધર્મ
ભક્તિતોઽવાદરેણ ભજ સેવસ્વ યો હિ ધર્મવર્હિર્મુખો વિપયલો-
લ્પોઽજ્ઞઃ તસ્મે વાહ્ય-ધર્મોપદેશો વસ્તુ વાહ્યધર્મજ્ઞાતસારત્વા-
દિપયમોગાનાકાંક્ષસ્તસ્મા આભ્યન્તરો ધર્મો દેયઃ ॥ ૨૮ ॥ :

અવતરણ—ઉપર જણાવેલા શુદ્ધો શિષ્યોમાં હોય
તે છતાં તેને કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું કે જેથી ઠીક તે

ઉ. તેથી રીતે સમ્યક્ રીતે આત્મતત્ત્વને જાણનાર પ્રાણી
 નંસારમાં પૂરંદૂત ક્રમાંનુસાર પોતાને શિર જાણી પટેલ
 તરીકે કાર્ય કરે છે, છતાં તે મન પુષ્કલતા ધર્મ છે. અને
 હું તો આત્મા સ્વભાવે નિર્વિકારી છું. એ વિચાર તેના
 દુરુદ્ધ આગળથી એક દાણ પણ ખસતો નથી. તે બાબતમાં
 તે જરા પણ પ્રભાદ કરતો નથી આ રીતે વિચારતાં જ-
 જાણ છે કે આકર્ષાંતર ધર્મ બાદ્ય ધર્મનો વિનાશક નથી;
 પણ પોષક છે. નિદ્રા અને અવજ્ઞાન સુતાં નથી, પણ
 જાગૃત્ય મદાયકારી છે, શુભ વિચાર શુભકાર્યને પ્રેરે છે,
 અને શુભ કાર્ય પણ શુભ વિચારનું પ્રેરક અને છે. પણ
 આકર્ષાંતર ધર્મની બાદ્ય ધર્મ ઉપર જોડણી અસર થાય તેના
 કરતાં દેવજા બાદ્ય ધર્મની આકર્ષાંતર ધર્મ ઉપર અસર જોણી
 થાય છે; એ વિચાર ચિત્તમાં રાખી આકર્ષાંતર ધર્મની તૃદ્ધિ
 થાય તેવા ઉપાયો નિરંતર યોજવા ભેદંબે.

અવતરમ્-નનુ કિમાત્મનર્ત્ત્વં પ્રાપ્ત મનેકૈર્મતવાદિભિરુક્ત-
 ત્વાદિતિ ચેત્તપાદ્વાદિભિરુક્તંવેવોપદેયમિત્યાહ સ્યાદ્વાદવા-
 દિભિરિતિ ।

શ્લોક

સ્વાદ્વાદવાદિભિ પ્રોક્તમાત્મતત્ત્વં સુસ્વાવહમ્ ॥
 નિત્યાનિત્યં સદાનન્દમલ્લખ્ણ્ડનિર્મલં સદા ॥૨૧॥

• ટીકા-સુસ્વાવહમાત્મતત્ત્વં સ્વાદ્વાદવાદિભિ-રનેકાન્તવાદો

વામાં આનુ' છે કે બાહ્યધર્મનો ત્યાગ કરી આંતર ધર્મનું સેવન કર તેનો અર્થ એટલો જ છે કે બાહ્યધર્મમાં જ કેવળ આસક્તિ રાખી બેસી રહેતા નહિ. પૌર્ણગતિક બાહ્ય-ધર્મ તે આત્માનો નથી, માટે આત્માનો ધર્મ તે આત્મામાં રહેલો છે, તેનું સેવન કરવું. કારણ કે કેવળ બાહ્યધર્મથીજ આત્માનું શ્રેય થશે એમ તો કોઈ પણ કહેવાની હીમત ધરી શકશે નહિ. પણ ખરો જે આત્માનો ધર્મ છે તેને બુઝી જતા નહિ, આત્મ ધર્મ કે આશ્રયતર ધર્મનું સેવનજ અંતે મોક્ષ ફળ દાતા છે, એ નિશ્ચિત વાત વિસ્મરવી બેઠતી નથી. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંને બાહ્ય ક્રિયાઓ તો એક સરખી રીતે કરતા જણાય છે, પણ આશ્રવની ક્રિયા જ્ઞાનીને સંવરૂપે પરિણામે છે. જ્ઞાનીઓ પણ સંસારમાં જ્યારે આશ્રવનું કારણ થાય છે, ત્યારે તેની તે ક્રિયા પોતાને માથે આવી પડેલી દરેક દરજ બખલે છે; છતાં કમળ જળમાં ઉગતા છતાં જળથી નિર્મિત રહે છે, તેમ તેઓ તે ક્રિયાથી બધાતા નથી વાસ્તેજ કહેવામાં આવેલું છે કે:—

સમકિતવંતા છવઝ, કરે કુદુંબ પ્રતિપાજ,
અંતરથી ન્યારા રહે, જેમ ધાવ ખીલાવત બાઝ.

જેમ કોઈ છોકરાની માતા મરી ગઈ હોય, અને તેને ધવરાવવાને ધાવ રાખેલી હોય છે. હવે ધાવ તે બાજક ઉપર ગમે તેટલું હેત રાખે, તોપણ તે મારી રીતે સમજે છે કે આ માઈ બાજક નથી, અને તેથી અંતરથી તેનો પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જ બાજક બધી વળે

તે સર્વ અપેક્ષાએ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસવું અનેક અપેક્ષાએ
 વસ્તુને તપાસવાની આ રીતિને અનેકાંતવાદ પણ કહેવામાં
 આવે છે. આ રીતિ અથવા આવી વિચાર શ્રેણી લેનધર્મે
 અંગીકાર કરેલો હોવાથી લેનધર્મને સ્વાદ્વાદ અથવા અને
 કાંતવાદનું અભિધાન મળેલું છે; અને જેનો સ્વાદ્વાદવાદી
 અથવા અનેકાંતવાદી કહેવાય છે. વસ્તુ માત્રમાં અનેક
 ધર્મો હોય છે, કેટલાક કૌણ હોય છે અને કેટલાક મુખ્ય
 હોય છે. હવે પ્રધાન કે ગૌણ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં
 આવે, અને ગૌણ કે પ્રધાન ધર્મોનો અપલવ્ય કરવામાં આવે
 આવે તો તેને લેનશાસ્ત્રો નમાજ્ઞાસ કહે છે; અને તે રીતિને
 મિથ્યાત્વનું નામ પણ આપે છે. તત્ત્વને તત્ત્વ રીતે ન જાણવું તે
 જ મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યાજ્ઞાન અજ્ઞાન છે. કેટલાંક હ-
 દાન્ત આપવાથી આ જાણત વધારે સારી રીતે સમજાયે
 એમ ધારી જ્યારે તે આપવામાં આવે છે. રામલાલ મોદન
 લાલનો પુત્ર પણ રામલાલ વાડીલાલનો પિતા છે, એકજ
 રામલાલ પિતા અને પુત્ર છે. સ્વાદ્વાદ મતવાળાનો કહેવાનો
 ભાવાર્થ એવો નથી કે પિતા અને પુત્રરૂપ બે વિરોધી શુભ
 એકજ રામલાલમાં આવેલા છે. એકજ માણસ બીજા એ
 કેજ માણસનો પિતા અને પુત્ર થઈ શકે નહિ, અને એવો
 અસંગત વિચારતો લેનધર્મ કદાપિ અંગીકાર કરે નહિ.
 તાત્પર્ય એ છે કે રામલાલ મોદનલાલની અપેક્ષાએ પુત્ર
 છે, અને તેજ રામલાલ વાડીલાલની અપેક્ષાએ પિતા છે.
 માટે પિતા અને પુત્રરૂપ વિરોધી ધર્મો પણ જુદી જુદી
 અપેક્ષાએ એકજ રામલાલમાં રહી શકે. તેજ રીતે તપા-

આવિષ્કાર ગુણ છે. એક સ્વર્ગે જરૂર પ્રજાના ગુણનું વર્ણન કરનાં કવિ તમે છે કે—

માનન્દમાનન્દકર્ત્ત્વં વસન્તં

જ્ઞાનસ્વાસ્થ્યં નિત્યોપયુક્તમ્.

જ્ઞાનન્દ સ્વરૂપી, જ્ઞાનન્દને કરનારાગ્ર, પ્રસન્ન, તાન સ્વરૂપી, અને સ્વમન્યમાં સમજ કરનાર આ મર્વ વિશેષથી જ્ઞાતમાને યથાર્થ રીતે જાણુ પડે છે. દરેક જ્ઞાતમા જ્ઞાનન્દ શોધવા મથે છે, તેનું ખરું કારણ એજ છે કે તે જ્ઞાનન્દમય છે. તેને જ્ઞાનન્દનો પરિમલ આવે છે. જેમ કે સ્તુરી મૃગ પોતાનામાં રહેલી કરતુરીના સુવાસથી જંગલમાં જ્યાં ત્યાં કરતુરી શોધવા મથે છે, તેમ જ્ઞાતમા સ્વમાવે જ્ઞાનન્દમય હોવાથી તેને પોતાનામાં રહેલા જ્ઞાનન્દનો પરિમલ આવે છે, પણ અજ્ઞાનથી તે જાણ વસ્તુઓમાં તે આત્મિક જ્ઞાનન્દ પ્રાપ્ત કરવા તકપે છે, જેમ કેાંઈ કુતરો હાડકામાંથી લોહી ચાટવા પ્રયત્ન કરે છે; તેવામાં તેના હાંતમાં વાગે છે, અને તેમાંથી લોહી નીકળે છે, ત્યારે તે દુરખાય છે. કારણકે લોહીની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેમ જ્ઞાતમા પણ વિષયમાં સુખ શોધવા મથે છે; તેમાંથી જે કાંઈ તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષયમાં રહેલું નથી, પણ જ્ઞાતમાના અંતરમાં રહેલું છે, જે વિષયનો સંબંધ થતાં પ્રકટ થાય છે. પણ તે સુખ સ્થિતિ છે અને ઐંદ્ર બલિક છે. વળી વિષયમાંથી ઉપજતું સુખ તે દુઃખ ગણિત છે તે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીત સુખની આકાંક્ષા રહે છે. આવા આવા કારણોને લીધે વિષય સુખ ત્યાજ્ય

ઉ. આત્મિક મુખ અથવા આનંદ આ મુખથી કેવળ જુદો
 ઉ. તે આનંદ શાશ્વત છે, તેમાં જ્યાં પણ દુઃખનો સં-
 ભવ નથી, તે મુખની પસંદગી છે, અને તે આનંદ
 પ્રાપ્ત થઈ જીવ કોઈ પણ આનંદની ઇચ્છા રહેતી નથી;
 વળી વિષય મુખનો આધાર પદાર્થના સાધનોપર રહેલો છે,
 ત્યારે આત્મિક આનંદને કોઈ પણ સાધનની જરૂર રહેતી
 નથી. એવો આનંદ તે આત્માનો સ્વભાવ છે.

વળી આત્મા અખંડ છે ત્રણે કાળમાં તે તેવોને તેવો
 રહે છે. જુદી જુદી ઉપાધિભિન્ના અવધમાં આવશ્યી, અ-
 યત્તા કર્મના વિચિત્રપણને લીધે આત્મામાં અનેક તરેહના
 બેદ માત્રુમ પડે, પણ તેનું અશિત્ત્વ મર્મ અવરથામાં
 અને સર્વ કાળમાં અખંડિત રહે છે.

આત્મા સ્વભાવે નિર્મળ શુદ્ધ છે. વર્ણવના જળ કરતાં
 પણ તે અતિ નિર્મળ છે. તેને લાગેલો કર્મરૂપ ક્રિયા તેની
 સાથે જોડાયેલો રહેલો નથી, પણ દૂર થઈ શકે તેવો છે
 ત્યારે અગ્નિ મંદ બળતો દેખ છે, ત્યારે તેમાંથી મુખ
 નીકળે છે, પણ તે વિશેષ બળવા લાગે છે. એટલે મુખ
 સ્વયમેવ વિનાશ પામે છે. સૂર્યરૂપ નિર્મળ આત્માપર કર્મ
 વાદળ ધાત્રીકાર મુખી પિતાની મના બતાવી શકે, પણ
 જે વળને આત્મા પિતાના તેજસ્વી સ્વરૂપે પ્રગટે છે, તેજ
 વળને વાદળ મમ્બડ વિખરાઈ જાય છે. અજ્ઞાનમાં પણ
 કદાં છે કે—

જાનારમ્-વદ્યમં દર્શનં તન્મયઃ

અનંતો રહે છે કે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી અને નિર્મલ છે. આરીતે આ શ્લોકમાં જણાવેલા લક્ષણવાળો આત્મા જાણવો. તેના કરતાં બુદ્ધ લક્ષણવાળો આત્મા દૃષ્ટવો એ અંજ્ઞાન છે.

શ્લોક

જ્યોતિર્મયં ગુણાધારં જ્ઞાનગમ્યં નિરક્ષરમ્ ॥
સ્વચ્છં શુદ્ધં જહાતીતં લોકાલોકપ્રકાશકમ્ ॥૩૦
જન્માતીતં જરાતીતં દેહાતીતં ચ ચિન્મયમ્ ।
નિર્લેપં ચ નિરાકારં નિસ્સર્ગં ચ મહોમયમ્ ॥૩૧
અજં સ્વયંભુવં વ્યક્ત્યા અનાદ્યન્તં ચ સાક્ષરમ્
एतादृशं विजानाति आत्मतत्त्वं स योगिराट् ॥૩૨

ટીકા—સદા જ્યોતિર્મયં સર્વદાન્યદ્વૃતાનંત ફોટિગૂર્ય
મમમ્ । ગુણાધારમનન્તજ્ઞાનર્દશનચારિત્રમુલ્લેખીયાદિ ગુણાધિ-
કરણમ્ । અત્રાધારાધેયભાવો ભેદવિવક્ત્ર્યાવગન્તવ્યઃ । જ્ઞાનગ-
મ્યં કિં સ્વાભાવિકં સ્વરૂપં કિં ચ ધૈર્માવિકમિતિ સુક્ષ્મધિષ્ણ
યાઽવસેયંલક્ષણમ્ । અક્ષરાણિ સ્વરૂપનાત્મકાણિ તેભ્યો નિષ્કા-
ન્તં વચનાતીતામિત્યર્થઃ સ્વચ્છશાંતોદ્ધીવસ્ફાટિકમણિરિવ શુદ્ધ
સ્વયં પવિત્રરૂપં અથવા શુદ્ધ મનન્ત તીર્થ સ્વરૂપમ્ । આત્મની-
યાવગાદેનૈવ શુદ્ધત્વદમન્તરાત્મા । જહાતીતં ધર્માદિ શુદ્ધા-
ન્ત્વા જહાસનેભ્યોઽર્જીતં તદિપરીતલક્ષણમ્ । લોકાલોક પ્રકાશ-

कम् लोकं चालोकश्च लोकालोकां तौ प्रकाशयतीति लोकालो-
 कप्रकाशकम् । जन्मातीतं सम्मूर्च्छनगर्भोपपादलक्षणं जन्म नि-
 र्व्यंगादि देहमांशमेव भवति शुद्धनयेनात्मानि तु न नद घटनेऽ
 न्यथा सिद्धेऽपि प्रसक्तिः । जरानीतम्-अभुक्तभोगा अपि घ-
 टादपाथिरकालेन जीर्णमंस्थाना दृश्यन्त आत्मतत्त्वं तु नेदक ।
 देहानीतम्-संमर्षणदेहाऽनादिसिद्धत्वाज्जन्मरहितो जरार हेतुश्च
 तंधुक्तयेतने नृपणत्वेन सा प्रमाद्वोदित्यभिप्रायेण देहानीतमि-
 ति पर्यादादिकादयः यथापि देहा ज्ञानदर्शनादिवत् स्वरूपत्वेन
 नैव सम्बद्धा इत्यर्थः चिन्मयं ज्ञानमयं निर्व्येपं शुद्धनिश्चयनयापे-
 क्षया कर्मलेपराहितम् । निराकास्-परमाणुस्त्वन्वशिवपटादयः
 साकारा दृश्यन्ते तद्विभक्तम् । निस्संदेह-कर्ममूलक । म-द्वेषादि
 संगराहितम् । महोमयं महोभिः प्रकाशलक्षणं ज्ञानरूपतेजोभि-
 र्गर्भात् । असंख्यप्रदेशरूपात्मव्यक्त्या अने प्रागभावरहितं
 नदि किञ्चिदपि यतप्रबलव्यमानो कर्तुं शक्नोति तत्कालत
 उदपादि जीव इति विद्वज्जनः नन्वेवंभूतं तु जीवत्वं सात्त्विक
 वेदान्तादयो निरदीक्षन् ततः किमर्थमुदयोपि तेषु सांख्यादिषु
 मिथ्यावादिष्विदमोर्जनाचार्य्यमिति चेन्नैवं तेषां एकनयावलम्बि-
 त्वेन मिथ्यात्वव्यवस्थितः । स्वयंभुवं स्वतो तद्व्यमत्तात् केना-
 प्यक्रियमाणत्वात् । अनाद्यन्तम् आद्यन्तरहितम् । माक्षरम्-
 द्रव्याप्यजनयायेतया आत्मगुणपर्यायाणां यः क्षरः पानस्तद्रहित-
 मेतादृशमात्मवत्त्वं यो ज्ञानानि समोर्जेराद ज्ञानव्यः ॥२॥ ॥१॥

અવતરણ—આ મ્હોડમાં આપણે અહમાનું તક્ષણ
સ્થાપના મત પ્રમાણે નિગારી ગયા, તે તક્ષણ ઉપરથી ક-
લિત થતા આત્માના અનેક ગુણો ઠી, તે સર્વ કહેતાં તે
માર આવે નહિ. માટે અ-વતાર તણ માર મ્હોડમાં આ-
ત્માના ને ગુણોનું વર્ણન કરે ઠી.

અર્થ—આત્મા અયોનિમય ઠી, ગુણધાર ઠી, જ્ઞાનથી
અજ્ઞાન તેમ ઠી, નિરક્ષર ઠી, સ્વચ્છ ઠી, પદ્મ ઠી, અકાલીત
ઠી, અને સોપાનોડનો પ્રકાશક ઠી. ॥ ૩૦ ॥

વાતાર્થ—આત્મા અયોનિ સ્વરૂપ ઠી. સર્વ વસ્તુઓ
પ્રગતિ ઠી, તનુ મરણ આત્મ તેજ ઠી આત્મરૂપી સ્ત્રી
મુનાડ તેના બળે ઠી, તેને તેજ અગત્ય સીવેદની અકુર પ-
રદિ નથી, હવા ને વાયુ અમતને પ્રકટ કરે ઠી. પર્વતોને
પદ અજાદી તાલે તેવો વાયુ આ આત્મ પ્રસીધ ગુણના
અન્ય થઈ નથી. કોઈ પેટી સૂર્ય કરતાં પણ આત્મ મ-
રણ અજાદ ઠી આ અમતમાં અમરૂપીના સારમાં
અમરે કોઈ અમતનામાં અમરો કહેતા, ને પાત્રી પેટી
અન્ય કોઈ થતા, તમાર આદ અમરપેટના સ્ત્રીય અમરનામાં
અન્ય, તરીકે કોઈના સારમાં કથારિમાં અમરના ને પત્રી
સ્ત્રીય પેટી કથારના અમર ને કરતાં પણ પેટીના
અમર અન્ય અમર ઠી આ અમર કુવિત અમરનામાં
અન્ય અમર અમર પ્રમર સમજાવિત અને વિરેક ઠી
અમર અમર અમર અમર કરે ઠી, માટે ને કરતા
અમર અમર અમર અમર ને પણ અમર અમર અમર અમર

આભાસ આપી શકાય, પણ ખરું સ્વરૂપનો તેના અનુભવી-
 જોજી જાણી શકે. માટે તે શબ્દાતીત અથવા નિરસર કહે-
 વાય છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે, એ વિશેષ-
 જ્ઞાની અર્થકતા આપણે ગયા શ્લોકનું વિવેચન કરતાં વિચારી
 ગયા. માટે તે સંબંધમાં વિશેષ નહિ લખતાં એટલુંજ જ-
 ણાવીશું કે જગતમાંની કોઈ પણ નિર્મળ વસ્તુ કરતાં પણ
 આત્મા અધિક નિર્મળ છે. રક્તિકમલિ સદૃશ તે નિર્મળ
 છે. રક્તિકમલિની નીચે જેવો રંગ મુકવામાં આવ્યો હોય
 તેવું તે પ્રકાશે છે, તેજ રીતે આત્મામાં જે જે સમયે
 જેવા જેવા ભાવ ઉદ્ભવે છે, તે તે પ્રમાણે આત્માની
 વૈચિત્ર્યતા ભાસે છે, પણ ખરી રીતે તો તે ઉજ્જ્વલ સ્વ-
 ભાવનો છે. આ શ્લોકમાં એક વિશેષજી એવું આપવામાં
 આવ્યું છે કે તે જડતીત છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે
 કે તે જડની પેઢીપાર છે. જડ વસ્તુની અસર જ્યાં સુધી
 પહોંચે તે સ્થિતિની પણ પેઢીવાર આત્મતત્ત્વ રહેલું છે.
 જડવસ્તુ આત્મા ઉપર પોતાની સંત્તા ચલવી શકે નહિ.
 છતાં અજ્ઞાનને લીધે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો
 છે, અને જડવસ્તુને પોતાની માને છે. જ્યાં સુધી તે અ-
 જ્ઞાન છે, અને તે અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી જડવસ્તુમાં
 મારાપણાનો ભાવ છે, ત્યાં સુધી તે વ્યવહારથી જડતીત
 કહેવાય નહિ, પણ જ્યારે આત્મા વિશેષ અનુભવ મેળવતો
 જાય છે, અને કર્મફળને વિખેરી નાખે છે, ત્યારે તેને લાન
 થાય છે કે આ જડના તરંગો તેના આત્મારૂપી ખડકને
 અસર કરવા સમર્થ થશે નહિ, તેજ વખતે તે વસ્તુતાં

જાણીત બને છે. આ ક્ષેત્રમાં જન્મવેશુ' ઉદ્ધુ' વિશેષજી
એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે આત્મા લોકલોક પ્રકાશક છે.
સૌદ રાજલોકની પેઠીપાર જે પ્રદેશ આવેલો છે તેને જ-
લોક કહે છે. આ લોકલોકનું જ્ઞાન આત્મા મેળવી શકે છે,
જેમ નિર્મળ દર્પણમાં વસ્તુની વધાર્ય છાયા પડે છે, અને
તે ઉપરથી તે વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, તેમ આ
માના શુદ્ધ પ્રદેશમાં લોકલોકના સર્વ દ્રવ્યનું તેઓના પ-
ર્યાયો સદ્વિત પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તેથી આત્મજ્ઞાની
એકજ સ્થળમાં રહેવા છતાં જગત્પ્રાચ્ય સર્વ પદાર્થોનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવા જ્ઞાનીને યમ્યાનંકયત્તાદશ
સંક્રાન્તજગત્—જેના નિર્મળ કેવળ દશનમાં જગતનું પ્ર-
તિબિંબ પડે છે એવું—વિશેષજી આપવામાં આવે છે કેાઈ
પણ બાબત તેનાથી ગુપ્ત રહેતી નથી. વસ્તુ પ્રાચ્ય પ
મને તે સમજે છે. આ દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે, પણ જ્યાં
સુખી આત્માની શક્તિઓ વિરોધિત થયેલી છે, ત્યાં સુખી
આ સ્વભાવનું જ્ઞાન થતું નથી, છતાં દરેક આત્મામાં એ
વાજ પ્રગટતી શક્તિઓ રહેલી છે, જેમ દૃઢ વિશ્વાસ રાખી
તે પ્રમાણે વર્તવું

અર્થ—આત્મા જન્મભાલીત જાણીત દેહાલીત ચિત્તવ-
રૂપી, નિર્લેપ, નિરાકાર, સંગરહિત અને તેજમય છે ૥૧૧૬

બાવાર્થ—શુદ્ધનયથી વિચારીએ તો આત્મા જન્મ
તો તેમજ મરતો પણ નથી. ન જાવતે છિવતે યા કરાજેન
એ વાક્ય નિશ્ચયનયથી આત્મા સંજયમાં હોખી શકાય
જ્યાં સુખી હવ સંસારમાં રખડે છે, ત્યાં સુખી જન્મ

છે ? જય પામેલાને મૃત્યુ ઊંચી રેતુ નથી જેટલા જન્મ્યા
 તેટલાને વાસ્તે મરણ નિશ્ચિત છે જો તું મૃત્યુના જયથી
 ઝુજા થવા ઇચ્છા રાખતો દોષ તો ફરીથી જન્મ ન લેવો
 પડે, તેવો પ્રયત્ન કર. કહેવાનો બાવાર્થ એ છે કે જન્મનાને
 વાસ્તે મરણ છે. પણ આત્મા તો જન્મતો નથી તેમ તેનું
 મરણ પણ નથી. આ સમગ્રું નિશ્ચયને આધારે કહેવામાં
 આવ્યું છે, એ વિચાર હાજુવાર પણ દૃષ્ટિ આગળથી દૂર
 રાખવો નહિ. આત્માને જન્મ મરણ નથી જોડણુંજ નહિ
 પણ તેને દેહ પણ નથી. આત્માનું મુદ્દ રવરૂપ રેતુ છે,
 તેનો આપણે અંગે નિષ્પન્ન નથી વિચાર કરીએ છીએ
 છીએ, અને તે અપેક્ષાએ આત્મા દેહાતીત છે, આત્માને
 પૂર્વ કૃત કર્મના બળથી દેહ વળગે, પણ આત્મજ્ઞાની
 તે દેહને ઉપાધિ રૂપ સમજે છે, સાધન રૂપ ગણે છે,
 પણ પોતે તેનાથી ન્યારો છે, જોવી જુદી એક હાજુવાર
 પણ તે આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તમાંથી ખસતી નથી. જેટલો
 અંગે તે જુદી રાખવામાં પ્રભાવ તેટલો અંગે અજ્ઞાન
 સમજવું. ન્યારે આત્માને જન્મ મરણ તથા દેહ નથી
 ન્યારે તે કેવો છે, જોવી યજ્ઞના સમાધાન અર્થે ધંધાકારજ
 જણાવે છે કે તે ચિરવરૂપી છે, તે જ્ઞાનમય છે. તે
 જ્ઞાનસ્વરૂપી છે આત્માને કષ્ટપશુવમાં જ્ઞાનપત્ત કહેવો છે.
 આત્મા અને જ્ઞાન તે ભિન્ન નથી, તે બેનો તાદાત્મ્ય
 સંબંધ છે. જળી આત્મા નિર્લેપ છે રોઈ પણ પ્રકારના
 લેપથી તે મુક્ત છે. નિશ્ચયથી તે કર્મબળ રહિત છે. જેમ
 રોઈ સિંહનું બચ્ચું બૂલથી ઘટાના ટોળામાં રમે અને

મરણ તેને છે; પણ જ્યાં તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના જાણનામાં
 આનું તેજ વખતે જન્મ મરણની પરંપરા તેને વાગે
 જંબ યથ જાય છે. જન્મમરણનું એક આત્મજ્ઞાનના અનુ-
 ભવી પર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકું નથી, સત્તામાં
 રહેલા અવશેષ કર્મજાળથી તેને કેટલોક સમય આ સંસારમાં
 બંધે કાઢવો પડે, પણ તે દ્વે દૂરીથી તે એકના જંબનમાં આ-
 વતો નથી. જો જન્મ અને મરણ એ આત્માને સ્વસ્થ
 માનીએ તો સિદ્ધતા હોયને પણ જન્મ લેવાનો પ્રસંગ આવે
 જેને જન્મ હોય તેને બાળ્યાવરણ, યુવાવરણ, પ્રૌઢ-
 વરણ, અને હેવટે જરા આવે છે. પણ જેને જન્મ નથી,
 તેને જરા શી રીતે હોય ! પુદ્ગલનો સ્વભાવ સડણ પણ
 વિધ્વંસન છે. તે ન્યાયે વૃદ્ધાવસ્થા હરેક પદાર્થને આવે છે,
 મૃત વગેરે કેવળ જડ વસ્તુઓ પણ કાળ કેમે છૂંદી શક
 છે, તો પછી મનુષ્યના શરીરને જરા આવતાં શી ? વાર લાગે
 જરા પછી મરણ આવે છે. પણ આત્માને તો મરણ પણ
 નથી તે તો ત્રણે કાળમાં અખંડિત રહે છે.
 કહું છે કે:—

મૃત્યોર્વિધેવિ કિં વાલ ।

સ ચ મીતં ન મુચ્ચતિ

અજાતં નૈવ શ્ચાતિ

કુરુ યત્નમજન્મનિ ।

એકનાનું બાળક રડતું હતું તેની સદ્ગુણી માતા બાપ
 માપે છે અને પુછે છે કે હે બાળક ! તું મૃત્યુથી કેમ બીદે

છે ? બધ પામેલાને મૃત્યુ ઊઠી રેતું નથી જેટલા જન્મ્યા
 તેટલાને વાસ્તે મરણ નિશ્ચિત છે જો તું મૃત્યુના બધથી
 મુક્ત થવા ઇચ્છા સખતો દોષ તો ફરીથી જન્મ ત હોવો
 પડે, તેવો પ્રયત્ન કર. કહેવાનો આવાર્થ એ છે કે જન્મનાને
 વાસ્તે મરણ છે. પણ આત્મા તો જન્મતો નથી તેમ તેનું
 મરણ પણ નથી. આ સધળું નિશ્ચયને આધારે કહેવામાં
 આપ્યું છે, એ વિચાર સહુવાર પણ દૃષ્ટિ આગળથી દૂર
 રાખવો નહિ. આત્માને જન્મ મરણ નથી એટલુંજ નહિ
 પણ તેને દેહ પણ નથી. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ રેતું છે.
 તેનો આપણે અત્રે નિશ્ચય નબધી વિચાર કરીએ છીએ
 છીએ, અને તે અપેક્ષાએ આત્મા દેહાતીત છે, આત્માને
 પર્વ દૂત કર્મના બળથી દેહ વળગે, પણ આત્મજ્ઞાની
 તે દેહને ઉપાધિ રૂપ સમજે છે, સાધન રૂપ ગણે છે.
 પણ પાને તેનાથી ન્યારો ને, એવી જુદી એ સદૃશ
 પણ તે આત્મજ્ઞાનીના ચિન્તમાંથી ખસતી નથી જેટલો
 જાણે તે જુદી રાખવામાં પ્રમાદ તેટલો જાણે જ્ઞાન
 સમજવું. અપારે આત્માને જન્મ મરણ તથા દેહ નથી
 ન્યારે તે હોય છે, એવી શંકાના સમાધાન અર્થે બધકારજ
 જણાવે છે કે તે ચિત્તરૂપી છે, તે જ્ઞાનમય છે તે
 જ્ઞાનરૂપી છે આત્માને કલ્પસૂત્રમાં જ્ઞાનધન કહેલો છે
 આત્મા અને જ્ઞાન તે જિત નથી, તે વિનો તાલારૂપ
 શબ્દ છે. જળી આત્મા તિરેપ છે ઝાઈ પણ પ્રકારના
 રૂપથી તે મુક્ત છે. નિદાહથી તે કર્મમજ રહિત છે એમ
 ઝાઈ સિંદુર બાધુ મૃત્યુ પેટના ગેળામાં રમે અને

પોતાને ઘેટું માને, પણ જ્યારે બીજા સિંહને દેખે, ત્યારે
 સિંહનો નાદ સાંભળે, ત્યારે તેને જ્ઞાન થાય કે હું
 પણ સ્વરૂપે સિંહ સમાન છું. તેમ આત્મા પણ
 પોતાના જેવાજ કર્મ બંધનથી બાંધાયલા જીવેના ટો-
 જામાં જમતો હોવાથી, તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન
 રહ્યું નથી, પણ જ્યારે તે કોઈક આત્મજ્ઞાનીને જુએ
 છે, અને આત્માતો કર્મથી નિર્લિપ્ત છે એમ સાંભળે છે,
 તેજ વખતે પોતાના સ્વરૂપની કોઈક ઝાંખી તેને થાય છે,
 અને તે જાણતો અનુભવ કરવાને તે વિશેષ પ્રયત્ન કરતો
 રહે છે, તો અંતે આત્માની નિર્લેપતાને તેને સાક્ષાત્કાર
 થાય છે. વળી આત્મા નિરાકાર છે, આકાશના જેવો તે
 આકારરહિત છે. ઘટમાં રહેલા આકાશને ઘટાકાર કહે, અને
 દેહમાં રહેલા આકાશને દેહાકાર કહે, પણ વસ્તુતઃ આકાશ
 નિરાકાર છે, તેમ જુદી જુદી ઉપાધિઓના સંબંધમાં આ-
 વનાર આત્માને જુદા જુદા આકારથી જોવાવવામાં આવે
 છે, પણ વસ્તુતઃ તે આકાર રહિત છે. આત્માને કોઈ પણ
 પ્રકારનો સંગ નથી, સંગજ રાગદેવનું કારણ છે, પણ આ-
 ત્માતો સ્વભાવે નિરસંગી છે, એટલે કર્મના કારણભૂત
 રાગદેવ તેનાપર અસર કરી શકતા નથી. તે રાગદેવના
 પાસથી યુક્ત છે. આ શ્લોકમાં આપેલા વિશેષણમાં આ-
 ત્માનું ઉદ્ધતું વિશેષણ મહોભય છે, આત્મા તેજોભય છે.
 આત્મા જ્ઞાનપ્રકાશથી વ્યાપ્ત છે, આત્મસૂર્ય જ્ઞાનપ્રકાશથી
 અગદળ રીતે ઉદ્યોત કરી રહે છે. ગયા શ્લોકમાં બતાવ્યા
 પ્રમાણે ફરીથી કહેવામાં આવે છે કે આ અને આવા અ-

ને! વિશેષણો આપવામાં આવે તો પણ અનુભવ જ્ઞાન વિના
પરમ અપેક્ષિતું દર્શન કદાપિ થાય નહિ, તેને વાને શુદ્ધ
આદિત્વ અને આત્મ ધ્યાનની આવશ્યકતા છે.

અવતરણુ—આત્માના બાકી રહેલા શુભો અ પ્રકો
કમાં વર્ણવેલા છે, જે વસ્તુ પંચાદિદ્રિયો અને મનની પણ
પેલીપાર દોષ, જ્યાં મન અને વાણી પણ પદોંચી ચક્રતા
ન દોષ તેવા પદાર્થનું નિરૂપણ કરવાને, તે જેટલી અપેક્ષાથી
વિચારાય તેટલી લાભકારી છે, એમ વિચારી અન્યકાર બા-
દીના આત્માના શુભોનું પ્રતિપાદન હરે છે.

અર્થ—આત્મા, અવકિતની અપેક્ષાએ, અજ, સ્વયં-
કુર, અનાયનન્ત, સાક્ષર, છે. આ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વને જે
અજે છે, તેને યોગિજ્ઞજ બાધવો. ॥ ૩૨ ॥

બાવાર્થ—આત્મા અજ છે, આત્માને જન્મ નથી,
અમુક કાલે આ આત્માની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહી શકાય
નહિ; તે અપેક્ષાએ આત્મા અજ છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં
છે તેવાને તેવો છે, એટલે તેની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એમ
કેણ કહી શકે? વળી આત્મા સ્વયંબુવ છે; કેઈ તેને
કંઈ કે સંદેહતાં નથી, તે અનાદિ અનન્ત છે. જગતમાં
જેટલા પદાર્થની આદિ છે તેનો અંત પણ છે. આત્મા
અનાદિ એટલે આરંભ રહિત, તેમજ તે અંતરહિત પણ
છે, ત્રણે કાળમાં જે વસ્તુ એક સરખી રીતે નિભ રહી
શકે તે અનાયનન્ત કહી શકાય. તેના અસંખ્ય પ્રદેશમાં
લેઈ માત્ર પણ હર પંડો નથી. વળી તે સાક્ષર છે; હર

એટલે ત્યાં પામવો, શુભ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ વિનાથ થાય છે. તે જાણને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સરભાવ કહેવામાં આવે છે, પણ આત્મદ્રવ્યનો ઉત્પત્તિ કે વિનાથ થતો નથી, માટે તે અક્ષર છે. તેવો અક્ષરભાવ જેવામાં સૌથ તે માક્ષર કહેવાય છે. આવી રીતે આ ગ્રંથ શ્લોક દ્વારા આત્માના અનેક ગુણનું પ્રતિપાદન ગ્રન્થમારે કર્યું છે. આવા આત્મવસ્તુને જાણે તેને યોગિસાજ જાણવો. તાણે એનો જર્ણ એવો નથી કરવાનો કે શબ્દથી જાણે અવધ શબ્દોમા યોગી જાણે, પણ જેને ઉપર જણાવેલા ગુણોએ આત્મા છે, એવું અનુભવજ્ઞાન મુદ્દપાત્રે અને આત્મજ જમા વિશ્વાસ સખી પ્રવલ્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેજ આત્મજ યોગિસાજની મહાપદવીને સાચક છે. તીર્થચરેને નો અનુભવ જ્ઞાનથી પવ્વ ઉત્તમ ઉત્તમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ૬૬, માટેજ અક્ષરભરમાં "યોગીશ્વર", "વિવિચરો" એવા વિરૂપના જમાડમાં છે ૬૭૩માં જણાવેજ પૂર્વે ૪ ૦૪ના જાણેકવે નેજા યોગીએને પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય

અવતરણ--સાંધ્યયોગોઃ વિવેકાગ્રપદ્ય આગત્ય
જાન્વાનમન્તંગાન્વવાન્વાયો સાન્નિતદાદ ॥

મંદિ:

શિયેવિચયોયોગ્યો ધર્મે આગત્ય આમનઃ ॥
અક્ષરઃ કિં મદુર્ગતિઃ વિન્નર્નાર્મ ન માત્રોઃ ૩૩

દોષા--વિષયર્થે મદમદિવેરુષ્ટુર્ગઃ ત્રિવૈર્ધોગ્યધર્મે
 આત્મનઃ આત્મસમ્બન્ધો યોગ્યમાર્થોત્તિ યાવત્ ખારાધ્યસેવ-
 નોપ નનુ સર્વેપિ ધર્માગમમાના અતો યત્ર તમાપિ ધર્મર્તમાનો
 યોગ્યપિહારિત્યત આદ । અમતોઽપ્યન્તમવિદ્યમાનાદ્ગુનઃ સ-
 દુત્તપિર્ભવતિ કિં નેત્તર્થોઽપ્યથા ગગનકુમુદોદરણ્યુત્પત્તિઃ સ્વાત્
 માર્તરઃ શાશ્વતિર્ગાંતરેતદિતિભેદગ વિન્નર્તોદય ॥ ૨૭ ॥

અવતરણુ—ઉપર પ્રમાણે આત્માનું ૧૧૩૫ જુદીથી
 જળુનું, હવે તે અનુભવધને કેવો ઉદય કરવો એછએ તે
 વિચારવાનું છે; કારણ કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન
 ન થાય ત્યાં સુધી તે શુદ્ધજ્ઞાન સમજવું. માટે તે સંબંધી
 જન્યકાર પાતાના વિચાર દર્શાવે છે.

અર્થ—વિચારણુ શિષ્યેએ આત્માના યોગ્યધર્મનું
 આરાધન કરવું; અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે
 થઈ શકે ? માટે અસત્ વસ્તુને જૂઠી સત્સ્વરૂપ આત્માજ
 આદરવા લાયક છે.

આવાર્થ—શિષ્ય શબ્દનો આત્મર્થ આપણે વિચારીશું
 તો જણાયે કે જેઓએ ઇન્દ્રિયો જાને મનને કાણુમાં રા-
 ખ્યા છે, જેઓ તેના પર રાજ્ય ચલાવી શકે છે તેઓ શિ-
 શ્યપદને યોગ્ય છે. વગી તેની સાથે તે વિચારણુ હોવા
 એછએ. નિત્ય જાને અનિત્ય વચ્ચે વિવેક કરવાની શક્તિ-
 વાળા તે હોવા એછએ. તેવા સુતેન્દ્રિય અને જુદિયાળી
 શિષ્યેજ આત્મધર્મની ઉપાસના કરવાને યોગ્ય છે. આ-

તમધર્મનો માર્ગ સરલ નથી. જગત્ને જે વસ્તુ પ્રિય અને
 પુણ્યકારક લાગતી હોય, તેનો પણ ત્યાગ કરવાને તેને ત-
 રપર રહેવું પડે છે, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવો પડે છે, અને
 જરાપણ પ્રમાદ આત્મ માર્ગમાં મિટા વિનરૂપ છે, એ
 સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. આ બાબત મોક્ષાધિકારીને
 વાસ્તે છે. જેઓને આ સંસારમાં આનંદ પડે છે, જેઓને
 જગતના વિષયો આત્મજ્ઞાન કરતાં વિશેષ રસવાળા લાગે
 છે, તેમને વાસ્તે આ ઉપદેશ નથી. તેઓ ત્યારે આ જ-
 ગતમાં અનેક ભવભ્રમણ કરશે, અને ગોપાં ખાઈ ખાઈ
 ચીખશે કે આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ અંતે સર્વિત
 છે; ત્યારે તેઓ આ માર્ગે ચાલવાને લાયક અધિકારી થશે,
 અને ત્યારે આ માર્ગ તેમને સ્વયંમેવ રૂચશે. પણ જેઓનું
 આત્મજિન્દુ આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષ છે, તેઓએ આત્મ વિ-
 ચયક ધર્મનું આરાધન કરવું; કારણકે તેથીજ અંતે જ્ઞા-
 નની ઉત્પત્તિ છે, અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ થઈ એમ
 કદાપિ સાંમજવામાં કે એવામાં આવ્યું નથી. જે જ-
 પસાર્ય છે, જેમાં અમધર્મ મિલકત નથી, તેમાંથી આ-
 ત્મધર્મની પ્રતીતિ શી રીતે થઈ શકે ? રીપ રીપને પ્રાદ
 કરવામાં સદાચમૂન થાય, પણ અંધકાર કદાપિ થઈ શકે
 નહિ, તેમ અમજ્ઞાનને વાસ્તે અજ્ઞાનીજ ઉપાસના કરવી
 એજ અંતે અમજ્ઞાનનું ઉત્તમ માધન છે. એ અસત્માંથી
 સત્ની ઉત્પત્તિ થતી હોય તે જગતમાં પુણ્ય ઉત્તમ
 એવુંજે, પણ તે એમ બનતું નથી, મારે નિશ્ચય નવતું
 અવધર્મન પરી અમ દ્રવ્યની ઉપાસના કરવી. જગતની

ઉપેક્ષા કરી આ સમજું સખવામાં આશુ' છે, એમ હે
મિત્ર શંક્યનાર ! જ્યાંપણ મનમાં તાપીશ નહિ તે તે
જાપેશાએ જેની પ્રાધાન્યતા અપવા મોઝમ હોય તે તે આપી
આ સંજેગું છે. પણ વ્યવહારમાં ત્યાજ્ય નથી, એ
જુલુપું નહિ. નિશ્ચયનો અધાર પ્રાયમિક પગથીઆઓમાં
તો શુદ્ધ વ્યવહારપર છે. એ જોન સૂચોનો અભિપ્રાય હશે
સમે સમરજમાં શાખી વર્તવું.

અવતરણ—ગત્તાનુગતિકપટ્ટણો ન શુદ્ધસ્વરૂપાવધર્મોડ
તો ગત્તાનુગતિકાનાં મંગપરિહારપૂર્વકસત્ત્વમ્પાસંવનશાદ ।

શ્લોકઃ

ગત્તાનુગતિકો લોકઃ સ્થૂલબુદ્ધ્યાવલોકકઃ
તસ્ય સંગં પરિવિષય આદેયઃ સત્પથો વિદામ્ ૩૨

ટીકા—લોકો ગત્તાનુગતિકોઽવિગમનાનુકારી નારધા-
નન પરવતિ કિન્તુ સ્થૂલબુદ્ધ્યાવલોકક આપતરમણીયેઽપિ
મંતે મવર્તમાનસત્ત્વસદ્ધ પરિવિષય વિદાં સર્વજ્ઞતાં સત્પથઃ
જોમનઃ પન્થા આદેયો ન દન્ધમનુગરુતોઽન્ધસ્ય ગત્તજાળમ્૩૪

અવતરણ—ગાઠરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે વગર વિચારે
આગનાર કદાપિ આત્મ એવ કરી શકતો નથી, પણ તે પ્ર-
માણે નહિ આગતાં સજ્જનેના પંથે વિચરવું જોઈ આવ
અંધાર દેવે પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—લોક ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનાર અને
સ્વસ્થ બુદ્ધિથી અવલોકનાર છે. તેનો સંગ ત્યાગ કરી
જાનીઓનો શુભ માર્ગ મહાજ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ—કાલકલ નામનો એક વિદ્વાન ત્રણે છે કે
આ જગતમાં યજ્ઞ કરતાં મૂર્ખની સંખ્યા પ્રમાણમાં બ-
હુજ છે. આ તેનું કથન અપરસઃ સત્ય છે. અમુક બાજત
સત્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કયા વગર એકની માફક
બીજો કરે છે. જેમ એક પેટું ચાલે તેની પાછળ બીજો
પેટાઓ વગર વિચારે ચાલે છે તેમ આ જગતના લોકોનો
મોટો ભાગ ગત્યનુગતિક છે. આનું કારણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો
અભાવ છે, તેઓની બુદ્ધિ કુશાલ નહિ પણ મોભામ જેવી
છે આત્મજાની દ્રવ્યક્રિયા ગમે તેટલી આદરે તો પણ
તેનામાં જગતના પદાર્થો તેમજ ક્રિયાઓ પ્રત્યે એક પ્રકાર
ની ઉદાસીન તૂંત અપે છે, જેને જગતના લોકો અજ્ઞ-
હાનું નામ આપે છે. ધીમાન્ધ્યાતંદયનજી જેવા સમર્થ
આત્મજાનોને પણ હેરાન કરવામાં તે જગતના લોકોએ
કાંઈ બાધી રાખ્યું ન હતું, તો પછી સામાન્ય આત્મજા-
નીની કેવો રિયલિ ધાય તે વિચારવા જેવું છે. યજ્ઞ પુ-
રુષેએ બનના સુખી લોક વિરુદ્ધ ત્યાગ કર્યો, પણ એ
એમ જણાય કે લોકને અનુકૂળ થઈ વર્તણમાં આત્મમે-
વમાં ખામી આવે છે તો તેના ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે
ચાલનાર, પાતાને પંડિત માનનાર, મુગડ ગણેલી બુદ્ધિ-
વળગી અને એક અંધજાને બીજો ફારે તેમ હેરાન થાય
રૂપેના સંગને ત્યાગ કરી જાનીઓએ-કર્મને જાણે

શુભ આર્થે વિચરતું બાહ્યદિગ્ધે સુ'રૂં દેખાતા મતમાં
 નદિ શયતાં તેની બચખર પરીક્ષ કરવી, અને પરીક્ષા ક-
 રતાં જે સત્ય બાસે તે જ રસીકારતું માફ તે સાફ નદિ
 ગણતાં સ્વફ તે માફ જેમ ગણતાં ચિખતું ભેદજે કારણ
 કે જેવી રહિયો સત્યચોખ સત્યની સમીપમાં જલરીથી
 જાય છે, સત્ય આર્થે પ્રાપ્ત થતાં તેને વાર લાગતી નથી;
 આ રીતે પ્રધામ કરી મેળવેલા જ્ઞાનમાં તેની દહ મહા
 ઘોટે છે અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે શુભચરણ શખવાને પણ તે
 દોષાય છે, માટે જ્ઞાન પરખારનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિનો ઉપ-
 યોગ કરી મત્યજ્ઞાનીઓએ કરેલાં સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ
 કરવા દરેકે ઉદ્યમ કરવો જોયો જાયકારનો બાહ્ય
 જણાય છે.

અવતરણમ્--દ્રવ્યધર્માવેશયા ભાવધર્મસ્યેવ મુલપત્વાદ્ધા-
 રધર્મમવર્તમાનો મોક્ષાધિકારીત્યાદિ

શ્લોક:

ભાવધર્મપ્રગૂન્યા યે દ્રવ્યધર્મપ્રવર્તકાઃ ॥

આત્મોપયોગશૂન્યત્વાત્કર્થ મોક્ષ પ્રયાન્તિ તે ૩૫

ટીકા--યે ભાવધર્મશૂન્યા જ્ઞાનદર્શનચારિત્રશૂન્યાસ્તત્કા-
 રણસ્ય રૂપે મોક્ષનનિવૃત્તિરૂપોપવાસાદિકે દ્રવ્યધર્મે મવર્તમા-
 નાસ્ત આત્મોપયોગશૂન્યત્વાદુપયોગમુલ્યધર્મવાદિષ્ટતત્વાત્કર્થ
 મોક્ષ પ્રયાન્તિ ! નિરેણિ ॥ ૧૨ ॥

અવતરણ — મોક્ષાધિકારીએ સ્તીકારના ચૈત્ત્ય ધર્મમાં પણ દ્રવ્યધર્મ કરતાં ભાવ ધર્મની વિશેષ મુખ્યતા છે એ જાણત હવે અન્યકાર નિવેદન કરે છે.

અર્થ—ભાવધર્મ શુન્ય જે પુરૂષો દ્રવ્યધર્મના પ્રવર્તક છે, તેઓ આત્મોપયોગની શુન્યતાથી મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ?

ભાવાર્થ—જૈન શાસ્ત્રો દ્રવ્યક્રિયા કરતાં ભાવક્રિયાને ઉત્તમ ગણે છે ઉત્તમ દ્રવ્યક્રિયા તે ઉત્તમ ભાવનું કારણ છે; પણ ભાવવગર કરાયેલી દ્રવ્યક્રિયા વિશેષ કળાદાતા નીવડતી નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે દ્રવ્યક્રિયા ન કરવી, પણ તે ભાવ સહિત કરવી. ધર્મના ચાર પ્રકાર દાન, શીજ, તપ અને ભાવ છે, તેમાં પણ પ્રથમ ત્રણનો આધાર અને ઉત્તમકળ ભાવપર રહેલું છે.

શાસ્ત્રોમાં વારંવાર એમ કહેલું સાંભળવામાં આવે છે કે ક્રિયા કરતી વખતના મનના પરિણામ ઉપર શુભાશુભ કર્મના બંધનો આધાર છે. એક ડોક્ટર કોઈક સ્ત્રીના સડેલા પગનો ભાગ ખીંચી બાગને ન સડવે તે હેતુથી તે પગ કાપી નાખે, અને કોઈક ચોર તે સ્ત્રીના પગમાંથી કંદલું ન ખીંચી જાય તેથી તે કાપી નાખે; આ બન્નેનાં કાર્ય જાણ દૃષ્ટીથી દેખનારને એક સરખા લાગે, પણ તેમાં આશયની ભિન્નતા હતી, માટે તેના ફળમાં પણ અવશ્ય ફેર પડવાનો. આત્મ ધર્મરૂપ સાધ્યબિન્દુ લક્ષમાં સંખી કરવામાં આવેલી દરેક ક્રિયા સંવરના કારણરૂપ થાય છે. એમાં આત્મોપયોગની તદ્દન શુન્યતા છે, તેવી દ્રવ્યક્રિયા

તે મુશ્કાત એકાગ્રભિગદ્ધ્યા નિરહ્નરકમ્ પ્રગ્નરાગો
મન્યારિકલપેકનરદિતમ્ માન્યારે વપાવન્તિ તે વપાવન્તિ
રાગ્યરાગઃ પોત્તેકગાનનારૂપો શુદ્ધાર્થેકપરિણતિ માત્ર રા
માન્યારે મત્તરિ વરેવોગિભિષીવને મુતવત રૂપિ વામધામારા
ગ-રાગપ્રત્યુપમન્તિ ॥ ૧૭ ॥

અવનરમ્—આવધર્મનું અવધર્મન કાનું એમ મધ
મોડમા કળ્યાણવામાં આવ્યું. આવધર્મનું અવધર્મન કીને
શુ ૧૧૧ તે કીને મન્યમાર વગોને ઉ—

આવધર્મને મત્તરમના પુરૂષો પ્રમાદનો પરિણામ ૧
કીને વરિણી શુદ્ધ રાગાન મન્યમાર કીને રાગ ઉ, તે
વિષય જ્ઞાપ થાય ઉ મ ૩ ॥

આવધર્મ—પ્રમાદરસિમાં કવું ઉ ૩ જાનનુ કવ
પ્રમાદરસિમાં ઉ, આટ અસ જાની પુરૂષો મર્ધના નવધર્મી
કવ ૩ તેમ પુરૂષર્થે પ્રમાદનો મર્ધના રવાન કરેમ. મધ
જાનના મધુ વિત્ત ઉ, શુદ્ધ આજાર આજારમાં આવ્યને
તેમ જાન તર ઉ, જે તેમ કાઠીકાના નમમી શુદ્ધરસ
કે તેમ જાન પદુ કવું ઉ અસ પદુ આવધર્મ ગીતમ
કવ ૩ જાન કવું ઉ જાન પદુ પ્રમાદને કવધર્મ રવાન
અવધર્મ રવાન કવધર્મી કવધર્મ ઉ, આવધર્મ અવધર્મ અ
વધર્મ રવાન કવધર્મ ઉ, જે કવધર્મ પ્રમાદ તેમ મધુ
કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ તેમ જાન કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ
અવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ
અવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ કવધર્મ

. છે કે જેને આપણને આપણી દાલની સ્થિતિમાં ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ લાગે છે

આઠ કર્મ અને તેની ૧૫૮ પ્રકૃતિ અને તેના જુદા જુદા બેરોનો વિચાર કરતાં માણસનું મન નારીપાસ યાય છે. આટલાં બધાં કર્મોનો હું કેવી રીતે મંદાર કરી શકીશ તે વિચાર તેને નિઃશ્વાસી બનાવે છે પણ આત્માના દરેક પ્રદેશમાં અનંતી કર્મ વર્ગોવાનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, એ વિચાર ત્યારે ધર્મ શાસ્ત્ર રજુ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યમાં હીમત આવે છે, તેના આત્મબળમાં વિશ્વાસ આવે છે. અને આત્મબળમાં જે વિશ્વાસ રાખી ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવર્તે છે તો અશુભ કર્મોને અદૃશ્ય મધમાં વિખેરી નાંખે છે.

કહ્યું છે કે

અહોડનન્તરીયોડયમાત્મા વિશ્વપ્રકાશકઃ ॥

ર્ષ્યૌર્વ્યં ચાલમપ્યેવ ધ્યાનનાત્કિમભાવતઃ ॥

અહો ! વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર આત્મા અનંત શક્તિ વાળો છે, અને ધ્યાન શક્તિના પ્રભાવથી ત્રિલોકન ચલ્લ-વલ્લ પણ તે સુમર્ધ છે. ધ્યાનના ચાર ભેદ છે. આર્તધ્યાન, રોદ્ધધ્યાન, ધર્મ ધ્યાન, અને શુક્લધ્યાન. તેમાં પ્રથમના જે પ્રકાર સર્વથા ત્યાજ્ય છે. ધર્મધ્યાન શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરવામાં સદાયકારી છે. પુરુષાનુબંધી પુરુષ ધર્મ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધર્મધ્યાનથી પણ ઉચ્ચ સ્તરીને મનુષ્ય શુક્લ ધ્યાનનો આશય હો છે, શુક્લ ધ્યાનના શાસ્ત્ર

બુદ્ધિ ભાગોપર ઉંચે ચઢતાં હવે શપક શ્રેણીએ આરંભ થાય છે, અને અંતે સકલ કર્મથી મુક્ત થઈ અહંતપદ પ્રાપ્ત કરે છે. ધ્યાન માર્ગ જેમ શબ્દોમાં દર્શાવવામાં આવ્યો, તેટલો સુગમ નથી. તેને વાસ્તે પ્રથમ મનને એકાગ્ર કરવાની જરૂર છે. અને મનની એકાગ્રતા વાસ્તે શુભ આલ્સ બનોની આવશ્યકતા છે. શુભ આલ્સ બનનો આશ્રય લેઈ પ્રથમ ધર્મ ધ્યાન કરવું, જ્યારે મન એકાગ્ર થતું જાય, ત્યારે તે એકાગ્ર થયેલા મનની શક્તિને આત્મધ્યાનમાં પરોવવી. આત્મ ધ્યાનથી આત્મા નિર્મળ થાય છે. જડ વસ્તુથી પોતે ભિન્ન છે એવો તેને અનુભવ થાય છે. આત્મા અને જડ વસ્તુના બેઠ જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન કરતાં આત્મ દર્શનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને જેને આત્મ દર્શન થયું તે સજ્જ વસ્તુનો જ્ઞાતા બને છે. આત્મ જ્ઞાનીથી કોઈ પણ બાબત ગુપ્ત રહેતી નથી. આપણે ઉપર વિચારી ગયા છીએ કે આત્મામાં દરેક વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે. માટે આત્મ જ્ઞાની સકલ પદાર્થનો જ્ઞાતા થાય છે.

અવતરણુ—આત્મધ્યાન કેવી રીતે કરવું અને તેથી શો લાભ થાય તે એ બાબત હવે મંથકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે.

અર્થ—જે પુરૂષો એકાગ્ર ચિત્ત વૃત્તિથી આત્માને નિવિંકરૂપ માની ધ્યાન કરે છે, તે સ્વસ્થતા પામીને પરમાનન્દને ભજતારા થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

ભાવાર્થ—એવો અધ્યાત્મ સદિમાં નિયમ છે કે

જાને સતત અભ્યાસની જરૂર છે. જે જાળતમાં આપણે મનને સ્થિર કરવા માગતા હોઈએ તે જાળતથી મન જરા પણ ખસી જાય, તો તેને જગથી પાછું લાવી તે જાળત પર સ્થિર કરવું. આમ હથવાર, સોવાર, હાથવાર પ્રયત્ન કરવો પડે તોપણ જરા સરખી પણ હિમ્મત હારવી નહિ. મનને સ્થિર કરવાના વિવિધ પુરૂષાર્થથી અનેક માર્ગ છે, પણ તે ગર્વ વિકાગોનો આપણે બે વિકાગમાં સમાવેશ કરી શકીશું. જે મનુષ્યોમાં લાગણીનું પ્રાણત્વ વધારે છે, જેના હૃદયમાં ભક્તિના તરંગો વિશેષ રુદુરે છે, જેની બુદ્ધિ કરતા જેની લાગણીએ વધારે પ્રમાણમાં કામ કરે છે, તેને વાસ્તે ઇશ્વરની ભક્તિદ્વારા ધ્યાન કરવાનો માર્ગ બહુજ મુગમ થઈ પડ્યો ઇશ્વરની મૂર્તિ દેખતાં તેનું મન તે પર સુગમતાથી સ્થિર થઈ શકશે; અથવા ઇશ્વર દેવતા છાવન ચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રસંગને મન આગળ કરાવી, તેમાં તે વધારે સહેલાઈથી પોતાના મનને સ્થિર કરી શકશે.

જેનામાં લાગણીએ કરતાં બુદ્ધિનો પ્રભાવ વિશેષ છે, જેનું મન ન્યાયશાસ્ત્રના મદન પ્રમ્ને અવગાહવાને કોટે છે, જે લાંબી વિચાર શ્રેણીએ અરખલિન રીતે કરી શકે છે, તેના મનુષ્યને વાસ્તે ભક્તિ કરતાં તત્વાવરૂપ વિદેશ દ્વારકારક થઈ પડ્યો. આ જુદાં જુદાં સાધનો છે, મને તે એક સાધનનો અધ્યય લેઈ મનને સ્થિર રાખુ જરૂર છે, આમ જેનું મન ભક્તિ અથવા તત્ત્વચિંતનથી એકત્ર કરેલું છે, તેણે મનુષ્ય એ અદ્ભુત નિર્ચિત્રક દ્યોત મ્લન કરે તે તેને પિતાનો આશ્રય પણ નિર્ચિત્રક રાખ

અમણે જાણ કરે છે નિર્વિઠ્ઠપદધાને વિચાર કરતાં
 મનઃ મોહપ વિરૂપ દગ્ધે બાધ છે, અને આત્માના બેઠે
 પ્રાણની સ્વાધના સ્વાધી રહે છે તે સ્વાધના કદો કે શાંતિ
 રહે, કે ધ્યાનની સ્વસ્થીનતા કદો, પણ તેજ પરમજ્ઞાન
 કેને જાણે પોત્તીને તરધે છે, અને ને મેજવધાને તેનો
 અને પ્રાણન કપ્પે પણ મદન કરે છે

અવતરણમ્ ધ્યાનપરાયણા શિષ્યા ધ્યાનચલેન મોક્ષપા-
 નુરન્તિ મદાદ યુગ્મેન ॥

શ્લોક:

મહર્થેયંસમાલમ્બ્ય શાસનોદ્યોતકારકાઃ ॥

મૃત્તાઃ સાધ્યસિદ્ધર્થમાત્મતત્ત્વસ્ય સંમુસ્તાઃ ॥૩૮॥

શિષ્યા એતાદૃશા યોગ્યા ધર્મકામાર્થસાધકાઃ ॥

મોક્ષતત્ત્વં સમારાધ્ય બુદ્ધસિદ્ધા ભવન્તિ તે ॥૩૯॥

ટીકા—“ યુગ્મેન ” એનારશા યોગ્યાઃ શિષ્યાઃ સોપાન
 વિપવાડમ્બુદ્ધપમાનુસરો ધર્મ ચતુર્વર્ગસાધનં મિનેન્દ્રપરુપિતં
 કાર્યં વિપયજન્વમનસ્તુષ્ટિપર્યં વામુદેવચક્રધરદેવાદિમમ્પદં સા-
 ધયન્તીતિ ધર્મકામાર્થસાધકાસ્મન્તો મોક્ષતત્ત્વ સમારાધ્ય
 બુદ્ધામિદા ભવન્તિ પૂર્વે બુદ્ધાઃ પશ્ચાત્સિદ્ધા इति બુદ્ધસિદ્ધા લમ્બ-
 કેવલજ્ઞાનમિદિમામઃ કીરશાન્ત ઇત્યાદિ મહર્થેયમિતિ શા-
 સનોદ્યોતકારકાઃ જ્ઞાનવટનવાટનપૂજામભાવનાત્રીણોદારવિંયા

દાનાદિના શાસનોચોતં કુર્વાન્તે તે વિઘ્નંશ્ચતૈરપિ નામિધુંવ-
ન્તેત્યાદ મહદર્થે સમાલમ્બ્યાંતિધીરતાં માય સાધ્યસિ-
દ્ધયર્થ સ્વોચ્છતિરૂપં સાધ્યં તત્સિદ્ધયર્થ મટ્ટતાઃ ॥ ૩૯ ॥

અવતરણ—ધ્યાન પરાયણ મનુષ્ય ધ્યાનભગથી મોટા
પ્રાપ્ત કરે છે, તે હવે અન્યકાર કરાવે છે.

અર્થ—અતિશય ધ્યેયનું અવલંબન કરીને શાસનને
ઉપોત્ત કરનારા અને આત્મ તત્ત્વની સંતુષ્ટ રહેનારા સિ-
ધ્ધો સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥ ૩૯ ॥

બાવાર્થ—આત્મ સાધનમાં અતિ ધ્યેયની જરૂર છે.
કોણ પણ કાર્યમાં વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ધ્યેયની જરૂર પડે
છે તે પછી આત્મ વિકટ કાર્ય કરવામાં તેની જરૂર પડે એ
સ્વાભાવિક છે, જે મનુષ્ય કય આત્મતાં પાછા દોડે છે, જે મનુષ્ય
આત્મભાગમાં જસપણ વિન આત્મતાં પોતાનો સનિયત કરી
દે છે, તે માત્રમ ઉન્નતિના શિખરપર ચઢવાને સમર્થ
નથી. એવાં જ વર્ણવેલા. તમિ સંયમાર્થમાં બહુ વિન છે,
જે ન્યાયથી ધ્યાન જેવા આત્મિક અવ્યુદયના માર્ગમાં વિન
નો જરૂર આવવાના, વિનને સંહાર કરવાની પેલાની
શક્તિમાં વિશેષ વિશાસ આવે છે. મારે ધ્યેયન સમાલંબન
કરી, અનિયમિત આત્મતત્ત્વસંતુષ્ટ થવું, જેમ દેશ
દેશ જાણનાર નથી છે, પણ તેનું વિન દેશ ઉપા-
દેશ છે, જેમ પછી જરી જાણની સાવેલીએ હાથે હાથ
નથી કદ રહે છે, પણ તેમનું વિનને આપાપરના પાવનની
રહેડું દેશ છે. જેમ જગતની સર્વ કિલ કરવા છતાં

કેમુએનું ચિત્તો જરૂર જ્ઞાતમ સંમુખ રહે છે, જા
રીતે સ્વાધ્યજિન્દ્રને તદ્દયમાં રાખી, શાસનનો ઉદ્યોગ શ્યામ
નેમાં શરેઈ કરે છે, ઠેાઠવાર જ્ઞાનીઓ ચમત્કારસદિ ક્રિયા
ઓ કરે છે, તો તે પણ શાસનના પ્રભાવ અર્થેજ હોય
છે. તેઓને જ્ઞાતીદ્રિય વિષયોનું જ્ઞાન દોઢાગી જગતને
આશ્ચર્યમૂલ લાગતી લાગતે મંબાચમાં પણ પૂર્ણ જ્ઞાનથી
બેઠે છે, અને તેથી તેઓ આતાવર્ગ ઉપર ન બુલ્લાય તેવી
અશર કરે છે. અનુભવ જ્ઞાતીઓનું વચન સર્વથા વિચલ-
વંત નીવટે છે છુદિથી તત્ત્વ સમજનાર અને અનુભવથી
તત્ત્વને જાણનાર વચ્ચે જ્ઞાત્યમાન જમીન જેટલું અંતર છે.
અનુભવ જ્ઞાતીઓ જેટલો શાસન પ્રભાવના કરી શકે છે,
અને હોઠોને શુદ્ધમાર્ગ દોરે છે, તેનું કામ કરવાને આ
જગતમાં ઠેાઠ પણ તમર્ય નથી. ચમત્કાર અથવા વિદ્યા પ્ર-
ભાવથી ધર્મમાર્ગમાં વળેલા મનુષ્યો યોગ્ય સમય પછી
વધારે ચમત્કાર કરનારને દેખી તેના માર્ગમાં ભળે છે,
પણ જેઓને જ્ઞાનબળથી ધર્મનું તત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજ-
વામાં આવ્યું હોય છે, તેઓ કદાપિ સન્માર્ગથી પડતા
નથી. માટે ખરે શાસન પ્રભાવકતો જ્ઞાત્યધર્મનો ઉપદે-
શક છે, એમ માણું તો નિશ્ચય પૂર્વક માનવું છે તેઓ પરોપ-
કાર કરે છે અને અને પરોપકાર દ્વારા જ્ઞાત્યએવ સાધે છે.
છે. પરમાર્થ એજ ખરે સ્વાર્થ છે, એ વિચારને આગળ
રખી તેઓ પરોપકારાર્થે સદા હંધમચાનું રહે છે.

અવતરણ—ઉપર જણાવેલા શુભગુણ સિખ્યોનું
ઉવટે શું થાય છે, તે હવે અંધકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—આવા શિષ્યો યોગ્ય હોય છે, અને ધર્મ કામને અર્થ સાધવાવાળા તેઓ મોક્ષતત્ત્વનું આરાધન કરી અંતે બુદ્ધ અને અને સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

જ્ઞાવાથે—ઉપર જણાવેલા શુદ્ધોવાળા મનુષ્યો શિષ્યપદને યોગ્ય હોય છે. તેઓ ધર્મ કામ અને અર્થ ત્રણ પુરૂષાર્થમાં પ્રથમ ત્રણ તેઓ સાધે છે, જેમ નિરસરણીના પગથીયાં પર મનુષ્ય ચડે છે, તેવી રીતે મોક્ષ મેળવવાને યોગ્ય નિરસરણીપર ચઢવાને પ્રથમ તે ધર્મ નો આશ્રય લે છે ધર્મખિન્દુમાં પ્રારભમાંજ શ્રીમદ્ હરિમદ્ર સૂરિએ કહ્યું છે કે:—

ધનદો ધનાયિનાં પ્રોક્તઃ કામિનાં સર્વકામદઃ ॥

ધર્મ એવાપર્વગસ્ય પારંપર્યેણ સાધકઃ ॥ ? ॥

ધર્મ ધનાયિને ધન આપવાવાળો. અને કામીપુરૂષને સર્વ ઉચ્છિત પદાર્થ આપવાવાળો, અને પરંપરાએ ધર્મજ મોક્ષનો સાધક છે. આ વિચાર મેળીનો આશ્રય લેઇ મનુષ્યે પ્રથમ ધર્મની આરાધના કરવી. ધર્મથી પ્રાણમને ધન મળે છે, અને ઉચ્છિત પદાર્થ પણ મળે છે. આ તેનાં ફળ જરૂરી મળે છે, અને ઉપર તે ધર્મનું ફળ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં આવે છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપી ફળ મેળવતાં સમય લાગે છે, પણ ૬૬ નિશ્ચયથી સદુદ્યમ કરનાર તે રિયતિ નહેલી મોટી પ્રાપ્ત કર્યા વગર રહેતો નથી. તેથીજ આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે કે આવા શુશિષ્યો ધર્મ અર્થ અને કામ મેળવ્યા પછી મોક્ષતાવની આરાધના કરે

ટીકા—એહિકં ધનધાન્યસીસંસર્ગાદિજન્યમ્ આમુષિકં
 દેવાગનામોગધિમાનારોહણમેક્ષણાદિજન્યં સ્વર્ગોણં સૌર્યં । સ-
 ાનિકં પ્રતિક્ષણવિનશ્વરં મુધાઽસત્યં ચ જાનીહિ બુદ્ધસ્વ । અ-
 તોઽનન્તં ધ્વંસામતિયોગિ અપચેયતાવધારણરહિતં, શાશ્વતં, પ્રે-
 કાલિકં, સત્યં, સંસયવિપર્યયાદિદોષરહિતમાત્મનઃ સૌર્યં મ-
 જધ્વમ્ । આત્મનેપદં તુ મજનાક્રિયાજન્યાત્માનુમવકલ્પ્યા-
 ત્મગામિત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

અવતરણ—આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા વાસ્તે એક
 જાળત તો ધ્યાનની છે, તે આપણે વિચારી ગયા હવે.
 બીજી અગત્યની જાળત જે નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વચ્ચેના વિ-
 વેક છે, તે ઉપર અંધકાર પોતાના વિચારો જણાવે છે.

અર્થ—આ લોકનું અને પરલોકનું મુખ હલિક અને
 ભિચ્યા છે એમ જાણ અને આત્માના અનંત સત્ય અને
 શાશ્વત મુખનો ભજનાર યા ॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થ—આ લોકનું એટલે ધન માન્ય શ્રી વિ-
 ભાસ, જ્ઞાનપાન, લોકનું મુખ તથા શુભ કૃત્યોને લીધે
 મજનું સ્વર્ગીય મુખ હલિક છે. જેમાં વિદ્યુતિ થાય તે
 હલિક સમજવું, સાંસારિક પદાર્થમાં દરેક હલે દેરફાર
 થયાંજ કરે છે, અને તેથી તેમાંથી ઉપજતા મુખમાં પણ
 દેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક છે; તે મુખને ભિચ્યા માનવું
 એજ ઉચિત્ત છે. આપણે આ પરલોકનું વિચેચન કરતાં
 ધણીવાર વિચાર કરી ગયા છીએ કે આ જડ વસ્તુથી ઉત્પન્ન
 થવું મુખ ભાગ કરવા યોગ્ય છે; તેનાં મુંઝવે કારણે પણ

આશ્રય લેવાનું તે પ્રયોગ સૂચવે છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણે રી-
તથી આત્મસુખ મુક્ત છે. તે સ્થિતિ નથી પણ શાશ્વત
છે; તે દુઃખગર્ભિત નથી પણ સર્વદા સુખ પૂર્ણ છે. તે
પ્રાપ્ત કર્યા પછી બીજી કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા
રહેતી નથી. તે આત્મિક સુખ અનન્ત છે, ને શાશ્વત છે.
વળી તે સુખ સત્ય છે. તે સુખનો અનુભવ કરવાને યોગીઓ
સર્વદા મતી રહેલા હોય છે, તેનેજ વારંતે સર્વ ધર્મ શા-
સ્ત્રોની પ્રરૂપણા છે. સઘળી પામિંક ક્રિયાઓ પણ તેની
પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી પ્રરૂપાયેલી છે. સ્વરોદયમાં શ્રી કર્પૂર-
ચંદ્રલ લખે છે કે:—

વિનાશી પુદ્ગલ દશા, અવિનાશી તું આપ,
આપો આપ વિચારતાં મિટે પુણ્ય સહ પાપ.

સઘળી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ વિનાશ ધર્મવાળી છે, કે-
વળ આત્માજ અવિનાશી છે. જો આત્માનું ધ્યાન કરવામાં
આવે, તો પુણ્ય અને પાપ સર્વ મટી જાય છે, અને આ-
ત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ કામ એકદમ થઈ શકે નહિ.
પણ આવી ભાવના આવવી તે પણ પરમ પુણ્યના ઉદ્ય-
વિના સંભવતું નથી. કારણ કે જ્ઞાતતાઓ ધીમે ધીમે કા-
ર્યમાં પરિણામ પામે છે, ત્યારે અમુક ભાંખતનાં વિચારો
બહુજ ઘટ થાય છે ત્યારે તે વિચારો કર્મનું રૂપ લે છે.
માટે આવી ભાવના જો હશે તો એક દિવસ પણ અમલમાં
મૂકાયે, માટે જ્ઞાનની બલિહારી છે.

अवतरणम्--यस्य ज्ञानेनात्माऽर्हन् भवति तदात्मतत्त्वं
रीदृशं तदाह ॥

શ્લોક:

નિશ્ચલં નિર્મલં જ્ઞેયમાત્મતત્ત્વં સુત્રપદમ્ ॥

યસ્ય શુદ્ધપ્રવોધેન ભવત્યર્હન્ મહીતલે ॥ ૪૧ ॥

ટીકા—નિશ્ચલં દેન્દ્રિયકાવેષયાવમામગ્નાતાવેદનીપરિ-
રિતં, નિર્મલં. રાગદ્વેષાદિમલરિતં, સુત્રપદં સુત્રપદાયકમેતા-
દગમાત્મતત્ત્વં જ્ઞેયમ્. યસ્ય પૂર્વોક્તાત્મતત્ત્વસ્ય શુદ્ધપ્રવોધેન શુ-
દ્ધાનુપવશાનેનાત્મા મહીતલેર્હન્ ભવતિ ॥ ૪૧ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા અર્હત્ પ્રભુની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, આત્મા રૂપરૂપે અર્હત્ છે, ને તેનો આત્મજ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ જાળત શ્રવ્યકાર હવે પ્રદર્શિત કરે છે.

અર્થ—આત્મતત્ત્વને સુખ આપનાર નિશ્ચય અને નિર્મલ ગણવું. જેના શુદ્ધ પ્રવોધથી આત્મા આ પૃથ્વી ઉપર અર્હતપદવી પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

ભાવાર્થ—મણસને જડ પદાર્થની સાથે થવા મા-
નથી એવો સંબંધ થઈ ગયેલો છે કે પોતે આત્મા છે
એવું જ્ઞાન ભુલી જાય છે. જ્ઞાની પુરુષો ઘણી વાર જડ
પદાર્થના મોહને વશ થઈ આત્મજ્ઞાન ભુલી જાય છે પણ
શ્રવ્યકાર વારંવાર આત્માનું રૂપ દર્શાવે છે. આત્મતત્ત્વ
નિશ્ચય છે. સર્વ અનિશ્ચિત વસ્તુમાં આત્મતત્ત્વ નિશ્ચય છે.
વળી આત્મવત્તર નિર્મલ છે. જે મગ લાગેલો છે તે આ-

તમાનો સ્વાભાવિક શુભ નથી, પણ વિભાવિક ધર્મ છે, અને તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. રાગદ્વેષ જનિત કર્મમળ અને આત્માને ખરો સંબંધ નથી, પણ આત્મા ભુલથી પોતાને રાગદ્વેષમય માને છે, અને તેથી રાગદ્વેષથી તે લેપાય છે.

જે વખતે આ કામ ટળી જાય છે, અને આત્મા પોતાને આત્મા તરીકે ઓળખે છે, તેજ પળે સર્વ કર્મમળનો, સૂર્યના પ્રકાશ આગળ ધુમસની માફક, અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અને આત્મા અર્હત બને છે: દેવતાઓનો પણ પૂજ્ય બને છે. શુદ્ધ અને નિઃકામ ધાર્મિક ક્રિયાથી પણ કર્મ દૂર થાય છે, પણ ખરો આત્મ પ્રકાશ તો આત્મજ્ઞાનના અનુભવગીજ થાય છે. તે અર્હતપદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ જગતની અંદર જાણવા યોગ્ય કંઈ બાકી રહેતું નથી. આ ચંદ્રોમાં જેવી ઝડપથી તે દર્યાવાય છે, તેટલું તે કામ સુગમ નથી. પ્રકૃતિ અથવા પાદ્મલલિત પદ્મમાં એવા એવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસને લલિતચારે છે કે જાની પણ સજ્જાર પોતાનું આત્મ સ્વરૂપ ભુલી જાય છે, અને પોને જડ દોષ તેથી રીને વળે છે. પણ જ્ઞાન દોષને લીધે જગી તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પ્રાપ્ત્યિક જાગમાંથી તે મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ ઉઘમ ઉઘમ કરતાં કરતાં, અને આત્માનું જ્ઞાન કરતાં કરતાં માણસ ખીંચે અર્હતપદવી મેળવવા જાગ્યથાગી થાય છે.

अवतरणम्-अथ श्लोके अ/वाऽऽवशनेनादर्न् मवर्त ।
 यमुक्तं स एवा/दा गि/दो मवति नदर्ग/दिमुदार ॥

શ્રેષ્ઠ

પમતિ યઃ મિતં કર્મ મિદ્ધા દુષ્ટાભિર્ધાયતે ॥

મિદ્ધત્વં નાત્મનો ભિન્નમાત્મેવ મિદ્ધતાં શ્રયેત ૪૨

ટીકા-૫ આત્માજ્ઞાદિવાર્ત્ત મિતં વર્ત્ત કર્માદિકં પમતિ દત્તતે મ મિદ્ધા દુષ્ટાભિર્ધાયતે મદ મિદ્ધા/વદાત્મનો ભિન્ન ન પમતિ જેનદાત્મેવ મિદ્ધતાં શ્રયેત મિદ્ધતાં પ્રાપ્તો વત પ્રાપ્ત્યા પરમાદેશો દર્શિતઃ ॥ ૪૨ ॥

અવતરણ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા જાણે બને છે, જોઈતું જ નહિ પણ પીમે પીને સિદ્ધ પણ બને છે આત્મામાં સિદ્ધ જગજાનનું ૫૬ મિજરચની પણ યોગ્યતા છે, તે દ્વયે ધન્યકાર રચાવે છે.

અર્થ—જે મિત (અપાયેલા) કર્મને ધમે છે (બાળે છે) તે સિદ્ધ કહેવાય છે. સિદ્ધપણું આત્માથી જુદું નથી. આત્માજ્ઞ મિદ્ધતાને ધમે છે. ॥ ૪૨ ॥

સાવાર્થ—આત્માને જાણ કર્મો વગરેલા છે. તે કયા રથી વગરેલા છે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ. જો આકર્ષમાંથી જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, મોહની, અને અંતરાય જો ચાર કર્મોના જ્ઞાપરે નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં કેવળ જ્ઞાન ઉપજે છે. તે ચાર કર્મોને ધાતીકર્મ કહેલા છે. તેના વિનાશથી જીવ અર્ધરૂ બને છે; અને બાકીના ચાર કર્મોના પણ જ્ઞાપરે નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મા સિદ્ધ બને છે.

સિદ્ધ અષ્ટકર્મ રહિત હોય છે. આ સિદ્ધની નિયતિ આત્માથી ભિન્ન નથી. આત્મા સ્વરૂપે શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત બાવનો છે. જે વસ્તુનો શુદ્ધ ન હોય તે શુદ્ધ તેને આવામાં આવે તો તે અનિયમ શુદ્ધ કરે અને તેનો કોઈક કારણ નાશ પણ થાય, તેમ જો સિદ્ધત્વ આત્માથી ભિન્ન હોય અને તે અમુક પ્રકારથી આત્માને મળતું હોય તો તે કોઈક કાળે વિચ્છેદ પણ થાય. પણ તે તો આત્માનું ન હોય તો તે આત્માનું છે. વાદળોથી સૂર્ય ઢંકાયલો હોય, તો આપણને ન દેખાય, પણ જ્યારે વાદળો ખસી જાય ત્યારે સૂર્ય કાશી નીકળે છે. શું આટલો વખત સૂર્ય ત્યાં નહોતો શું સૂર્યમાં નવો પ્રકાશ આવ્યો ! ના તેમ નથી. તથા સૂર્યનો પ્રકાશ તો સર્વ કાળ અવિચ્છિન્ન હોય, મેઘના સદ્ભાવથી તે દેખાતા ન હોય. તેમ આત્મામાં સિદ્ધિ રહેતું છે, પણ કર્મથી આત્મજ્ઞાન અવરોધેલું હોવાથી આપણને તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્યારે શુદ્ધ ક્રિયા અને જ્ઞાનથી આ પડત ખરી જશે ત્યારે આત્માનું સિદ્ધત્વ સ્વયં જણાઈ આવશે. જે આત્મામાં સિદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા શક્તિ રહેલી છે, તે બીજું શું કરી ન શકે ! માટે આત્માથી શું થશે એવા મિથ્યા વિકલ્પોનો ત્યાગ કરી આ શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી ઉદ્યમ કરો, જરૂર તમે આત્મસિદ્ધિના ભોક્તા થશો.

અવતરણ—આત્મય સિદ્ધિ इति कथनान्तरमात्मैवाहं
 मामोति स अहंन्यात्मैवाति दर्शयितुमाह ॥

જિત જોવો નિજ આત્મા, નિશ્ચય ભેદ ન રંચ,
એજ સાર સિદ્ધાંતનો ઊંચો સહુ પ્રપંચ.

આવા ઘણાં વાક્યો આત્મજ્ઞાન રસિક પુરુષોના બો-
ધાયક વચનોમાં અંતર્ભૂત થયેલાં માત્રુમ પડે છે. મા-
આપણો આત્મા અર્હંત ભગવાન્ સ્વરૂપીજ નિશ્ચયનયથી
વળી આત્મા મોક્ષસ્વરૂપી છે. આત્માતો શુદ્ધ નિશ્ચયથી ભો-
કર્મ બંધનથી રહિત છે પણ જ્યાં મુખી તે સ્વરૂપનો અનુભવ
સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં મુખી તો આત્માને વ્યવહારથી કર્મબો-
ધાતવો ભેધએ. અર્હંતપ્રભુમાં જે ગુણો પ્રગટપણે વર્તે છે
તે આપણામાં સત્તારૂપે રહેતા છે માટે જરાપણ એક મર્મ
તિવાય અથવા આપણો આત્મા હલકો છે, જોવો નિરુત્સા-
હને પ્રેરનારો વિચાર લાંબા સિવાય ઉદયમ કરવો, અને ઉ-
દયથી કર્મમાત્ર સ્તીભુ થયો, અને આત્માનુભવ થયો કારણ
આ મા સ્વભાવે નીચ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. જો ઉત્કૃષ્ટતા
નો ખ્યાલ રાખે હાને લાવવો ભેધએ. વળી આત્મા જ્ઞાનથી
અભિન્ન છે, એટલે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન
એજ આત્મા છે. પણ જો જ્ઞાન એજ આત્મા જોમ માની-
એનો ગુણી અને ગુણની જોડતા માનવી પડે અને તે જોન-
શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિરૂદ્ધ છે. ગુણ ગુણીથી જિન્નાજિન્ન છે.
ગુણ કથંચિત્ જિન્ન છે, અને કથંચિત્ અભિન્ન છે માટે
તેને શાસ્ત્રકારેથી ગુણીથી જિન્નાજિન્ન માન્યો છે. તે ન્યા-
યથી આત્મારૂપી ગુણીને જ્ઞાન ગુણ સાથે જિન્નાજિન્ન સં-
બધ છે આત્મા શિવાયની દરેક વસ્તુ હેય-અણુવા યોગ્ય-
છે; તેને જ્ઞાન આત્મા રોવાથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપી છે; વળી

આત્મા હરેક પદાર્થનો જ્ઞાતા છે એટલું જ નહિ પણ સ્વસ્વ-
રૂપનો જ્ઞાતા છે. જેમ જ્ઞાન વૃદ્ધિ થાય તેમ ક્રિયામ કરવો.
તેને વાસ્તે સદ્મ-યો વાંચવા, જ્ઞાનીઓની ઉપાસના કરવી,
ધ્યાન કરવું, અને આત્મા તેજ દુઃખું એમ અનુભવવાને
પ્રયત્ન કરવો; આમ કરવાથી અંતે આત્મજ્ઞાન જરૂર થશે.
અને તે જ્ઞાન થતાં બીજી કેઈ વસ્તુ બાંધવાનો જન્મતમા
રહેશે નહિ.

અવતરણમ્—આત્મેવાદમિતિ ગ્યાપનાનન્તરં ધ્યાનરટ્ટ
આત્મા રોગદેહલિંગાત્ સ્વં મિત્રં વસ્તુદૃષ્ટાનુપવતિ તદર્શ-
યિતુમાહ ॥

શ્લોક:

રોગચિન્તાવિનિર્મુક્તઃ અદેહી દેહવાન્ કથમ્ ॥

લિટ્તો નાઽહં કથં લિંગી ચિન્ત્યં ચેતન્યચિન્તયા ૪૪

ટીકા—રોગઃ કર્મનિબંધનવાતવિત્તકર્તૃવપ્ત્યન્યો વ્યા-
પિધિતા—અનુદધ્યાનં તામ્યા વિનિર્મુક્તો વિશેષેણ સંતર્ભર-
દિતોદમાત્મા પુનરદમદેહી—દેહસ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધરૂપેન જડત્વા-
દાત્મનથ જ્ઞાનવનષેતનસ્વરૂપવાદ વસ્તુદૃષ્ટ્યા કથમ્ અદેવાન્
ચિત્તુ ન દેશ્વાનિત્યર્થઃ પુનઃપ્રાદં લિટ્તી નાસ્મિ લિટ્તં હિ પુમા-
દિદૃષ્ય. તત્સંસર્ગી વસ્તુદૃષ્ટ્યા નાસ્મિ પુમાદિ—વેદસ્ય કર્મરૂપ-
ત્વેન વ્યાવહારિકત્વાદિતિ ચિન્ત્યચિન્તયા—શુદ્ધાત્મારૂપ-
ચિન્તયા ચિન્તયમિતિ દે આત્મન્ તથ ચિન્તાવસરઃ માત્રજ્ઞાનેઽ
પિ કૃત્વાપિપાનાત્ ॥ ૪૪ ॥

અવતરણ—આત્મા એજ અર્હત છે, એમ પ્રતિપાદન કરી હવે રોગ, ચિંતા દેહ અને લિંગથી આત્મા મિન્ન છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહે છે કે—

અર્થ—રોગ અને ચિંતાથી મુક્ત આત્મા છે, અદેહી છતાં તેને દેહ કેમ હોય ! હું લિંગી નથી છતાં લિંગી કેમ હોઉં ! આરીતે ચેતન્યના વિચાર પૂર્વક ચિંતાવનું. ૪૪

ભાવાર્થ—આ સ્થળે જે વિચાર કરવાનો છે તે ચેતન આશયી વિચારવાનું છે. એટલે આ સ્થળે જે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ છે. આત્મા રોગી નથી; કારણ કે રોગ દેહાધિન છે; અને દેહ તે આત્મા નથી તો પછી આત્માને રોગ શી રીતે લગાવી શકાય ! વળી આત્મા ચિંતાથી પણ મુક્ત છે. ચિંતા એટલે આર્ત તથા રોદ્ર ધ્યાનનું સેવન; તે ચિંતા મનનો ધર્મ છે. મનની અંદર સંકલ્પ વિકલ્પ યાય છે; પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ યતાં, અથવા અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ યતાં આર્ત ધ્યાન યાય છે, વળી ક્ષણે ક્ષણે દુષ્ટ પરિણામે મનના યયાં કરે છે, આ સર્વ મનના ધર્મ છે; અને મન તે આત્મા નથી; પણ આત્મા આ ચિંતાથી પણ મુક્ત છે, આ પ્રમાણે આત્મા રોગ અને ચિંતાથી મુક્ત છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મા દેહ રહિત છે. કારણકે દેહ એ જડનો પરિણામ છે, અને જ્ઞાનધન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે દેહ તે આત્મા નથી, પણ આત્મા દેહ રહિત છે. વળી આત્મા લિંગ રહિત છે. પુરુષ શ્રી અને નપુંસક એ ત્રણ લિંગ છે, તે લિંગ દેહને અધિન છે. દેહની અપેક્ષાએ આપણે આત્મા

ને પુરુષ શ્રી અથવા નપુંસક કહી શકીએ, પણ જ્યારે
 દેહ તે આત્મા નથી તો પછી આ ભેદ આત્માને શી રીતે
 લાગુ પડે ? આત્મા તો પુરુષ નથી, શ્રી નથી, તેમ નપુંસક
 પણ નથી. બ્યવહારમાં દેહની અપેક્ષાએ આપણે આ-માને
 'મે' 'તે' નામ આપીએ, પણ વસ્તુતઃ આત્મા સિંગ ૨-
 ૧૫૧ છે; તેથી તે અવિંગી કહેવાય છે. આ સર્વ વિચાર
 શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે. જ્યાં સુધી આત્માએ આ
 ની ધૃદ અપેક્ષા હૃદયમાં રાખી નથી ત્યાં સુધી આત્મા
 ધણીવાર પોતાને રોગ ચિન્તા, અને દેહ યુક્ત માનવાને
 રોગાય એ બનવા ભ્રમ છે. દેહાધ્યાસ એટલો બધો પ્રબળ
 છે કે આત્માનું જ્ઞાન ધરતવનાર પણ ધણીવાર પોતે દેહ
 હોય એમ વિચારી કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે. માટે આપું ચિં-
 તન સતત કરવું, એજ કહેવાનો સાર છે કે જેથી સ્વસ્થ
 રૂપનો આશ્વાસન થાય.

અવતરણમ્—પુનર્ધ્યાનમ્ આત્મા પાંદલિકમાલં સર્વ
 નાત્મોચ્ચિતિ વિમુચ્ચતિ ॥

શ્લોકઃ

મર્દીયં કલ્પિતં યદ્ મરીચિજલસન્નિભમ્ ॥
 તન્નુ મિથ્યા વિજાનીહિ વંધો મમેતિ બુદ્ધિતઃ ૨૫

ટીકા—યદ્ પૂર્વ યયા રાગદ્વેષાદિપરિણત્યા પનપાન્ય-
 પુષ્કલપ્રભાદિ પરવાનુમાલં મર્દીયં કલ્પિતં યદ્ પરિણામેન
 સ્વીચ્છન્નં તાસર્વં વસ્તુતઃ મરીચિજલસન્નિભં સ્મરુણાપાતિઃમા-

રમ્, અતઃ ણ્વ હે ચેતન તત્ત્વર્થ મિથ્યા વિજ્ઞાનીહિ મુખ્યસ્ય વંધ-
સ્તુ કર્માદિકવન્ધસ્તુ મમેતિ બુદ્ધિતો મમેદં સર્વમિતિ બુદ્ધિતો
મવત્યતો મમત્વં ત્યજ ॥ ૪૫ ॥

અવતરણુ—સર્વ પૌદ્ગલિક જાત જેને આત્મા જ-
ઞાનથી મારી માનતો હતો, તે મારી નથી એમ જણાવવા-
ને હવે ગ્રન્થકાર લખે છે:—

અર્થ—જે જે માફં કદપવામાં આવેલું છે, અને જે
મૃગ તૃણિકાના જળ (ઝાંઝવાનાં પાણી) જેવું છે, તેને
મિથ્યા જાણવું. તે માફં છે એવી બુદ્ધિથીજ બંધ થાય છે.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે ઉપરબૂમિમાં મૃગતૃષ્ણાતું જળ
દેખાય છે, તે મેળવવા તૃષાતુર મૃગો તે જગ્યાએ ઢોડે છે,
જેમ જેમ તે ઢોડતા જાય છે તેમ તેમ તેમને જળ આગળ
જતું દેખાય છે, તે છતાં પણ જ્યારે તેઓ છેક પાસે આ-
વે છે ત્યારે તે રથજે કાંઈ પણ દેખાતું નથી; તે વખતે
તે મૃગને શોક અને ખેડ થાય છે. તેવીજ રીતે આ સાં-
સારિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાને આ પામરજીવ લલચાય છે.
તૃષ્ણાથી બંધાયેલો જીવ તે તે પદાર્થો મેળવવા તેમની
પાછળ ઢોડતો જાય છે. તે પદાર્થ સમીપમાં જણાવા છતાં
હાથમાંથી સરી જાય છે. પણ કદાપિ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે,
તો પણ પ્રથમ જેટલો ધારતો હતો તેટલો મોહક પદાર્થ
તેને ન લાગવાથી તે શોકાતુર બને છે. આ રીત જગતના
સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થોને એક સરખી રીતે લાગ પડે છે.
અથવા પદાર્થ અનિત્ય છે. ખરી રીતે આ જગતનો ઢોહ.

પણ પદાર્થ નિત્ય નથી, માટે તે મારો આત્માનો નથી. માટે તે સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા જાણવા અને તેની પ્રાપ્તિથી હર્ષ ધરવો નહિ તેમ તે વસ્તુના વિયોગથી શોક ધરવો નહિ. કારણકે તે પદાર્થ જ્યારે આત્માના નથી ત્યારે તેનો હર્ષ શોક શે ધરવો ?

તે વસ્તુ મળવાથી કે જવાથી કર્મમય થતો નથી, પણ તે વસ્તુ મારી છે એવી બુદ્ધિ ધારણ કરવાથી કર્મ બંધ થાય છે. જગતમાં દુઃખ પણ મારા પણાનું છે. જ્યાં મમત્વ ત્યાંજ દુઃખ છે. માટે વસ્તુ ઉપરથી મમત્વ ભાવ જેમ અને તેમ દુર રાખવાને પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે ખરું જ્ઞાનનું કૃપા વિરતિ છે. જો મૂર્ખો જાવનો ત્યાગ થાય તો હાથો રૂપીયા પાસે હોવા છતાં તે તેનાથી હેપાતો નથી, અને જો મૂર્ખોભાવ રહેલો છે તો નાની સરખી વસ્તુમાં પણ તે ભાવ પ્રગટ થયા વિના રહેશે નહિ આ કામ કાંઈ સહેલું નથી, પણ તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. "હું અને મારું" એ મંત્રવટે મોહરાજ સકળ જીવોને કર્મબંધનથી બાંધે છે. જગતમાં હજારો માણસો દરરોજ મરે છે, છતાં આપણી આંખમાંથી આંસુ સરખું પણ ઝરતું નથી, પણ આપણા ઇકરાનું માથું દુઃખવા અપતાં આપણી અધુમાંથી શ્વેધાર આંસુ પડે છે. આનું કારણ શું તે વિચારીએ. તે ઇકરાને તેણે પેતાને માન્યો હતો, માટે જ દુઃખ થયું. જો પેતાે શાકી તરીકે રહે, તો જગતનાં સર્વ કર્મ કરવા છતાં પણ અણસ કર્મ બંધનથી મુક્ત થાય. જ્યાં સાક્ષીભાવ ન રાખતાં પોતેજ

કાર્યનો કર્તા બને છે, અને તેના ફળનો ભોક્તા થવાનું પસંદ કરે છે, ત્યાંજ કર્મબંધ થાય છે, માટે આ પુણ્ય વસ્તુ વિશેનો મમત્વ ભાવ એાછો થાય તેમ કરવા હંદેક અત્મહિતાર્થીએ ઉદ્યમવાન થયું એ અતિ જરૂરનું છે.

અવતરણમ્-પૂર્વ પરવસ્તુનિ મમત્વત્પાગઃ કથિતઃ અધુના-મમત્વબુદ્ધેરનર્થકારિત્વમાવિચારયતિ ॥

શ્લોકઃ

અહં મમેતિ બુદ્ધિસ્તુ સંસારોત્કર્ષકારિણી ॥

ઉદાસીનેન ચિત્તેન સજ્જના ધર્મસાધકાઃ ॥ ૪૬॥

ટીકા-અહમેતેષાં સ્વામ્યેતે ચ મમસ્વામેતિ બુદ્ધિસ્તુ-ભવ-પરંપરાવર્ધનશીલા ભવત્યતઃ સજ્જના મહાત્માન ઉદાસીનેન ચિત્તેન ચૈરામ્યસંવેગભાવનયા ધર્મસાધકા મવન્તિ ॥ ૪૬ ॥

અવતરણુ—જ્યારે આત્મા ધ્યાનારૂઢ થાય છે, ત્યારે આત્મસ્વરૂપની આખી થાય છે, અને પૌણ્યગતિક પદાર્થ ઉપરનો તેનો મોહ ઉતરી જાય છે. અને સાંસારિક પદાર્થોની આસિ કે નાશ થતાં પણ તે ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શકે છે. તે બાબત હવે અન્યકાર દર્શાવે છે:—

અર્થ—“હું અને માંડ” એવી બુદ્ધિજ સંસારની પરંપરાને વધારનારી છે. પણ જે સજ્જનો છે, તે ઉદાસીન વૃત્તિથી ધર્મનું સાધન કરે છે. ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ—જગતમાં માણસ માત્રને દુઃખ થાય છે.

તેનું જે કારણ આપણે તપાસવા આગીએ તો આપણને જ

છાયા વગર રહેશે નહિ કે મમત્વભાવ એજ દુઃખનું પરમ કારણ છે. “ આ મારું અને હું એનો રચમી ” આવે ખોટો અધ્યાસ થયેલો હોવાથી તે વસ્તુ ન મળતાં અથવા તેનો નાશ થતાં સહજ દુઃખ થાય છે. શ્રીમદ્ જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર પણ જ્ઞાનસારમાં આવાજ અર્થનો શ્લોક લખી જણાવે છે કે “ હું અને મારું એ મોહરાગનો મહામંત્ર છે, અને તે મંત્રે આખા જગતને અંધ બનાવ્યું છે. જો તે શબ્દોની આગળ ન શુક્રમાં આવે અને એમ કહેવામાં આવે કે “ આ હું નહિ અને એ મારું નહિ ” તો તેનો તેજ મંત્ર મોહને છૂટવા સમર્થ થાય છે. અનેક ભવોથી આ મોહરાગના પ્રભાવ મંત્રની એવી તો સજડ છાપ માણસ માત્ર પર પડી ગયેલી છે કે ગુરૂની કૃપા વિના અથવા આત્મધ્યાન કરવાના પરમ પુરૂષાર્થ વિના તે છાપ-અક્ષર દૂર કરવી એ કામ પ્રજ્ઞું વિકટ છે સામાન્ય મનુષ્યો એમ જણાવે છે કે જો જગતની આ વસ્તુઓ ઉપરનો મમત્વ ભાવ દૂર કરીએ તો પછી જામને મુખ ચેમાં મળે ! આ વસ્તુઓ તે મારી નથી એવી ભાવના આવવાથી શો જ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થાય !

જેણે ઉચ્ચ જીવનના મુખનો હેશ માત્ર પણ આ સ્વાદ ન ચર્ચો હોય તેના મનમાં આવી શંકા રપુરે એ સ્વાભાવિક છે, જે નિરપૂરી હોઠો છે, અને જેઓ આત્મ-ધ્યાન કરવા મથે છે, તેમને જે જ્ઞાનંદ થાય છે, તેની સાથે આ જગતનો ડોઈ પણ જ્ઞાનંદ સરખાવી યદ્યપ તેમ નથી. મધુર સ્વરનું રચીકું મૃગ પાશવિને હાથે મરવાનું. —

કણુક કરે છે, પણ તે મધુર નાદમાંથી મળતું સુખ ઊંચી
 દેવાને તત્પર થતું નથી; તેવા મૃગને મળતું સુખ આ
 આધ્યાત્મિક જ્ઞાનંદની સ્પેશિયલ સમુદ્ર આગળ મિનુ મ-
 માન છે. આત્મિક જ્ઞાનંદને વર્ણવવા ધણા અનુભવીયોએ પ્ર-
 ચન કર્યો છે, પણ તેઓની કલ્પમયારી ગમ્મ છે, અને છે.
 વડે તેઓ એટલુંજ સમી ગયા છે કે અંતરનો જ્ઞાનંદ
 અનુભવાય છે પણ વળંબાતો નથી; કારણ કે આ જગતમાં
 મળતા સુખમાં એવું એક પણ પ્રકારનું સુખ નથી કે
 જેને આત્મિક જ્ઞાનંદની તુલના આપી શકાય !

જે મનુષ્યનો છે તે મમત્વભાવને વશ નહિ થતાં
 સુખ દુઃખમાં લેમજ ઇદ વસ્તુની પ્રાસિકે વિયોગમાં એક
 ચરખો રીને ઉલસીત જાવ ખારણ કરી શકે છે. પુરંકુવ
 કમાનુવાર આવી પડેલી વિપત્તિમાં તેઓ મમભાવ રાખે છે.

આત્મા તેજ આગ્રહાની માફક નિર્લેપ છે, એ ભાવને નિરંતર
 દુઃખમાં તેઓ રાખ્યા જ કરે છે, અને તેથી તેઓનું ચિત્ત
 કંઈક વ રંકવ સરોવરના જેવું ગાંવ બને છે બાહ્ય સંજો-
 ઢોથી તેમ પુરુષની ચિત્ત શાન્તિમાં જગ પડતો નથી, અને
 તેના જ્ઞાન મત્પુરુષા ધર્મ ભાવન કારી રીને કરી શકે છે.
 ધર્મ ભાવનના ઉપયોગથી ભાવન જે ચિત્તની વિવરના, તે
 આ મનુષ્ય આજ ધવાથી બીજા મનુષ્યો કરતાં વધારે
 આજ રીને જ્ઞાનજ્ઞાની સુદ કિયા પડુ કરી શકે છે. જેમ
 પુરુષનાં આગળ વડુકે, તેમ જ્ઞાનમરમજ્જુષ કિયા આ
 રવરજ્જુષ રવજ્જુષ રીને વડુકે છે

વદનજ્જુષ - વુરંકુવદનજ્જુષ માનવાઈ રીદુઈન સમજા

ફિવાનવનિ ॥

શ્લોક:

શુદ્ધં સ્વાભાવિકં ધર્મમાત્માનઃ સેવતે સુધીઃ ॥

કીર્ત્યપકીર્તિતઃ કિન્તે ત્વં ભિન્નોઽસિ તતઃસ્વયમ્ ૪૭

ટીકા—મુખી:નવાનિસેવમાણભંગેન પદ્મવ્યક્ત, આત્મનઃ
સ્વાભાવિકં શુદ્ધં ધર્મ સેવતે—ભાવરત્નપ્રયરૂપં ધર્મ ધિરવૃત્ત્યા
અભ્યસ્યતિ, અતઃ એવ દે ચેતન ત્વમપિ શુદ્ધાત્મધર્મે યતસ્વ—શુદ્ધ
ચેતનધર્મપરાયણે ત્વં દૃષ્ટા જ્ઞાત્વા ચ કેચિન્ કીર્તયન્તિ
મવન્તમપર્કોર્ત્તયન્ત્યન્યેઽતો નૈવ ત્વયા સ્વધર્મ મુક્તવા તત્ત્વ દૃષ્ટિ-
પાતો વિધેય इत्याह । કીર્ત્યાઽપકીર્ત્યા વા કિં તે મયોજ-
નમ્ કીર્ત્યપકીર્તૌ હિ નામકર્મપૈદ્મલિક્ષ્મકૃતિરૂપે ત્વં તુ ચે-
તનસ્તાભ્યાં જડરૂપાભ્યાં કીર્ત્યપકીર્તિભ્યાં સ્વયં ભિન્નોઽસિ
નૈવ ભિન્ને વસ્તુનિ વિદુષા હર્ષશોકવતા મથિતવ્યામિતિ ॥૪૭॥

અર્થ—શુદ્ધિમાનુ—આત્માની સ્વાભાવિક શુદ્ધતાનો વિચાર
કસાવવાની ઝોટલી બધી જરૂર છે કે ફરીથી અંધકાર તેજ
આવતાને સમર્થન કરે છે.

અર્થ—શુદ્ધિમાનુ પુરૂષ આત્માના શુદ્ધ સ્વાભાવિક
ધર્મનો આશ્રય લે છે. તારે છીતિ કે અપકીર્તિથી શું પ્ર-
યોજન છે? તું જાતે તેનાથી જિત છે. ॥ ૪૭ ॥

સાવાર્થ—આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ જ્ઞાનદર્શન અને ચા-
રિત છે અને શુદ્ધિમાનુ પુરૂષ તે સર્વદા તે આ માના સ્વાભાવિક
શુભોમાંજ સમવૃત્ત કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને દર્શનની શુદ્ધિ
શાય, અને શુદ્ધ ચારિત્ર પળાય તેવા પ્રયત્નો તે આદરે છે

કેવળ જડક્રિયારૂપિ. તેવા મનુષ્યની નિંદા કરે કે પ્રશંસા કરે તેની તે લેશ માત્ર દરકાર રાખતો નથી. તે જે કાર્ય કરે છે તે કીર્તિ મેળવવા કરતો નથી, આત્માના ધર્મ શું છે તે તે સમજે છે, અને તે પ્રમાણે નિષ્પૃહતાથી વર્તે છે. કીર્તિ અને અપકીર્તિ એ જગતે માનેલાં ખોટાં વાજવાં છે, આત્મા તે બન્નેથી રહિત છે. કીર્તિથી આત્માના શુષ્કમાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેમ અપકીર્તિથી હાનિ થતી નથી. તેના સ્વભાવમાં રતિ માત્ર પણ ફેર પડતો નથી, તે પછી આત્માનો જે સ્વભાવ છે, તે તરફ અનાદર કરી શા સારૂ ફેડકટ કીર્તિની પાછળ માણસે ભ્રમવું જોઈએ ! જે લોકો કીર્તિની રપૂડા વગર નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્તવ્ય બાળવે છે, તેઓને જરૂર કીર્તિ દેવી પૂજે છે; પણ જે કીર્તિ મેળવવાને વાસ્તેજ સઘળો પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી ખરી કીર્તિ દુર રહે છે, એટલું જ નહિ પણ શુભ કાર્ય કરવાથી મળવો જોઈતો સંતોષપણુ દુર રહે છે, માટે આત્મજ્ઞાનાભિલાષીએ કીર્તિ અને અપકીર્તિને વિચાર દુર રાખી જેથી આત્મશ્રેય યાય તેવો માર્ગ ગ્રહણ કરવો.

અવતરણમ—આત્મજ્ઞાનેન સર્વેષાં મહત્ત્વં મવર્તીત્યાહ ॥

શ્લોક:

આત્મતત્ત્વાવગોધેન વાલોપિ વૃદ્ધતાં શ્રયેત્ ॥
આત્મનોઽજ્ઞાનતો વૃદ્ધો વાલચાપલ્યમાશ્રયેત્ ॥૪૮॥

ટીકા—આત્મતત્ત્વસ્ય સમ્પન્ન જ્ઞાનેનાલ્પવયસ્કોઽપિ સર્વ-

પૂર્યો ભવતિ । આત્મનોઽજ્ઞાનતો મહુવયસ્કોપિ ચાલત્વમા-
મોતિ, ॥ ૪૮ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનની બલિહારી કેટલી બધી છે, તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલતો કોઈ પણ માણસ આપી શકે નહિ; તેપણ અન્યકાર પોતાની મતિ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય બતાવે છે.

અર્થ—આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી બાળક પણ વૃદ્ધ બને છે. પણ આત્મતત્ત્વનો અજ્ઞાન એવો વૃદ્ધ પણ બાળની લીલાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ—સંસ્કૃત અન્યકારો મેઘનાદથી જણાવે છે કે શુભો એ પૂજનું સ્થાન છે; પણ વયકે લિંગ પૂજ્ય નથી. કોઈ બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય; પુરૂષ હોય યા સ્ત્રી હોય, પણ જો તેનામાં શુભ હોયતો તે ખરેખર પૂજ્ય છે. આ સ્ત્રી છે કે આ બાળક છે, એવો વિચાર મનમાં નહિ લાવતાં જો તે આત્મજ્ઞાની હોયતો જરૂર તે પૂજ્યતાને પાત્ર છે. શરીરથી બહેને કોઈ બાળક હોય, પણ તેનો આત્મા કોઈ બાળક નથી. આત્માતો બાળ નથી યુવા નથી વૃદ્ધ નથી. તેમજ આત્મા સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી, નપુંસક નથી, માટે બાળ શરીરમાં રહેલો હોયતો પણ આત્મજ્ઞાનીનો આત્મા ખરે ખરેખર પૂજ્ય છે તેમજ સ્ત્રીના શરીરમાં રહેલું આત્મજ્ઞાનયુક્ત આત્મ જ્યોતિ વંદનીય છે. શરીરથી અવધારથી તે આત્મા બાળ દેખાય છે, પણ જ્ઞાનથી તે આત્મા વૃદ્ધ છે, માટે વૃદ્ધ જેટલો તે પ્રશંસનીય છે. આથી ઉલટો માણસ મોટી ઉમરનો હોય, પણ જો તેનામાં આ-

ત્મજ્ઞાન ન હોય તો તે બાળના જેવી કીડા કરે છે. તે શરીરે વૃદ્ધ દેખાવા છતાં જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાળ છે. ગમે તેટલાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, પણ જો તે માર્ગસૂત્રને આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય તો, તે આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાળ જ કહી શકાય. જેને જેનો અભ્યાસ ન હોય તેની અપેક્ષાએ બાળ ગણવો જોઈએ. બાળનો અર્થ આ રથને, અનુભવ રહિત એમ સમજવું. માટે જો ખરી રીતે વૃદ્ધ ત્વ પ્રાપ્ત કરવું હોયતો આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ કરવાને સતત પ્રયત્નશીલ થવું. ॥ ૪૮ ॥

અવતરણમ્—આત્મવિદ્યાતઃ મુલં નત્વવિદ્યાનસ્તદર્શનાયાદ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકઃ

ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા અવિદ્યાયાઃ કુતઃ સુખમ્ ॥
અતોઽવિદ્યાં પરિત્યજ્ય આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયેત્ ૪૯॥
આસન્નેર્ભવિભિઃ જ્ઞેયા તત્ત્વવિદ્યા તુ દુર્લભા ।
તતઃ સર્વપ્રયત્નેન આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયઃ ॥૫૦॥

ટીકા—ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા-ભવશત્રુર્ગત્યાત્મકઃ સંસારઃ તસ્ય વૃદ્ધિ પ્રવર્ધન વર્ધયતિ તત્ત્વીલા તસ્યા ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા અવિદ્યાયાઃ કુતઃ મુલં મરેદ્ અપિ તુ ન કિંચિદ્ મુલં મરેદિત્યર્થેઽતોઽવિદ્યાં પરિત્યજ્ય મગ્ય આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયેત્ ॥૪૯॥

આસન્નેર્ભવસંસારર્ભવપ્રવૃદ્ધિસ્તત્ત્વવિદ્યા- આત્મવિદ્યા દુર્લભા;

દુઃસ્થેન લઙ્ઘ્યતે સા દુર્લભા મહતા મયાસેન લઙ્ઘ્યેતિ જ્ઞાતવ્યમ્
આત્મજ્ઞેન મુક્તિર્ભવતિ તતઃ સર્વોદયેનામવિગ્રામાત્મજ્ઞાનં
સપાદ્ય- અંગીકુરુત ॥ ૫૦ ॥

અવતરણુ—ખડું સુખ આત્મવિદ્યાથી છે, અને
અવિદ્યાથી કદાપિ સુખ નથી, તે બાબત અન્યથા હવે
દર્શાવે છે.

અર્થ—જવસંતતિને વધારનાર અવિદ્યા-અજ્ઞાન-થી
ક્યાંથી સુખ મળે ! માટે અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી આત્મ-
વિદ્યાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

સાવાર્થ—માણસ જન્મ મરણની પરંપરામાં રખડે
છે, તેનું ખડું કારણ જો તપાસીએ તો આપણને જણાયે
કે અજ્ઞાન છે અજ્ઞાનથી માણસ પોતાની નહિ તેવી વસ્તુ-
ઓને પોતાની માને છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને ન કરવા
યોગ્ય કાંઈ કરે છે, અથવા તે નહિ વિચારવા યોગ્ય વિ-
ચારો કરે છે અથવા ઇચ્છાઓ રાખે છે, આથી કર્મબંધથી
બંધાય છે. તે કર્મને જોગવવાને તેને ફરીથી જન્મ હોવો
પડે છે, અને તે જન્મમાં તે ઉદયમાં આવેલાં કર્મ જોગવતાં
નવાં કર્મ બાંધે છે. તેને અજ્ઞાન છે તેથી તે પ્રારબ્ધ
(ઉદયમા આવેલાં) કર્મને સદન શીજતાથી જોગવતો નથી,
પણ તે જોગવતાં હવે ચોક્કસ કારણ કરી નવાં કર્મ ઉપાજે છે;
આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેને
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આવી સંસારની પરં-
પરાને વધારનાર અજ્ઞાન જ્યાં સુધી મનુષ્યને છે ત્યાં સુધી
તેમાંથી સુખની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ! ઠીકથના

જી વાવીને મોગસના ફળની ઇચ્છા સખવી એ ખરેખર નિ-
ર્મલક છે; આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તેનું અજ્ઞાન એજ ખરું
અજ્ઞાન. એજ અવિદ્યા, એજ મિથ્યાત્વ; આ સર્વ નિર્મલ-
નયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે તે બુદ્ધિનું જો-
ઈએ નહિ.

આ રીતે અવિદ્યા દુઃખના કારણભૂત હોય તો છું
કરવું ! તે પ્રદાનો ઉત્તર અન્યકારજ આવે છે કે અવિદ્યાનો
ત્યાગ કરી આત્મ વિદ્યાનો આશ્રય લેવો ઉચિત છે. આ-
ત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ કામ સુગમ નથી, તો પણ તે
દિશાબળી જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઠોઠ દિવસ પણ
તે મેળવી શકાય. પણ જુલુ હોય હિમાલય બળી, અને
દક્ષિણ માર્ગે મદલું કરીએ તો કદાપિ માથેની મીઠીપમાં
આવી શકીએ નહિ. માટે આત્મજ્ઞાનીઓનો સંગ કરવો,
આત્મજ્ઞાનનાં પુરતકો વાંચવા અને આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં
જોડણું જાળવવામાં આગ્રહ હોય તેટલું અવધારમાં મુકવા
પ્રયત્ન કરવો. આ રીતે આત્માને આવરણ કરનાર પદાર્થ દૂર
થયે અને આત્મજ્ઞાન શું છે તેની કાંઈક વિશેષ જાણી
થયે. જેમ જ્ઞાન મળે તેમ તે પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિ-
શેષ જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. માટે જ્ઞાન પ્રમાણે ક્રિયા
કરવી ઉચિત છે. આ રીતે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તનાં આત્માનું
સ્વરૂપ સમજવામાં આવશે, અને પછી શું કરવું તે કદા-
ચિત્ત પણ સમજાઈ જશે.

અવતરણ—તમા ક્ષેત્રમાં જણાવેલી બાબત અતિ
જરૂરી લેવાની ફરીથી અન્યકાર તેજ બાબતને હીંદુત્વ
કળા હજે છે કે --

અર્થ—દુર્લભ તત્ત્વવિદ્યા અપ્પસ સારી બબ્બલવેએ
અણી. સર્વ પ્રયત્નો કરીને પણ આત્મવિદ્યાનો આશ્રય
કરવો. ॥ ૫૦ ॥

બાવાર્થ—જે છવો મુક્તિમાર્ગની સમીપ આવેલા
છે, તે અપ્પ સંસારી કહેવાય છે તેવા બબ્બલવેએ ત
ત્ત્વવિદ્યા શિશુવવાને હિલમ કરવો. તે તત્ત્વવિદ્યા ખરેખર
દુર્લભ છે, તેના જાણનાર જગતમા બહુ વિરલા છે નેમજ
તે શિશુવવાને ચોખ્ખ પાચ પણ પ્રમાણમા બહુ અપ્પ છે
એક રથને કહેતું છે. "દબ્બરો મનુષ્યમાથી એકાદ પુર-
વની આવા માર્ગ બહી રૂચિ થાય છે, અને જે લોકોને
રૂચિ થાય તેવા દબ્બર મનુષ્યમાંથી એકાદ માણસ ત-વને
ખરીરીને જાણે છે" આવી તત્ત્વવિદ્યા દુર્લભ છે અનુભવ ત્તા
નથી આત્મતત્ત્વ જાણનારનાં દર્શન તો બાગ્યેજ પરમ પુણ્ય
રથથી થાય છે. તત્ત્વવિદ્યામાં જગત્ જેને મુખ માને છે, તેવું
મુખ નથી, માટે જગતના છવોની તે તરફ બાગ્યેજ રૂચિ
થાય છે. જે સંસારના માયાથી, ઐંદ્રજાલિક અને દુ-ખગ
ભિંત મુખથી કંટાળ્યો હોય, અને શાશ્વત મુખનું રથાન
ચોખ્ખો હોય તેવા મનુષ્યના પ્રયાસને વારડે આ તત્ત્વવિ-
દ્યાને માર્ગ છે. આ સંબંધમાં શ્રીમદ યશોવિજયજી જ્ઞાન-
સારમાં લખે છે કે:—

અનારોપયુગ્મં મોહવાગાદનુવચમપિ ॥

આરોપયિયલોકેષુ વક્તૃમાર્થ્યવાન મહેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મોહના ત્યાગથી આદિમક આનંદને અનુભવ-
નારે મનુષ્ય પણ જડવસ્તુમાં મુખ માનનારા લોકોની પાસે તે

બોલે તો તેઓને તે આશ્રયનૂત લાગે છે. તેઓને તે વચનમાં એકદમ પ્રતીતિ આવતી નથી, કારણ કે જડવા સિવાયનું કુખ કેવું હોઈ શકે, તેનો સજી તે જિયેલોડોને મહેજ પણ અનુભવ થયેલો નથી. જો ખરો જાનક મેળવવા તમારી ઈચ્છા હોય તો તેને વાસ્તે શ્રદ્ધા કરી કરી એજ જણાવે છે કે આત્મવિદ્યાનો આશ્રય હોય આત્મજ્ઞાનને વાસ્તે પુસ્તકોની પણ જરૂર નથી. તેને વાસ્તે અજ્ઞાનનો દાય યાય તેવા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. અજ્ઞાનના દાયથી મન નિર્મળ થયે, તેજ વખતે આત્મ જ્યોતિને તેમાં પ્રકાશ પડે, આ આત્મજ્ઞાન શું છે તેનો જાંખો આભાસ પ્રથમ થયે માં જાંખી ખટપટનો ત્યાગ કરી સુમુખુઓએ આત્મવિદ્યા સેવન કરવું એજ આ કથનનું રહસ્ય છે.

અવતરણમ્—આત્મવાચિકાશ્વદસંજ્ઞા ન તાત્ત્વિકીતિ શીયતીતિ ॥

શ્લોક:

વિચિતે નાત્મનો નામ અનામ્યાત્મા શ્રુતિસ્મૃતઃ
નાસ્વર્ગીત્યભિધાનન્તુ જાનીહિ વ્યવહારતઃ ॥ ૫૯ ॥

ટીકા—આત્મનો નામસંજ્ઞા ન વિચિતે ચત આત્માડનાર્મ શ્વદસંજ્ઞારહિતઃ શાસ્ત્રે કથિતો નન્વયં નાસ્વર્ગીત્યભિધાનં કય વ્યવહરન્તિ લોકા इत्यत आह न्नास्वर्गीत्यभिधानं तु व्यवहार नयापेक्षया जानीहि बुध्यस्व ॥ ૫૯ ॥

અવતરણ — જ્ઞાત્રા ડેાડપણ સંજ્ઞા સદિત છે. તેને
આપણેતાં નામ ઉપાધિને જ્ઞાત્રામાં છે, જ્ઞાત્રા તો નિ-
નામી છે, જો જાનને દરે અવતાર પ્રગટ કરે છે

અર્થ—જ્ઞાત્રાનું નામ નથી, જ્ઞાત્રા જનામી છે,
જેનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. માણસ, દેવ વગેરે નામ છે તે
અવતારમી છે, જેમ સમજવું. ૫ ૫૧ ૩

આવાય—જ્ઞાત્રાને નામ નથી તે જનામી છે; દેવચ દ,
શાંતિ, વીરચંદ્ર, ધ્રુવ, ગૈત્ર, વિગેરે જે જે નામો જ્ઞાત્રાને આ
પણે આપીએ છીએ તે બિચારા છે. નામ જ્ઞાત્રામાં રહેતાં નથી
માટે જ્ઞાત્રાજનામી કહેવાય છે; જેનું શાસ્ત્ર કહે છે. લાકિક
કહેવત પણ જણાવે છે કે " નામ તેનો નાચ છે, " પણ
જ્ઞાત્રા જમર ડોવાથી નામ સદિત છે. આપણે જે જે
નામ જ્ઞાત્રાને આપીએ તે સર્વ અવતારથી છે, જે યાદ
રાખવું. જ્યારે જ્ઞાત્રા દેવની સ્થિતિને યોગ્ય શરીર ધાર
ણ કરે છે, ત્યારે આપણે તેને દેવ કહીએ છીએ, જ્યારે
મનુષ્યની સ્થિતિને યોગ્ય શરીર તે લે છે, ત્યારે આપણે
મનુષ્યની સંજ્ઞા તેને આપીએ છીએ. જેમ સ્ફટિકમણિ
નિર્મળ રંગનું છે; તેની નીચે જેવા રંગનું વસ્ત્ર મુકવામાં
આવ્યું હોય તેવો તેનો રંગ જાણે છે, તેમ જ્ઞાત્રા તો
જનામી છે, પણ કર્મને લીધે જે જે ઉપાધિના સંબંધમાં
આવે, તે તે ઉપાધિને સગતું નામ લોક તેને આપે છે. આ
રીને દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ વનરપતિ વગેરે નામો જ્ઞાત્રાને
આપવામાં આવે છે. જે નામ ન આપવામાં આવે તો
જગતનો અવતાર ન ચાલે, અને અન્યવસ્થા થઈ જાય,

માટે વ્યવહારનયને આશ્રયી આપણે બલે તે જ્ઞામાં
જુદાં જુદાં નામ આપીએ, પણ વસ્તુતઃ તે અનામી છે
એ વિચાર હૃદય આગળથી દૂર ખસેડવો નહિ. આરોપક
મનુષ્યે પાડેલાં નામ પેતાનાં નથી એમ જાણી હું અમુ
નામવાળો માત્ર અમુક નામ ઇત્યાદિ શ્રમથી દૂર રહેવું.

અવતરણમ્—આત્મરહિતત્વેન નિશ્ચયનયતો દેહછેદેપ્યાત્મ
છેદાદિ ક્રિયાવારણપૂર્વકાન્યદ્રવ્યજ્ઞાતૃત્વમાદ ॥

શ્લોકઃ

અછેદ્યઃ સ્યાત્કથં છેદ્યઃ અછેદ્યત્વમનંશતઃ ॥

જ્ઞેયત્વેનાઽભિભાસન્તે અન્યદ્રવ્યાણિ ચાત્મનિ ૫૨

ટાંકા—અછેદ્યઃ—છેદનક્રિયાઽવિષયઆત્મા કથં છેદ્યઃ સ
ત્ નૈવેતિ—છેદ્યત્વં હિ સાધ્યવસ્ય ભવત્યાત્મનોઽનંશતે
વયવાભાવાદછેદ્યત્વમન્યદ્રવ્યાણિચાત્મનિજ્ઞેયત્વેનાભિભાસન્તે
ન કેચિન્મુક્તાવસ્થાયામાત્મનો ગુણાનાં જ્ઞાનાદીનામુચ્યં
મત્ત્વા નિર્વિશેષસ્વરૂપમાહુસ્તદપિ નિરાકૃતં વેદિતવ્યં ન
વંદ્વરૌણ્યસ્યેવાત્મનો ગુણાનામભાવે નામાપિ શ્રયેત । અસ્મ
કન્તુ ભવાંવસ્થાયામિવ મુક્તાવસ્થાયામાપિ નિશ્ચિલચરાચ
મવભાસતે લોકેઽપ્પક્ષોઽધિકજ્ઞાને યતમાનો દષ્ટઃ સર્વપુરુષા
શિરોમણી મુક્તૌ યદિ મૂલમપિ જ્ઞાનં નશ્યેત્તદા (શુદ્ધિમિચ્છતે
મૂલહાનિરિ) તિ ન્યાયાન્મુક્તર્જવિકુલ્લયોર્વિશેષાભાવા
ન સ્યાન્મુક્તૌ મટતિર્દેશયતે તુ સંલે કપોતન્યાયેનેત્યનન્ત

જ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં તથા ધરીવર્તનં ઇતિ સમ્પ્રદાયઃ અતઃ एव (અ-
નન્તવિજ્ઞાનમનન્તર્દર્શનમનન્તસૌખ્યત્વમનન્તપૌષ્ટ્યમ્ દયાનિ-
ષોઽનન્તચતુષ્ટયં વિદ્યુઃ સ શાન્તિનાયો ભવદુઃસ્વશાન્તયે)
સ્ત્યાગમસ્તોત્ર વદ્યોષઃ ॥

અવતરણુ—આત્મા અઉપ છે એ બાબત હવે અન્ય-
કર દર્શાવે છે, અને તે સાથે પ્રતિપાદન કરે છે કે આત્મા-
માં સર્વ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થ—આત્મા સ્વભાવે ઉદાય નહિ તેવો હોવાથી કે-
વી રીતે ઉદાય શકે ? તેનો નહિ ઉદયપણનો સ્વભાવ
આત્મા અવિભાગી છે એથી થયેલો છે. બીજાં દ્રવ્યો આ-
ત્મામાં ત્રેયપણે જાણે છે ॥ ૫૨ ॥

બાવાર્થ—આત્મા ઉદયતો નથી, જોતો નથી, જગ-
તો નથી, શોષતો નથી, બીજાતો નથી. જગતના મળી
આવતા નાશ કરવાના કેઈ પણ સાધનની આત્માને નિહ-
કુળ અસર નથી થતી. કારણ કે આત્મા અકૂપી છે, અને
અકૂપીને કૂપી રીતે ઉપધાત કરી શકે ? વળી આત્મા
અંશરદિત છે, એટલે આત્માના વિભાગ પડી શકે નહિ.
માટે તેને અદીયાં અઉપ કહેલો છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहन्ति पावकः ॥

न चैनं क्लेशयन्त्यापो न शोषयन्ति मास्तः ॥ ૧ ॥

અર્થ—તેને શસ્ત્ર મપતાં નથી; તેને અગ્નિ બાળતો
નથી, તેને પાણી બીજવતું નથી, તેને પવન મુકવતો નથી.
આવી રીતનો આત્મ સ્વરૂપ છે.

માટે બ્યવહારનયને આશ્રયી આપણે બધે તે જાણાને
 જુદાં જુદાં નામ આપીએ, પણ વસ્તુતઃ તે અનામી છે,
 એ વિચાર હૃદય આગળથી ફરે ખસેડવો નહિ. આરોપરૂપ
 મનુષ્યે પાડેલાં નામ પોતાનાં નથી એમ જાણી હું અમુક
 નામવાળો માડું અમુક નામ ઇત્યાદિ શ્રમથી ફર રહેલું.

અવતરણમ્—આત્મરહિતત્ત્વેન નિશ્ચયનયતો દેહછેદેષ્યાત્મનિ
 છેદાદિ ક્રિયાવારણર્થકાન્યદ્રવ્યજ્ઞાતૃત્વમાહ ॥

શ્લોકઃ

અછેદ્યઃ સ્યાત્કથં છેદ્યઃ અછેદ્યત્વમનંશતઃ ॥
 જ્ઞેયત્વેનાઽભિમાસન્તે અન્યદ્રવ્યાણિ ચાત્મનિ ૫૨॥

ટાંકા—અછેદ્યઃ—છેદનક્રિયાઽવિષયઆત્મા કથં છેદ્યઃ સ્યા
 ત્ નૈવેતિ—છેદ્યત્વં હિ સાવયવસ્ય ભવત્યાત્મનોઽનંશતોઽ
 વયવાભાવાદછેદ્યત્વમન્યદ્રવ્યાણિચાત્મનિજ્ઞેયત્વેનાભિમાસન્તેત્ને
 ન કેચિન્મુક્તાવસ્થાયામાત્મનો ગુણાનાં જ્ઞાનાદીનામુછેદં
 મચ્ચા નિર્વિશેષસ્વરૂપમાદૃશ્તદપિ નિરાકૃતં વેદિતર્યં ન હિ
 વંદેરાભ્યસ્યેવાત્મનો ગુણાનામભાવે નામાપિ થયેત । અસ્મા-
 કન્તુ ભવાંવસ્થાયામિવ મુક્તાવસ્થાયામપિ નિશ્ચિન્નચરાચર
 મવમાસન્તે શ્લોકેજ્ઞજ્ઞોઽધિકજ્ઞાને યતમાનો રણઃ સર્વપુરુષાર્થ
 શિરોવર્ણા મુક્તૌ પાદિ મૂલમપિ જ્ઞાનં નસ્યેતદા (દાદિમિચ્છતો
 મૂલરાનિરિ) નિ વ્યાવાન્મુક્તર્મિવહૃદયપોર્વિભેષાભાવાત
 ન વ્યાન્મુક્તૌ મરતિર્દશ્યતે તુ ત્યજે કપોતઽપાયેનેત્યનન્ત-

બળી આત્માનો જ્ઞાનગુણ આ સ્લોકમાં વર્ણવેલો છે. આત્મામાં સર્વ દ્રવ્ય જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય પદાર્થ) તરીકે જાણે છે. જેમ દર્પણમાં તેની આગળ રહેલી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મામાં આ જગતના સઘળા પદાર્થોનું તેમના ગુણ પદાર્થ સહિત પ્રતિબિંબ પડે છે. એટલે આત્માને સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. અત્યારે પણ તેમા તે પ્રતિબિંબ પડે, પણ મનના વિકારો અને દુષ્ટ અધ્યવસાયો રૂપ વાદળથી આત્મ સૂર્ય ઢંકાયેલો હોવાથી તેનું જ્ઞાન આપણને મળ શકતું નથી. જે પ્રમાણમાં વાદળ ખસતું જાય તે પ્રમાણમાં આપણને જ્ઞાન થાય છે; વિશેષ વાદળ ખસતાં વિશેષ જ્ઞાન પ્રકાશે છે.

અવતરણમ્—નિશ્ચયનયેનાત્માનિ શુદ્ધાનિ પદ્ કારકાણિ વિચિંતે તદાહ ॥

શ્લોક:

જ્ઞાતાઽહં જગતાં શશ્વદ્ વિદ્યન્તે કારકાણિ પદ્ ॥
મયીતિ શુદ્ધરૂપેણ તેષાં કર્ત્તાસ્મિ નિશ્ચયાત્ ॥૫૩॥

ટીકા—મહાત્મા પદ્મવ્યાત્મકજગતાં શશ્વદ્ મતિસમયે જ્ઞાનવાન્ શુદ્ધાનિ પદ્મકારકાણિ મયિ ચેત્તને શુદ્ધરૂપેણ ચિન્ત્યન્તે તેષાં પદ્મકારકાણામહં નિશ્ચયનયનઃ કર્ત્તાસ્મિ ॥ ૫૩ ॥

અવતરણ—નિશ્ચય નયથી આત્મામાં છે કારકો ૧-
ટીકા છે જે જાતન હવે મંથકાર નિવેદન જણાવે છે.

અર્થ—હું જાતોનો નિર્વતર જાતના છું મારી અંદર

છ કારકો શુદ્ધરહેલા છે. અને હું તે છ કારકોને
કર્તા છું. ॥ ૫૩ ॥

સાવાર્ય—છ કારકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. કર્તા
કારક, કર્મ કારક, કરણ કારક, સંપ્રદાન કારક, અપાદાન કારક
અને અધિકરણ કારક આ છ કારકો આત્માને કેવી રીતે
લાગુ પાડી શકાય? તે હવે આપણે વિચારીએ. આત્મા પ્ર
થમ તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ પોતાના ગુણોનો કર્તા
છે તે ગુણોને પ્રકટ કરી શકે છે, માટે આત્મા તે ગુણોનો
કર્તા કહેવાય છે. વળી કર્મ અથવા કૃત્ર પણ આત્માને
લાગુ પાડી શકાય. સુકિતદશ્યા આત્મરમણતા રૂપ કૃત્ર
તે પેદા કરી શકે છે, તે નિપજાવે છે, માટે કર્મ કારક
પણ આત્માને લગાડી શકાય. કરણ એટલે સાધન જેમ સુ
તાર સાધનો વડે લાકડાનું ધારેલું કાર્ય ઉપજાવે છે, તેમ
આત્મા પણ શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ દર્શન અને શુદ્ધ ચારિત્રરૂપ
સાધનવડે હસ્તિહત કૃત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે સાધન પણ
તેનાથી ભિન્ન નથી. સાધન પણ તેનામાં પોતાનામાંજ ર-
હેલાં છે. વળી આત્માને સંપ્રદાન કારક પણ લાગુ પડે છે
સંપ્રદાન એટલે પોતાના પ્રતિ આકર્ષણ. પોતાને કૃત્ર
મળે તેમ વર્તેલું. જ્યારે આત્મદર્શનરૂપ કૃત્રને વારને ક્રિયા
થાય છે. જ્યારે આત્મા સ્વભાવમાં રમે છે, ત્યારે સંપ્રદા
નકારક કહેવાય છે.

અપાદાન એટલે દૂર કરવું એવો અર્થ થાય છે. જે
પરભાવ છે, જે અકલ્પરૂપ છે, જે આત્માની પોતાની નથી,
તેવી સર્વ વસ્તુઓ અને આવેલ ઉપરથી મમત્ત્વભાવ ત્યાગવો,

તેના ઉપર રહેલું 'મારાપણું' ઊડી રેલું, એજ અપાદાન કારકનું કામ છે.

વળી છઠું કારક અધિકરણ છે અધિકરણ એટલે નિવાસસ્થાન; આત્મા સર્વે શુદ્ધ ગુણોનો નિવાસસ્થાન છે. તે નામાં જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, ઉપયોગ, શાંતિ, આનંદ, વીર્ય, વગેરે અનેક ગુણો રહેલા છે, માટે આત્મા અધિકરણકારક છે,

આ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે છઠે કારકો આત્માના છે. આત્મા પોતેજ આત્માના સાધનવડે આત્મદર્શનેરૂપ કૃપા મેળવે છે, અને પોતાનાથી જુદી દશાથી વિમુક્ત થાય છે. આ સર્વ ગુણો આત્મામાં બહારથી આવવાના નથી, તેનામાં તે રહેલાજ છે. તેને અનુભવવાનો આ સધળો પ્રયત્ન છે. તેને વાસ્તે આ કારકોનો વિચાર કરતાં જો ઉપાયો સુખી આવે છે. પ્રથમ તે આત્મધ્યાન કરવું. આત્માના ગુણો કેવા છે, તે ગુણોવાળો આત્મા તેજ હું છું, એવું ધ્યાન શાંત મનથી એકાંત સ્થળમાં બેસી કરવું. તેમજ વળી જડ વસ્તુઓ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન તે પરભાવ છે તે હું નથી એવો વિચાર કરવો. વિચાર કરીને બેસી નહિ રહેતાં તે પ્રભાણે આચરવાનો ઉદ્યમ કરવો. આ રીતે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી, અને પરભાવનો ત્યાગ કરવાથી ઉતટે આત્મામાં રહેલા ગુણો પ્રકટી નીકળે છે.

अवनरणम्—शुद्धात्मस्वरूपं विहाय दृश्यमानं यद्यद् वस्तु तत्सर्वं पौष्ट्रयिकं । अतः तत्परिणामितात्मागं दर्शयति

શ્લોકઃ

चक्षुषा दृश्यते यद्यत्, पुद्गलांकृतिचेष्टितम् ॥

અવગો મિત્તે વિચાર્યં ચ ત્યજાન્યપિણામિતામ૫૪

દીક્ષા—જે આયન વિચારવ દરિ વગર દેવનામા
વિદ્યારૂપે વદ્યુષા દરવન તત્ત્વે વૃદ્ધાકુલિવાઈવય । વત
જાવનો વિદ્યે તરે વિચાર્યં—મથાર્યાન્યપાંગાર્યાના વગર ૫૪

જાવનદાગુ જા.મન્યરૂપ મિથાવની નવ વરતુમે
દીગરિકી રી. આ) તત્ત્વથી જા.માન મિત્તપત્ર જાણવાને
મ.થાર દપરો. આપે છે

અર્થ—જે જે બહુવટે દેખાય છે તે મર્વ પુરમતુ
કાંઈ છે તુ જા.માને તેથી મિત્ત તુરો વિચારીને જા.મ
પરિણામીપણાને ત્યાગ કરે ૫૪ ॥ ૫૪ ॥

જાણાય - જાપણે બહુવટે જે જે પદાર્થો જોઈએ
છે.એ તે મર્વ પુરમતના રૂપિ-જાણારો છે. કેવળ ચેત નહિ
પણ પાર્થે હન્દિયોવટે જે જે પદાર્થોનુ જાપણે મદલુ ૧-
રીએ જોએ તે મર્વપણ પુરમતના જ ઉપાતનો છે, અને
જા.મા તો તે પુરમતથી-જડથી મિત્ત છે એ જાણતો
વધાર્ય વિચાર કરે. અને પુરમતમા જે મારાપણાને જાસ
જાણાથી માય છે, તેનો ત્યાગ કરે. આ જાણત તમને
એક ઉપયોગી લ'તાંત જાપી હુ' મિદ્ધ કરીય. હ'તાંડની
જ'દર ગાડની હ'પીનાલોમા ધણા ગાડા મનુષ્યો પોતાને
મોટા પુરો તરીકે જુલથી મણે છે એક પોતાને નેપોલી-
મન હોયતું જણાવે છે, બીજે પોતે હ'લીમાજેય શણી છે
એમ જાહેર કરે છે. તેઓ આ પ્રમાણે પ્રખ્યાત મનુષ્યો
હોયતું જણાવે છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતતો

તેના ઉપર રહેતું મારાપણું છેડી રેતું, એજ અપાપન કારકનું કામ છે.

જગી છડું કારક અધિકરણ છે અધિકરણ એટલે નિવામસ્માન, આત્મા સડું શુદ્ધ ગુણોનો નિવામસ્માન છે. તેનામા જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, ઉપયોગ, શાંતિ, જ્ઞાનંદ, વીર્ય, જગેરે અનેક ગુણો રહેતા છે, માટે આમા અધિકરણકાર છે.

આ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે હવે કારકો આત્માના છે. આત્મા પોતેજ આત્માના સાધનવડે આત્મદર્શનરૂપ કૃત મિત્રવે છે, અને પાતાનાથી જુદી દશાથી વિમુક્ત થાય છે આ સર્વ ગુણો આત્મામાં ઉદારથી આવવાના નથી, તેનામાં તે રહેતાજ છે. તેને અનુભવવાનો આ સમયો પ્રસન્ન છે. તેને વારને આ કારકોનો વિચાર કરતાં એ ઉપાયો સુત્રી આવે છે પ્રથમ તે આત્મધ્યાન કરવું. આત્માના ગુણો કેવા છે, તે ગુણોવાળેજ આત્મા તેજ દુઃખ, એવું પચાન થાત મનથી એકાંત સ્થળમા બેસી કરવું. તેમજ જગીજા વસ્તુઓ, યરીર, ઇન્દ્રિયો, મન તે પરભાવ છે તે દુઃખથી એવે વિચાર કરવો. વિચાર કરીને બેસી નહિ રહેતાં તે પ્રમાણે આત્મદર્શનો ઉદય કરવો. આ રીતે પાતાના રજા પનો વિચાર કરવો, અને પરભાવનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્તરે આત્માના સ્વેચ્છા ગુણો પ્રકાશ પડે છે.

અવવચ્ચમ—દુઃખાવગમન્ય વિદ્યાવ રાગવાને વચ્ચદ વચ્ચદ વચ્ચદ વચ્ચદ । અવઃ અવચિત્તાવિષાયાગ વચ્ચદવે

સ્તોત્રઃ

ચક્ષુષા દૃશ્યને વચ્ચન, શ્રુતગત્યહતિચેદ્વિત્તમ ॥

એમ વિચારી તેમની સાથેનું આત્માનું અન્ય ત્યાગવા હરેક
આત્મહિતાર્થે ઉદયમશીત થવું જરૂરનું છે

‘અવતરણમ્—સંસારસંતતી તુ મદાનર્થવત એવ માર્યા ત્વ-
ન્નાઽઽમમાવનાં વિવેચયતિ ॥

શ્લોક:

જગદાંધ્યકરો માયાં, કિમ્પાકફલસન્નિભામ્ ॥

આત્મનોઽન્યાં વિદિત્વા ત્વં, ચિદાત્માનં વિભાવય ॥

ટીકા—કિમ્પાકફલસદૃશં જગદાંધ્યકરેનું માયામશુદ્ધ-
પરિણતિમાત્મનઃ શક્તિશાદન્યાં જાત્વા ત્વં ચિદાત્માનં વિભાવય
વિચારય દરપન્તેઽશુદ્ધપરિણતિભ્રમન્તોઽવન્તાઞ્જીવાઃ સંસારચક્રે
પરિભ્રમન્તઃ સુત્પિપાસાછેદન-ખેદનાદિવદ્દુઃસ્વસંતપ્તા । ૫૫ ।

અવતરણુ—હવે આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ બુદ્ધાવ-
નારી અને પરબાવમાં રમણ કરાવનારી માયાનો ત્યાગ
કરવાને અન્યકાર બોધ આપે છે.

અર્થ—જગતને અન્ય બનાવનારી, કિંપાક ફળના
જેવી માયાને આત્માથી છુટી માની તું ચિદાત્માનું
ધ્યાન કર. ॥ ૫૫ ॥

બાવાર્થ—કિંપાક ફળ એટલે ઈન્દ્રિયર્જનાં ફળ તે
રેખાવમાં બહુ સુંદર હોય છે, પણ ખાવાથી પ્રજુનો નાશ
કરે છે. માયા તે કિંપાક ફળ જેવી છે તે સુંદર રેખાવા
છતાં અનિદ ફળને આપનારી છે, આપું જગત તે મા-

જડપદાર્થરૂપ પોતાને કહ્યે છે, એક વખતે એવી એક ગાંડાની ઇસ્પીતાલની મુલાકાત લેવાને કેટલાક સ્ત્રી પુરુષો ગયાં હતાં. તે મકાન તથા તેની અંદર રહેનારા માનુસોને બતાવવાને એક ગાંડાને જ નિમવામાં આવ્યો હતો તેનામાં ગાંડપણુ કાંઈ પણ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નહિ. તે બહુ વિચારશીલ માણસની પેઠે વાત કરતો હતો, અને આવું મકાન અને સંસ્થાનો વહીવટ તે મુલાકાતે આવનારને બજાબર રીતે તેણે સમજાવ્યો. પણ જેવા તે પુરુષો રજા લેવાની તૈયારીમાં હતા, તેવામાં તે માણસે એક વિચિત્ર પ્રકારની શારીરિક સ્થિતિ ધારણ કરી એક હાથ કેડ ઉપર મુકીને અને બીજો હાથ સામી બાજુએ 'હવામાં લગાવીને તે બોલી લડ્યો "મહેરબાની કરીને મને રેડા કારણ કે હું ચાદાની છું" આપણે જાણીએ છીએ ચાદાનીને એક પકડવાનો હેતુ હોય છે, અને બીજી બાજુએ ચા રેડવાનું નાજયું હોય છે. જ્યારે તેણે ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ધારણ કરી ત્યારે પોને ખરેખર ચાદાની હોય એમ તે ગાંડો મનુષ્ય પોતાને માનતો હતો. આપણે તે ગાંડાને હસી-કાઢીએ છીએ. પણ જો તમે મને માફ કરો તો હું જણાવું કે આપણે સઘળા પણ પ્રમાણમાં ગાંડાજ છીએ. આપણે પણ અજ્ઞાનથી શરીર સાથે આપણું એકથ હોય તેમ આચરીએ છીએ. કેટલાક મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોમાં રમે છે, કેટલાક વાસનાઓમાં ભમે છે, અને કેટલાક મનમાં રમે છે. આ રીતે જુદા જુદા પ્રમાણમાં સર્વ ગાંડા છે. પણ આત્મા તો ઇન્દ્રિયો વાસના અને મનથી વિત્ત છે;

૧૧. વિધાની સભાની ૭૩૧ નંબરની રજીસ્ટ્રેશન નંબર ૧૦૭૭
 ૧૨. મહાનગરપાલિકાના નિયમો ૧૦૭૭ નંબર ૧૦૭૭

[illegible]

मंगल

जगदांजकरीं मायां, किष्पाकपलमन्त्रिभाम् ॥

आत्मनोऽप्यां विदित्या त्वं, निदान्मान विभावय॥

श्रीका—विम्वारपणमहता मगदाः ७६१ मायापद-
परिणिधान्नः नकासादन्वा ३ वा वं निदानान विभावय
विचारय तदन्नेऽशुद्धपरिणिधिमन्ताः नन्वाजीवः समाचकं
परिभ्रमन्तः सुत्पिपासाछेदन-भेदनः दिवदुःखमनना । ७५ ।

અવનરણુ—હવે જ્ઞાતમાને પાંચાનુ સ્વરૂપ નજાવ
નારી અને પરશ્વતમાં રમણુ કલ્પનારી માયાનો ત્યાગ
કરવાને અન્યથા જોય જાપે ઉ

અર્થ—જગતને જન્ય બનાવનારી, કે પાકે ફળના જેવી આશાને આત્માથી છુટી માની તુ ચિદાત્માનું ધ્યાન કર. ૫ ૫૫ ૫

માવાર્થ—કિંપાક ફળ બિટલે ઈન્દ્રવાંના ફળ તે
 રેખાવમાં બહુ મુદર હોય છે, પણ ખારાથી પ્રાણનો નાશ
 કરે છે. માવા તે કિંપાક ફળ જેવી છે તે મુદર રેખાવા
 છતાં અનિષ્ટ ફળને આપનારી છે, આપું જગત તે મા-

પુરૂષોને વાસ્તે આ પ્રજોક્તમાં રહેલો આપ જાનુ નિચાર કરવા ગોળા છે નિચાર રીત મનુષ્ય નો દમેશાં અનિચ પદાગો મા નહિ લોભાતાં કાંઈક રવામી તરત જાણવાને રો સાથ છે, તેનો એક કાખલોઃ અને આપનામાં આવે છે. જા. જામી ત્રણમેં વર્ષ ઉપર મુદોપની એક પ્રખ્યાત વિશ્વરિ-વાસ્યમા કાવલનો અજ્યાસ કરતા એક નિવાર્તો આગ્યે. આ ખરે તેની ઇચ્છા સફળ થઈ, તેની જુદી લીલદની, અને તેમે. પોતાનો અજ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક આરંભ્યો. યોગ દિવસ પગી પદોશમાં રહેતા એક પરોપકારી અને લોકોપયોગમાં પોતાનું જીવન પમાર કરનાર વૃદ્ધ માણસને તે મગવા ગયો. તે જીવાન માણસે તે વૃદ્ધને નિયેદન કરું કે આ સુનીવર્તીની મારી પ્રશંસા સાંભળી હું અત્ર ભજવા સારુ આવેલો છું, અને જેમ અને તેમ જલદીથી પરીણાએ પસાર કરવાને મારાથી બનતો થમ લેઇશ. તે વૃદ્ધ માણસે આ તેનું કથન યેધનાથી સાંભળ્યું અને પછી કહ્યું “ધારો કે તમે ધારેલો અજ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી રહ્યા, પછી છું કરશો ? ”

“પછી પાસ થયેલાની પદવી મેળવીશ” એમ તે જીવાને જવાબ આપ્યો. “અને પછી ! ” એમ તેના પૂજ્ય વરિલે પ્રશ્ન કર્યો.

“અને પછી હું વકીલાતનો ખંધો કરીશ, છટાદાર ભાષણો કરી લોકોનું ધ્યાન ખેંચીશ. મારા ઉત્સાહથી, કામ કરવાની ખંતથી અને ચોકસાઈથી હું લોકોમાં કીર્તિ મેળવીશ” એમ તે સુવકે હોંશસેર જવાબ આપ્યો.

“જને પછી” વળી તે બહા માણમે ફરી સવાલ કયો.

“ જને પછી પછી હું મોટી પદવી મેળવીશ, જોમાં તો શક છેજ નહિ, વળી મારા પેસા પેતા કરીશ જને ધનવાન હોવાઈશ. ” જોમ તે મુરકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ જને પછી ! ” તે વૃદ્ધ આગળ ચાલ્યું.

“ જને પછી હું ચદ્રશ્ય ગણાઈશ, જને જોક જા- બહાર ચહેરી તરીકે મરી જ્યાં ત્યાં પ્રતિષ્ઠા પડશે ” જોમ તે મુરકે અતુરતાથી જવાબ વાળ્યો.

“ જને પછી ” તેના મિત્રે પુછ્યું.

“ જને પછી જને પછી હું મરણ પામીશ.

આ વખતે તે વૃદ્ધ માણસ મોટા સ્વરે બોલ્યો “ જને પછી શું થયો ! ” તે વખતે તે જુવાન માણસ ઠાંઈ પણ જવાબ વળી શક્યો નહિ; આ ઉપદેશ આપવાનો ઠીક લાગ્યો, જોમ ધારી આ વખતે તેને વયોવૃદ્ધ તેમજ જ્ઞાનવૃદ્ધ તે બહા માણસે છાંદગીનું સાર્થક યોમાં રહેલું છે તે અ- ગત્યનો સવાલ સમજાવ્યો. દરેક વિચારવત મનુષ્યને તો આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે તેના હૃદયમાં સ્પર્ધા વિના રહે નહિ. તેજ પ્રશ્ન આજે આપણે પણ વિચારવાનો છે. મન્યકાર મકટ રાંતે આપણને જોષ આપે છે કે આત્માનું મ્યાન કરવું, આત્માનું સ્વરૂપ વિચારવું, જોમાંજ જીવતરનું સાર્થકય છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં અવિનશ્વર છે; જને સ- ધર્મી વસ્તુઓ નાશ પામે છે, છતાં આત્મા અમર છે, જોમ ચિંતવવું, આત્મા અમર છે, જોને મરણનો ભય નથી, જોવા વિચારને યોગ્ય શુદ્ધ આચરણ સમવું. જો જ્ઞાન-

પણ મરણથી ત્રાસ પામે અને અજ્ઞાની પણ ત્રાસ પામે તે પછી જ્ઞાનીમાં અને અજ્ઞાનીમાં ભેદ શો ? માત્ર આ પ્રશ્નોકમાં જણાવેલું છે કે જ્ઞાનીએ આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવવું. અને તે અનુભવવામાંજ હવનનું પરમ રહસ્ય રહેલું છે. કારણ કે આત્મા ત્રણે કાળમાં શાશ્વત રહે છે, તે સ્વભાવ બદલાતો નથી તે નિત્ય છે, તે નિત્ય આત્મા ધ્યાન કરી, તેને અનુભવવાનો ઉદ્ધેશ કરવો.

અવતરણમ્—આત્મધ્યાનેન ચેતના સ્વયં સમ્મુક્ષીભવતેન પરમપદાવાન્તિઃ સત્ત્વરં ભવતિ તદાહ ।

શ્લોકઃ

અભિમુક્તી યદાસ્યાત્તે ચેતના સ્વયમાત્મનઃ

તદા કર્માટ્કં જિત્વા પ્રાપ્નોપિ પરમં પદમ્ ॥૫૭॥

ટીકા—હે ચેતન તં તવાત્મનયેતના યદા—યસ્મિન્સમસદૃજસમાધિના સ્વયં સમ્મુક્ષીભવતિ તદા—તસ્મિન્કાલે કર્માટ્કં જિત્વા પરમં પદં મોક્ષં પ્રાપ્નોપિ સ્વમ્ ॥ ૫૭ ॥

અવતરણમ્—આત્મ ધ્યાનથી ચેતના જાગૃત થાય છે અને પોતાના બળ વડે કર્મવૃદ્ધને આત્મા છૂટી શકે છે. અને પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ બાબત અન્યથા દર્શાવે છે.

અર્થ—હે ચેતન ! જ્યારે આત્માની ચેતના તારી અનુભવ થાય છે, ત્યારે અણકર્મને છૂટીને તું પરમપદ નજરે છે ॥ ૫૭ ॥

સુધી તે સાચું સુખ મેળવવાના માર્ગથી દૂર છે; લોકો
 કોઈ સમયે પ્રશંસા કરે, વળી અન્ય સમયે નિંદા
 કરે, માટે લોકોની પ્રશંસા કે નિંદા ઉપર જ્યાં સુધી
 દુઃખનો આધાર છે, ત્યાં સુધી ખરું માનસિક સુખ કદા
 અનુભવવામાં આવે નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે ઇન્દ્રિયો
 વિષયો તેમજ મનના વિષયોથી સુખ પામતો તે અટકે
 ત્યારે તેની ચેતના તદન અંતમુંખ વળે છે. મન અને
 ઇન્દ્રિયોને બદલે આત્માસિમુખ થાય છે. આવી સ્થિતિ
 જ્યારે તે પહોંચે છે, ત્યારે તે પોતાના ખસ સ્વરૂપ
 રમવાને તત્પર થાય છે, તેજ વખતે કર્મબંધ હોવા
 માંડે છે. આત્મરમણતાથી કર્મ બંધાતા કેમ અટકે
 તે આપણે વિચારીએ. જ્યારે આત્મા પોતાનો નિર્ગિ
 રવભાવ ભુલી જઈ, પરભાવમાં રમે છે; મન અને ઇન્દ્રિયો
 દ્વારા થતાં કાર્યોમાં પોતાપણું આરોપણ કરે છે, ત્ય
 કર્મબંધ થાય છે. જેમ સુલટો લડે, અને તેમને વિજ
 પ્રાપ્ત થાય કે પરાભવ પ્રાપ્ત થાય, તેનું આરોપણ રાજ
 કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો અને મનદ્વારા થ
 કાર્યનું આરોપણ આત્માને કરાય છે. પણ આત્મા
 નિર્ગિય ક્રિયારહિત છે. જ્યારે આ નિર્ગિયપણાનો અ
 નુભવ થાય છે. ત્યારે કર્મ બંધાતાં અટકી જાય છે. કે
 બંધાવામાં મુખ્ય કારણ અવિચેક છે. ખરી રીતે આ
 ત્મા પુરૂષોત્તમ ભાવનો કરનાર કરાવનાર, અથવા અનુમોદના
 નથી; જેને જોવું જ્ઞાન મયું છે તે કર્મ બંધથી કેવી રીતે
 બંધાય ! આપું જ્ઞાન ધરાવનાર મનુષ્યને જ્યાં કર્મ બંધાય

નહિ, અને ઉદયમાં આવેલાં અને આવતાં જતાં ક્રમેને પુરાગતનો આવિર્ભાવ લાઘી સમભાવથી ભોગવી લેતાં વખત જતાં સર્વ કર્મનો નાશ થઈ જાય અને તે છવ પદ-મપદ અનુભવે.

અવતરણમ્—એકેનૈવ કારણેન મોક્ષકાર્ય ન થતિ કિન્તુ પञ्ચકારણાનાં સામાનાધિકરણ્યેનૈવ મોક્ષકાર્ય સિધ્ધર્તીત્યાદ ।

શ્લોકઃ

સ્વભાવ નિયતી કાલસ્તુર્યં કર્મેતિ કારણમ્ ॥

ઉદયમઃ પञ્ચમો જ્ઞેય એતૈઃ કાર્યસ્ય સિદ્ધતા ॥૫૮॥

ટીકા—સ્વભાવથ નિયતિથ સ્વભાવનિયતી કાલઃ પ-નુર્યારકાદિઃ કર્મ પુણ્યાનુવાંધે પુણ્યમુગ્રમો ધર્મધ્યાનાદિ એતૈઃ પञ્ચકારણઃ મોક્ષસ્થ કાર્યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ ॥ ૫૮ ॥

અવતરણ—હવે જોન શલિએ મનાયેલાં ઠાણ પણ કાર્યનાં પાંચ કારણોનું વર્ણન પ્રથમકાર કહે છે.

અર્થ—સ્વભાવ, નિયતિ, કાલ, યોગ્યું કર્મ અને પાંચમો ઉદયમ. એ પાંચ કારણો વડે કાર્યની સિદ્ધતા થાય છે. ॥ ૫૮ ॥

ભાવાર્થ—કાર્યને વાસ્તે કારણોની જરૂર છે. જો અનુકૂળ સાધનો હોય તોજ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય ઠાણ પણ કાર્ય બરાબર રીતે સિદ્ધ થાય તે સારૂ પાંચ કારણોની જરૂર છે, એમ જોન શાસ્ત્ર જણાવે છે તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧)

સ્વભાવ(૨) નિયતિ-નિશ્ચય-અવિતબ્યતા (૩) કાલ. (૪) કર્મ-
 જ્ઞાને (૫) ઉદયમ. આ પાંચ સામગ્રીની જરૂર છે. વસ્તુને
 સ્વભાવ ન હોય તો તે દેવી રીતે બની શકે ! જડ વસ્તુ-
 નો જ્ઞાન જો સ્વભાવ નથી તો બીજા કારણો મળે તો
 પણ જડ વસ્તુમાં કદાપિ જ્ઞાન આવે નહિ. વળી કાર્ય સિ-
 દ્ધિ સાડુ અવિતબ્યતાની જરૂર છે. જો અવિતબ્યતા ન હોય
 તો, જો તેમ બનવાનું નિશ્ચિત ન હોય તો, કાંઈક પ્રતિકૂળ
 કારણ વિનરૂપ થાય, અને તેથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી અ-
 ટકે, જેમ જેમ જુદી જુદી ઝલમાં જુદાં જુદાં ફળ પાડે
 છે, તેમ કાળ પણ પ્રોક્ષને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ સંજ-
 વી શકે. કર્મ પ્રમાણે માણસને ધર્મની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય
 છે જુદી પ્રમાણે કાર્યની સિદ્ધિમાં કર્મને પણ જરૂરનું
 અંગ ગણવું જોઈએ, અને ઐથી અગત્યનું સાધન ઉદયમ છે.
 જો બધી સામગ્રી મળી હોય, પણ માણસ ઉદયમ ન કરે,
 પુરૂષાર્થ ન શુરુએ તો વિજય કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ
 માટે આ પાંચે કારણો કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે જરૂરનાં છે.
 જેટલી સાધનની ન્યૂનતા તેટલી સાધ્ય સિદ્ધિમાં ખામી;
 જોજ આ શ્લોકનો સાર છે. ॥ ૫૮ ॥

અવતરણમ્—કેचित્કાલેનૈકેન હેતુના મુક્તિ મન્વન્તે તેષાં
 મતનિરાસાર્થવાહ ॥

શ્લોક:

કથં કાર્યસ્ય સિદ્ધિઃ સ્યાત્ કાલેનૈકેન હેતુના ॥
 એકાન્તતો હિ મિથ્યાત્વં વિજ્ઞેયં સુવિચક્ષણેઃ ॥૫૯॥

ટીકા—એકેન કાલેન હેતુના હેત્વન્તઃ પાતિના કાર્યસિ-
દ્ધિઃ કયં સ્વાત્ નદિ સર્વ શરીર કૃયં હસ્તેન નિર્વર્તેતે, પચ્ચહે-
તુકં કાર્યં હઠેનૈકદેનુ નિવર્ત્ય મન્યમાનસ્ય મિથ્યાત્વં મુવિવક્ષણઃ
સ્વાદ્વાદતત્ત્વજ્ઞાનકુચ્છલંવિત્તેયં વૌદ્ધ્યમ્ ॥ ૫૨ ॥

અવતરણુ—એવો મત કેટલાક ધરાવનારા છે કે
યોગ્ય કાલ આવશે એટલે સર્વ સારાવાનાં થશે, માટે ઉત્ત-
મની રીત જરૂર છે ! તેવા મતની અસત્યતા બતાવવાને શ્રમ-
કાર કહે છે કે—

અર્થ—એકલા કાલરૂપ હેતુ વડે કાર્યની સિદ્ધિ કેવી
રીતે થઈ શકે ? વિચક્ષણ પુરૂષોએ એકાંત કાળને માન-
નાર મતને મિથ્યાત્વ માનવું જોઈએ ॥ ૫૬ ॥

ભાવાર્થ—કાળ એ એક કારણ છે. પાંચમાનું એક
છે. પણ જે મનુષ્યો એમ માને છે કે યોગ્ય કાલ આવશે
એટલે સર્વ તેની મેળે થઈ જશે, તેવું માનનારા મોટી
ભુલ કરે છે. ધારો કે કાળ અનુગ્રહ છે, છતાં જે મનુષ્ય
ઉપશ્રમ ન કરે, તો શું કાલના માહાત્મ્યથી કાર્ય સિદ્ધિ
થઈ શકશે ? કદાપિ નદિ તેમજ કાળના માહાત્મ્યથી શું વ-
સ્તુને સ્વભાવ બદલાઈ જશે ? કદાપિ નદિ, તેમજ માણ-
સના કર્મમાં નદિ લખેલું હોય તો કાળ એકલો શું કરશે ?

જ્યા ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય સિદ્ધિને વાસ્તે
એકલા કાળને હેતુભૂત માનનારાઓ એકાંતવાદીયો છે, અને
સપણી એકાંત વિચાર એજિની માફક તે વિચારમેજિ પણ
નવાસ્થાપવાળી છે. કળપણ જરૂરનું સાધન છે, પણ કાળ

એજ સર્વસ્વ નથી, આ બાબત સ્પષ્ટાદર્શીનાં બંધુકારોએ
શુદ્ધગમથી વિચારી લેવી, અથવા પાંચ કારણોની સત્યાપ-
વાંચી સમજવી.

अवतरणम्-पञ्चानामप्यनेकान्तनयेन हेतुतामभिधाय ते-
त्वंपि पुरुषार्थस्य मुख्यत्वमाह ॥

શ્લોક:

पुरुषार्थः प्रकर्षेण कर्तव्यो विबुधैर्जनैः ॥

दुर्लभमुद्यमं विद्धि सम्प्रति पञ्चमारके ॥ ६० ॥

ટોકા—વિબુધૈઃ પण્ડિતજનૈઃ પુરુષાર્થ ઉદ્યમઃ પ્રકર્ષેણાતિ-
શયેન કર્તવ્યઃ પચ્ચમારકે સમ્પત્યવુનોદ્યમં દુર્લભં દુષ્પાપં
જાનીંહિ યતઃ ।

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति न कार्याणि मनोरथैः ॥

न हि मुक्तस्य सिंहस्य मविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १ ॥

भालस्य हि मनुष्याणां शरीरस्थोमहारिपुः ॥

नास्त्युद्यमसप्तो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति ॥ २ ॥ ૬૦ ॥

અવતરણ—પાંચ કારણ કર્મસિદ્ધિ સારૂ જરૂરનાં
છે, તેમાં પણ ઉદ્યમની મુખ્યતા છે એ બાબત દ્વે
અન્યકાર પ્રત્યેષિ છે.

અર્થ—પ્રથાપુરૂષોએ વિશેષ પ્રકારે ઉદ્યમ કરવો
જોઈએ. આ પાંચમા આસમાં ઉદ્યમ ફક્ત છે એમ
સમજો. ॥ ૧૦ ॥

ઉદયમથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, મનોરથ પ્રાપ્તિ થી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, મુતેલા સિંહના મુખમાં કંઈ મૂગો પ્રવેશ કરતા નથી; આલસ્ય શરીરમાં રહેલો મહાયુત્તર છે. ઉદયમ સમાન બંધુ નથી. ધર્મોદયમથી જન્ય પુત્રો મોક્ષપદ મેળવે છે, માટે સર્વ કર્મનો નાશ કરનાર ધર્મોદયમ એક છે.

અવતરણમ્—પુરુષાર્થમર્કપ્રસ્ય કર્મપ્રતિષ્ઠાદર્શન કાર્ય તપાપિ ગુર્વાગ્રાયાઃ માધાન્યં ચાદ ॥

શ્લોકઃ

મિનતિ કર્મણો ગ્રન્થિ, ઝિનતિ સર્વસંશયો ॥
ગુર્વાગ્રાયા યતેત સ્વ, સમ્યગ્ ધર્મે સુલપ્રદે ॥૬૧॥

ટીકા—ક્રમવાન પુરુષો જ્ઞાનાવરણોવાળા કર્મણો પ્રતિ મિનતિ સર્વ મર્ગવાન ઝિનતિ ઉદગતિ મતઃ ગુલપદે સો-શક્યકે સ્વભ્ય સ્વકીયસ્ય, શુદ્ધભ્યસ્ય ધર્મે ગુર્વાગ્રાયા ગુરુદર્શિતેન વયા યતેત ધર્મ કુર્વાન્ મતઃ ગુરુ માળાદમુરુદ્ધવાસો ॥૬૧॥

અવતરણમ્—પુરુષાર્થની માધે ગુરુ આત્માની ધમ અર્થ છે એ બાબત અન્યથા રૂપે રખ કરે છે.

અર્થ—પુરુષાર્થ કર્મની જનિતે ભેદ છે, સર્વ અંશ યેને હામે છે, માટે ગુરુની આત્મા પ્રમાણે વિચારે હુમ

આપનાશ રૂઢિ ધર્મમાં તેણે પ્રવર્તવું. ॥ ૮૧ ॥

જાણીએ—હવેથી માણસ કેવા કેવા કાર્ય કરી શકે છે તે આ 'લોકમાં જળાવવામાં આવેલું' છે પ્રથમતો કર્મની ધન્ય-કર્મના બંધ તે મનુષ્ય તોડી નાખે છે આત્મા પોતાના પુરુષાર્થવટે કર્મને વિખેરી નાખે છે આત્મા કર્મનો કર્તા, એકતા તેમજ સંદૃતા પણ છે. આચરના કરનાર કર્તા છે, તેમજ નિલંદા અને ઉચટે પ્રાણનો કર્તા પણ આત્મા છે. જેવી રીતે આપણે તેને વાપરીએ તેવી રીતે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. માટે આલોકમાં જળાવવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધી આપ પ્રમાણે વર્તીને પુરુષાર્થ કરવો. શુદ્ધી આપ પ્રમાણે વર્તનારો નિઃશમ પુરુષાર્થ કરે છે; અને તેથી પાપ કે પુણ્ય બંધાતા નથી, પાપ જેમ બંધનરૂપ છે, તેમ પુણ્ય પણ બંધનરૂપ છે. એક લોકની બેડી છે, એક સોનાની બેડી છે, પણ બન્ને બેડીરૂપ છે, માટે તે બન્ને પ્રકારની બેડીથી મુક્ત થવાય તે ઉપાય આપણીય છે એ કે પ્રારંભના પગથીયામાં પુણ્ય આરેય છે; પણ આગળ જતાં તે પણ હેંચ છે, એમ વિચારવાનું છે. માટે નવાં કર્મ ન બંધાય તેમ નિષ્કૃષ્ટતાથી પ્રવર્તવું અને શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાવટે પૂર્વનાં કર્મનો સંહાર કરવો, એટલે વખત જતાં સર્વ કર્મનો જાત પુરુષાર્થો પુરૂષ લાવી શકે છે.

પુરુષાર્થો બેસી રહેતો નથી, પણ ઉદય કરે છે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નરહિત હોય છે; જે જે સંઘર્ષો પડે તેનું શુદ્ધગમવટે સમાધાન મેળવે છે.

પ્રધાનતા આપણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ અને જાવ પ્રમાણે જેને આપવી હોય તેને આપીએ, પણ બીજાને પણ ગોણ તરીકે કળુલ રાખવા જોઈએ. કોઈ વખત કર્મની પ્રધાનતા હોય તો બીજા ચારની ન્યૂનતા હોય; વળી કોઈક સમયે સ્વભાવજી પ્રધાન્ય હોય તો બાકીનાં ચાર ગોણપણે વર્તતાં હોય, પણ દરેક કાર્યમાં પાંચ કારણો અવશ્ય હોવાં જોઈએ, એ બાબત તો નિર્વિવાદિત રીતે સિદ્ધ છે. આ પાંચ કારણોના સંબંધમાં ઉલ્ટે અંશકાર એવો અનિપ્રાય આપે છે કે જેથી દુષ્કર્મનો અંત થાય તે કારણને પ્રધાન્ય આપવું, પણ બીજાનો સંબંધ અપહાપ ન કરવો બીજા બંનેને ગોણ રહેવો, તેમાં કોઈ વાંધા જેવું નથી. પાંચ કારણો મળ્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ, એજ આ સ્લોકનો સાર છે.

एवं पञ्चकारणानि त्रिंशत् सत्त्वगुणमेव मुख्यार्थं जनसंसारं
गन्यागपूर्वरूपान्मा ज्ञातव्यस्तदाह ॥

શ્લોક:

मुख्यार्थं त्यक्तलोकानां यनितव्यं हितोपिणाम् ॥

शुद्धात्मत्वप्रदेशीश्च आत्मव्यक्तित्यतो भवेत् ६६

ટીકા-મુખ્યાર્થમ્-મોક્ષાર્થમ્. ત્યક્તલોકાનાં યનિતવ્યં-મોક્ષ-
કરણોનાં યનિતવ્યમ્. ૧. તપાશ્વનો મુક્તિર્મર્થનિ તપાશ્વનો-
ચોટગોન્દેશવામાહ શુદ્ધાત્મત્વપ્રદેશીશ્ચ-શ્રવણ-ચાર્યનઃ-
રણાત્રેય-સંગાગવશ્યાવામા-પરોર્ગવ્યવદેશાઃ-વર્ધશિક્ષકે

नाऽशुद्धान्तेन जीवस्य संसारानर्थपात आत्मपदेनेषु पावत्कर्म
 पंकस्य गंधोऽपि स्यात् तावज्ज्ञानार्थनिवृत्तिरितिभावः मुक्ताव-
 स्याप्यं नु आत्मनोऽसंख्यपदेशाः शुद्धाः सन्ति केचिन्नेषामपि-
 कादय आत्मानं सर्वव्यापकं मन्यन्ते तेषामयमभिप्रायः आ-
 त्मनो यदि संकोचविकाशशालित्वं मन्येत तदा सावयवत्वेना-
 नित्यता स्यात् परे तन्न रोचते बिद्मनोऽध्यस्तथादि यथात्मनो
 व्यापकं स्वरूपं तदा स्वर्गादिगमनमसंभवि गमनं दोषश्रित्यन-
 स्य दृश्यते । न नु व्यापकस्याकाशादेः किञ्च यथात्माव्यापक-
 स्तदा स्वात्मवत् परावस्थसुखदुःखादिगुणान् कथं न विद्या-
 त्सर्वथात्मनो विद्यमानत्वात् केचिदात्मानमणुपरिमाणं सिद्धा-
 न्तयन्ति तेषामयमभिप्रायः यत्राद्यातेन दर्शने स्यात् तानि मर्म-
 स्थानानि परन्त्वन्यत्र मर्मस्थानेषु सतः माणो भेषज्यवतिकारेण
 जीवश्चापि दृश्यते । हृदयमर्मस्थाने त्सादृतो धन्वन्तरिणापि भेष-
 ज्यसदृशेणापि जीवपितुं न पार्येत इति हृदयदेशे निष्ठुञ्जीवोऽ-
 णुपरिमाण इति परमज्जापि मतेनैव दोषाविनिर्भूतिस्तथादि ।
 यद्यणुपरिमाणको जीवस्तदा शरीरे पदेद्येनाद्यच्छेदेन विद्यते
 नर्त्रबाधानवेदना । मुखवेदना चानुकूलसम्पर्कात्तथाच स्याम
 कर्चरणादिलतो जीवो दुःखानुभवित्वा दृश्यते तु मनिहृलेनानु-
 कुलेन वा सर्वाङ्गीणस्पर्शेन दुःखं गुरवं चानुभवति न दृ-
 श्यते च भिन्नशरीरे पतन्तीयापदं भुञ्जान इति मध्यमपरिमाणं
 (शरीरानिष्ठित्रपरिमाणमा) इति नाचार्याः पिपीनिका

શરીરં પારયંસ્તત્પરિમાણો હસ્તિશરીરં પારયંસ્તચ્છરિરપરીમા-
 ન ઇતિ સદ્ભોચવિકાશશાલિનં ચ માદુઃ । નનુ સદ્ભોચવિકા-
 શિત્વાત્સાવયવત્વાચ પટ્ટાદિવદનિત્યતા સ્યાદિતિ ચેન્નાત્મનોઽ-
 રૂપિત્વાદ્ રૂપિણ્યેવ પટ્ટાદૌ સદ્ભોચાદિનાઽનિત્યતાવમરઃ કિંચ
 પર્યાપાર્થિકનયેનાનિત્યતાપિ જૈનાગમે સ્વીકૃતૈવાન્યથા મનુષ્ય
 શરીરસ્ય સ્વ જીવસ્ય દેવાદિગનિર્દુર્લભેતિ સત્તમદ્ભીઃ । સદ્ભોચ-
 મયુજ્જાનાનાં સ્પાદ્યાદેનાં નાતિપરોક્ષમિતિ સદ્ભોચઃ । આધિક-
 ત્વિદ્ભૂતાં તુ રિચન્તે સમ્પાતિતર્કાર્થાઃ ગ્રન્થસાગરાસ્તતોઽધિક-
 મવમેષમ્ ।

અવતરણુ--આ પ્રમાણે પાંચ કારણો બાણી અને
 ઉદભવને આધાન્ય આપીને શું કરવું તે માંયકાર દર્શાવે છે.

અર્થ--મુક્તિને અર્થે લોક સંસર્ગનો ત્યાગ કર્યો
 છે એવા આત્મહિતાર્થે આત્માના શુદ્ધ અને અસંખ્ય
 પ્રદેશથી એવો પ્રત્ય કરવો કે આત્માની વ્યક્તિ યાવ આ-
 ત્મગુણ પ્રકટ થાય ॥ ૬૩ ॥

ભાવાર્થ--મુક્તિને અર્થે પ્રથમતો એ જરૂરનું છે
 કે જેમ અને તેમ માંસારિક પદાર્થો ઉપરથી મમત્વ બાવ
 જોડી કરવો. વસ્તુઓના ત્યાગની સાથે વસ્તુ ઉપરથી મારા-
 પણનો બાવ ત્યાગવા આત્માહિતાર્થે પ્રત્યનરીત
 થવું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અપરિમદ્ગુતિ પાતળ
 કરવી, એ આત્મમાર્ગમાં અતિ જરૂરનું છે. જે મનુષ્યો
 બુદ્ધથી વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, પણ અંતરથી તે વ-
 સ્તુઓનું જ ધ્યાન ધર્યા કરે છે, તે મનુષ્યો ઠોંગી છે.

તેજા મનુષ્યો કરાપિ જ્ઞાનમય સાધી શકવા સમર્થ થતા નથી. માટે વસ્તુઓની જસારતા સમજી તે પર વૈરાગ્ય જાણ તાપવો. વળી કેટલાક જોવા પણ મનુષ્યો માત્ર પડે છે કે જેઓ વૈરાગ્યની યોગી વાનો કરે છે, પણ કેાડ પણ વસ્તુ ઉપરથી જરાપણ મમત્વ જાવનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. રહેજ પછુ ઇહ વસ્તુનો વિયોગ થતાં જાયવા જનિહ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં, તેમના મનમાં અનેક પ્રમારની ચિંતા રપુરે છે. તેઓ મનની સ્થિરતા જાગવી શકતા નથી, અને ગાંધ્ય મનુષ્યની માફક પતેછે; આવી વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ અનુચિત છે માટે જાણ અને અંતર ત્યાગ બન્નેની જરૂર છે. જાણ ત્યાગ કરતાં પણ અંતર ત્યાગની વિશેષ આવશ્યકતા છે, જે જાખત બુદ્ધવી જોઇએ નહિ. આ પ્રમાણે જેને સ્થિતિ મેળવી છે, તેવો મનુષ્ય ખરેખરી રીતે જ્ઞાતમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને માટે લાયક અધિકારી બને છે. જેનું મન વૈરાગ્ય જાવનાથી રંગિત છે, તે મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત્યમાં વિશેષ જાગવી પડે છે, અને તેથી તે પોતાનું જ્ઞાતમજ્ઞાન આરજહિત શુદ્ધિને પ્રગટ કરવામાં વાપરી શકે છે. મન સ્થિર અને શાંત હોય છે, ત્યારે તે નિર્મળ અને કટકોક્ષરહિત સરોવર તુલ્ય બને છે; જેમ નિર્મળ સરોવરમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પરિપૂર્ણ રીતે પડે છે, તેમ આજા વૈરાગ્ય જાવનાના બગથી શાંત થયેલા મનમાં જ્ઞાતમ જ્યોતિનો પ્રકાશ જસખર રીતે પડે છે. જેમ મનની વધારે નિર્મળતા અને શાંતતા, તેમ જ્ઞાતમનો વિશેષ પ્રકાશ પ્રગટ થયેનો જે નિઃસ્પંશ્ય ક્રિ, ૨૭

વૈરાગ્ય ભાવના રાખવી, એક સ્થળે લખેલું છે કે વિવેકધૈ-
રામ્યવતો વૌઘ एव महोदयः જેનામાં નિત્ય અને અનિત્ય
વસ્તુનો વિવેક જાગૃત થયેલો છે, જે જડ અને ચેતન વ-
સ્તુ વચ્ચેનો ભેદ યથાર્થ સમજે છે, તે વિવેકી મનુષ્યમાં
અનિત્ય અને જડ વસ્તુ પ્રતિ વૈરાગ્ય ભાવ પ્રકટે છે. અને
વૈરાગ્ય ભાવ હૃદયમાં જાગવાથી શું પરિણામ આવે છે, તે
આપણે ઉપર વિચારી ગયા, માટે વિવેક અને વૈરાગ્યથી
મોટા ઉદયને આપન.૩૧ જ્ઞાન પ્રકટે છે એ વાત સત્ય ઠરે
છે તે જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન છે. આ રીતે વૈરાગ્યભાવનાને
હૃદયમાં રાખવાથી, અને તદનુસાર ઉચ્ચ વર્તન રાખવાથી
આત્માના શુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે. આત્માનો દરેકે દરેક પ્રદેશ
શુદ્ધ થાય તેવી રીતે ઉદ્યમ કરવો એજ સાર છે.

अवतरणम्—आत्मनः प्रतिप्रदेशमनन्तशक्तयो विद्यन्तेऽन-
न्तपर्यायाश्च विद्यन्ते तदाह ।

શ્લોકઃ

જ્ઞાત્વા પ્રતિપ્રદેશં ચ—શક્ત્યાનન્ત્યં સદા સદા ॥
પર્યાયાનન્તતામાત્મા—જ્ઞેયો ધ્યેયશ્ચ યોગિભિઃ॥૬૪॥

ટીકા—આત્મનો ડસંખ્યાત્મપ્રદેશેનુ પ્રત્યેકપ્રદેશે સર્વસ્મિ-
ન્કાલે શક્તીનામાનન્ત્યં, સર્વસ્મિન્ કાલે ચ પર્યાયાનામાનન્તપમ્।
મયતિ તદ્ગત્વા યોગિભિરાત્મા જ્ઞેયો ધ્યેયશ્ચ અર્થ ભાવઃ પથા
કિશ્ચિત્કૃણાદિપુદ્ગલદ્રવ્યમરણ્યે સ્થિતં વાન્યચરણરેષકારિ મ-
ચતિ ત્દેવ ચ ગોમહિષ્યાદિમત્તિર્નં શુપાનિવર્તનં ગોદુગ્ધપરિવર્ત

कफवर्षकं परिपीडाभ्यसरेणने पित्तकारे पुनर्विष्टारूपेण परि-
 पातं यदि नोदराधिरसार्थने तदा वायुरर्थकं निस्सारितं नृ
 पुनःसेवेऽमोत्पत्तिनिश्चयनमित्येकस्मिन्नाये पुद्गलवन्देऽनन्ताः
 शक्तयो विद्यन्ते किम्बहुना नैव जगति किमपि पुद्गलद्रव्यदृष्टि
 पथवायानि यन्तरेष्वपि परिणन्तुं न शक्नोतीति। सर्वेऽपि विचा-
 रशान्तिभिरनुभूतं-तथा मत्प्रेक्षमान्मन्ददेशेऽनन्ताः शक्तयो व-
 र्जानि नपारि-तथा पुरुषश्चतुः कर्मानि सासम्बद्धैरात्मपदैर्भ क-
 श्चिदने दगदृष्ट्या पश्यन् पुण्यं यन्त्रानि कश्चिन्नु क्कदृष्ट्या
 पश्यन् पापमर्जयानि शाखाकृति मृत्तिपवनोरुपन् कर्म निर्जरयानि
 द्वेषदृष्ट्या मत्प्रमानं पश्यन्नन्यसंसारमर्हाति स एव कालान्तरेण
 प्राप्तदिः सन् स्वदृष्ट्या कश्चिद्विष्टिं चक्रवर्त्तनं करोति, चक्र-
 चर्त्तितं दृष्टिपतीति चतुः कर्मानि सासम्बद्धेन स्थितात्मपदैर्भा
 अनेकपत्तिनिरेतरः तथैकोऽप्यनेकथा विद्वद्धिरनुभूतः किं व-
 द्बुना नैव विद्यते कश्चिदेवात्मपदैर्भा यवानन्ताः शक्तीरनुभवेन
 दर्शयितुं वयं न शक्नुम इति द्रान्यन्यथात्परसचेत्तारो मरा'वा-
 नः। ननु तत्र शुभाशुभाऽन परिणतिरेव कारणं ननु शुद्धात्मपदैर्भाः
 अन्यथा सिद्धा अपि पापं पुण्यं चार्जयेयुस्तत्र शुद्धात्मपदैर्भाः
 दिति चेत्तत्त्वं न पापार्जने शुभाशुभान्परिणति कारणमिति
 को निषेधति, एक कार्य मत्प्रेनेकेषां कारणत्वात्किन्तु मत्प्रेका-
 त्मपदैर्भाः कर्मसहिता अपि कारणमिति मन्तव्यमन्यथाऽऽमानं वि-
 दाय शुभा शुभपरिणत्योरसत्त्वाद् कार्यं कर्मकल्पे हेतुता स्यात् सि-

દ્વાત્મપ્રદેશાનાં તુ શુભાશુભપરિણત્યાભાવાન્ન કર્મવ્યવહારો
 કિંચ ચૈરાત્મપ્રદેશૌરાત્મા પश्यति तैरपि
 जिघ्रति चेति कर्ममलाङ्कितानामपि शक्तिबाहुल्यं प्रतीयते
 सर्वकर्मणां सये तु क्षાયिकभावलाभात् सर्वरपि
 स्ताः शक्तीर्दधावीति कः शंकावकाशः इति मुनी
 यम् ।
 મોગોપમોગવીર્યાયનંતશુણશક્તીનાં
 ચ સ્થિતિરિતિ ॥ ૬૪ ॥

અવતરણુ—આત્માના દરેક પ્રદેશમાં અનંત શક્તિ
 એ અને અનંત પદાર્થો રહેલા છે, તે બાબત હવે અ
 કાર બોધે છે.

અર્થ—આત્માના દરેક પ્રદેશે શક્તિઓનું અનંતપણું
 અને પદાર્થોનું અનંતપણું સર્વદા રહેલું છે, એમ બા
 યોગિયોએ તેનું ધ્યાન કરવું. - ॥ ૬૪ ॥

ભાવાર્થ—જેનું શાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્માના અસંખ્ય
 પ્રદેશ છે. કોઈપણ પદાર્થનો નિર્વિશાલ્ય ભાગ જે તે પદાર્થ
 સાથે સંબંધાયેલો હોય છે તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે
 છે. આવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે. આત્માના અસંખ્ય
 પ્રદેશો અરૂપી છે, પરમાણુઓ રૂપી છે. આત્માના પ્રદેશો તે
 પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ અરૂપી હોવાથી અનિત્યતા વિગેરે
 દોષોનો અવકાશ તેમનામાં રહેતો નથી. દરેક પ્રદેશમાં અ
 નંત શક્તિ રહેલી છે. એક પુરુષલ્લને રક્તમાં પણ અને
 શક્તિ રહેલી છે, દાખલા તરીકે એક ઘાસનું તણખડું
 એ પગમાં પેશી બંધે તો પગમાં હુમલો લાગ્યો તરત

ને એ શાય કે એના આય તો દુષ્ટ દુષ્ટ પરિણમે, જાતી
 નેના કેટલેક બાબ વિશાદુષ્ટ પણ જાણતાં બાબ, જાતી ને
 વિશાદેશમાં જન્મને ઉપાન કરવામાં કારણ બન શાય
 જાતી દીને એક પુણ્ય રાખમાં અનેકદુષ્ટ પરિણામ પામવાની
 શક્તિ રહેલી છે. વિશેષનો શું, પણ એવો એક પણ પુ
 રાણ દુષ્ટ મોંઘ આ જન્મમાં વિવિધમાન નથી કે જેનામાં દરેક
 પ્રમાણની પાલનતિક શક્તિ પાલન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય. એ
 પુણ્યમાં જાણતી શક્તિ હોય તો પછી જાતમપ્રદેશમાં જનન
 શક્તિ હોય તેમાં જાતમપ્રદેશ નથી. જાતમાના દરેક પ્રદેશો
 જનનના જ્ઞાન, જનનના દર્શન અને જનનના આધાર રહેતું છે
 પણ આ મને એમ સુધે જાણતી જાતમપ્રદેશ શાય, તેમ
 દર્શન મધુ છે. જેટલા પ્રમાણમાં જાણ ખસતું બાબ, તે
 પ્રમાણમાં સુધનો પ્રમાણ આપણે એક શક્તિ છે. તેજ
 દીને જેટલું કર્મ જોઈતું થતું બાબ, તેટલી જાતમપ્રદેશ
 પ્રકટ થતી બાબ છે. જાતમામાં કાંઈ નથી શક્તિ જ્ઞાનથી જા-
 વતી નથી, શક્તિ તો ત્યાંની ત્યાંજ છે, દરેક તેને પ્રકટ કરવાને
 નેને જાણતું કરનાર કારણો દૂર શાય તેવો પ્રમાણ કરવાની
 જરૂર છે. જાતમાના દરેક પ્રદેશો જાણતી બધી શક્તિ ર-
 હેલી છે, તો પછી સંપૂર્ણ જાતમાની કેટલી બધી શક્તિ
 હશે, તેનો ખ્યાલ લખવા કરતાં જનુભવનારને વધારે સારી
 રીતે જાતી શક્ય. જાતમાની કેટલી બધી શક્તિ છે, તેનો
 એ તમારે ખ્યાલ લાવવો હોય, તો જાતમાની માફક બેસી
 ન રહેતાં ઉપમવનત થાઓ, તમે જેટલું કામ હાલ કરી શકો
 છો, તેના કરતાં જરા વિશેષ કાર્ય કરવાનું માથે રાખો ત-
 આણમાં તે કરવાનું સામર્થ્ય છે, એવી જાવના આવો, અને

જરૂર તમે તે કાર્ય કરી શક્યો. તમને તમારા આત્મજામાં વિશ્વાસ આવશે. અને તમે બીજાં દુર્ઘટ કાર્યો પણ ધીમે ધીમે કરી શક્યો. આ સિદ્ધાંત કેવળ હેતુ વગરનો નથી, તે અનુભવમાં આણેલો મત છે, અને તમે પણ જો પ્રયત્ન કરો તો તે તમારા અનુભવમાં આવી શકે. આત્માને કશું અશક્ય નથી. "મારાથી શું થશે." એવા વિચારથી જો તમે ઠેકાં કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો તો જરૂર તમે તેમાં નિષ્ફળતા મેળવશો. પણ આ કામ તો હું કરી શકીશ. હું તે જરૂર પરિપૂર્ણ કરીશ, એવી હઠભાવના રાખી જો તમે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો તો નહીં તમે તેમાં વિજય મેળવશો. કારણ કે તે ભાવનાથી તમારામાં રહેલી આત્મશક્તિ વિશેષ સ્ફુરે છે, અને બીજાને અભયમ લાગે તેવાં કાર્યો તમે ઘણીજ ત્વરાથી અને સહેલાઈથી કરી શકો છો. ઘણી વાર આપણે કર્મ, અને કર્મની પ્રકૃતિઓ, અને તેના વિભાગો, સ્થિતિ, રસ વગેરે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણે નિરુત્સાહી બની જઈએ છીએ. આપણે મારીએ છીએ કે, આટલી બધી કર્મ વગંજાનો હું શી રીતે અંત આણી શકીશ? આટલું બધું દેવું મારાથી શી રીતે વળાયે? પણ આ સ્થળે કર્મની પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતના ઉપદેશકે આતાવર્ગને જણાવ્યું જોઈએ કે કર્મ આટલું બધું મારે છે, છતાં આત્માના એક પ્રદેશમાં અનંતી કર્મ વર્ગજાઓને ગંદાર કરવાનું બળ રહેલું છે. માટે જરા પણ ગભરાવું નહિ. કર્મને બાંધનાર આત્મા છે, તેમ છતાંનાર પણ આત્મ. છે. માટે આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી આ-

તત્ત્વ જાણનાં, અને શુભ કાર્ય માટેનો ઉદ્યમ જ્યાં પણ
પડે, પ્રાપ્ત થઈ.

જગતી જ્ઞાતમાને જનનંત પર્થાયો છે જ્ઞાતમાત્રી જનનંત
શુભિચ્છો છે, રસે પ્રદેશે જનનંત જ્ઞાન, જનનંત દર્શન, જન-
નંત શાન્તિ, જનનંત શુભ, જનનંત દાન, જનનંત લાભ,
જનનંત એકેષણેષ, જનનંત વર્ધ, જગેરે અનેક શુભો
તિ. જ્ઞાત મોચથી જુદા જુદા શુભરૂપે જ્ઞાતમા પરિણામ
પામે, તે જ્ઞાતમાના પર્થાયો કહેવાય છે; જનનંત શુભો હો
વાથી જ્ઞાતમાના પર્થાયો પણ જનનંત છે.

અવતરણમ—પૂર્વોક્તા આઃવનોઽસંસ્થાનપદેશાઃપતિવદેશય-
નન્નજ્ઞાનાદયો વિચિન્તે નનુ તર્હિ પતિવદેશં વિચિમાનાનન્નજ્ઞા-
નાર્તા મિશ્તોપયોગકારિતા શાઽસંસ્થાનપદેશસ્થાનાં સંમુષાન-
ન્નજ્ઞાનાનાર્થેકરોપયોગકારિત્વેતિ તદર્શયતિ ॥

શ્લોકઃ

ત્વકોસંમ્યપદેશાનામાત્મેકા ચોપયોગિતા ॥

અન્યથા જ્ઞાનભેદેન આત્માસંસ્થત્વમાપતેત્ ॥૬૫॥

ટીકા—અસંસ્થાનપદેશાનાં એક એવામા સ્વાર્મી । અ-
સંસ્થપદેશા એવામાન અસંસ્થપદેશોમ્યો મિશ્ર આવાસ્તિ, ।
પદેશાનામિતિ પછી તુ કરચરણાદિનામરચવાનાં એકં કરારં
સ્વાર્મીનિવત્ નહિ કરચરણાદિમ્યો મિશ્રં કરારંમુપલભ્યતે ક-
રચરણાદય એવ તુ શરિરમિતિ । અસંસ્થપદેશોપજ્ઞાનર્થેર્વાચિનસ્ત્વ-

જરૂર તમે તે કાર્ય કરી શકો છો. તમને તમારા આત્મજ્ઞાનમાં વિશ્વાસ આવશે. અને તમે જીવ્યાં હોય તે જીવે જીવે કરી શકો છો. આ મિદાંત કેવળ હેતુ વગરને નથી, તે અનુભવમાં આવેલો મન છે, અને તમે પણ એ પ્રયત્ન કરો તો તે તમારા અનુભવમાં આવી શકે. આત્માને કશું અચકચ નથી. "મારાથી શું થશે." એવું વિચારથી જો તમે કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો તો જરૂર તમે તેમાં નિષ્ફળતા મેળવ્યો. પણ આ કામ તો હું કરી શકીશ. હું તે જરૂર પરિપૂર્ણ કરીશ, એવી હતાવના સખી જો તમે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો તો નહીં તમે તેમાં વિઘ્ન મેળવ્યો. કારણ કે તે હતાવનાથી તમારામાં રહેલી આત્મશક્તિ વિશેષ સ્ફુરે છે, અને બીજાને અભાવન લાગે તેવાં કાર્યો તમે ઘણીજ તરતથી અને સહેલાઈથી કરી શકો છો. ધણી વાર આપણે કર્મ, અને કર્મની પ્રકૃતિઓ, અને તેના વિશાળતા, સ્થિતિ, રસ વગેરે સાંમગીએ છીએ, ત્યારે આપણે નિરુત્સાહી બની જઈએ છીએ. આપણે ખાદીએ છીએ કે, આટલી બધી કર્મ વર્ગોનાં હું શી રીતે અંત આણી શકીશ? આટલું બધું રેવું મારાથી શી રીતે વળાશે? પણ આ સ્થળે કર્મની પ્રકૃતિના મિદાંતના ઉપદેશ કે આત્મવર્ગને જણાવવું જોઈએ કે કર્મ આટલું બધું ભારે છે, છતાં આમાના એક પ્રદેશમાં અનંતી કર્મ વર્ગોનાં સંહાર કરવાનું બળ રહેલું છે. માટે જરા પણ ગભરાવું નહિ. કર્મને બાંધનાર આત્મા છે, તેમ છોડનાર પણ આત્મા છે. માટે આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી આ-

ગજ વધવું, અને શુભ કાર્ય માટેનો ઉચ્ચ જરા પણ પડતો મુશ્કેલ નહિ.

પણી આત્માને અનંત પર્યાયો છે. આત્માની અનંત શક્તિઓ છે. દરેક પ્રદેશો અનન્ત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનન્ત ચારિત્ર, અનન્ત મુખ, અનન્ત દાન, અનન્ત લાભ, અનન્ત ભોગોપભોગ, અનન્ત વીર્ય, વગેરે અનેક શુભો છે. આમ હોવાથી જુદા જુદા શુભરૂપે આત્મા પરિણામ પામે, તે આત્માના પર્યાયો કહેવાય છે; અનન્ત શુભો હોવાથી આત્માના પર્યાયો પણ અનંત છે.

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તા આત્મનોઽસંખ્યાતપ્રદેશાઃપ્રતિપ્રદેશમન્તજ્ઞાનાદયો વિચન્તે નનુ તર્હિ પ્રતિપ્રદેશં વિષયાનાનન્તજ્ઞાનાનાં મિસ્રોપયોગકારિતા ચાઽસંખ્યાતપ્રદેશસ્થાનાં સંખ્યાતન્તજ્ઞાનાનામેકૈવોપયોગકારિતેતિ તદર્શયતિ ॥

શ્લોકઃ

एकोसंख्यप्रदेशानामात्मैका चोपयोगिता ॥

अन्यथा ज्ञानभेदेन आत्मासंख्यत्वमापतेत् ॥६५॥

ટીકા—અસંખ્યાતપ્રદેશાનાં એક એવામા સ્વામી । અસંખ્યપ્રદેશા એવાત્માને અસંખ્યપ્રદેશોભ્યો મિશ્ર આત્માસ્તિ, । પ્રદેશાનામિતિ પશ્યો તુ કરચરણાદીનામવપચનાં એકં શરીરં સ્વામીતિવત્ નહિ કરચરણાદિભ્યો મિશ્રં શરીરમુપલબ્યતે કરચરણાદય એવ તુ શરીરમિતિ । અસંખ્યપ્રદેશોપજ્ઞાનૈર્વ્યક્તિરૂ-

પોષયોગિતાઽઽત્મનઃ એકૈવ । અન્યથા મતિવદેશમુપયોગિતા
 ભેદેનાઽસંસ્થાતમદેશસ્થિતાનાં જ્ઞાનાનાં ભિન્નભિન્નરૂપરૂપકાર્યકા
 રિત્વેનાઽત્મસંસ્થત્વમાપતેત્ અસંસ્થાતા આત્માનઃ સ્યુઃ ૬૧

અવતરણુ—આપણે ઉપરના શ્લોકમાં વિચારી ગયા
 કે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને દરેક પ્રદેશે અનન્ત
 જ્ઞાન, અનન્ત દર્શન વગેરે માણ્ય પડે છે. હવે આ પ્રત્યેક
 પ્રદેશે વર્તતા અનન્ત જ્ઞાનનું જુદું જુદું ઉપયોગ જ્ઞાન
 આત્માને થાય કે અસંખ્ય પ્રદેશનું જોડું મળીને એક ઉ-
 પયોગ જ્ઞાન આત્માને થાય, એ શંકાનું હવે અન્યકાર સ-
 આધાન કરતાં લંબે છે કે:—

અર્થ—અસંખ્ય પ્રદેશનો એકજ આત્મા છે, અને
 ઉપયોગ પણ એકજ છે. નહિ તો જ્ઞાન લેદથી આત્માની
 અસંખ્યતા માનવી પડે. ॥ ૬૫ ॥

ભાવાર્થ—અસંખ્ય પ્રદેશનો સ્વામી આત્મા એક
 છે. અસંખ્ય પ્રદેશથી ભિન્ન આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.
 જેમ ચરણ, હસ્ત, કાન, નાક, આંખ, જીભ, ધડ, માથું
 વગેરે શરીરના સમગ્ર અવયવથી ભિન્ન શરીર જેવી વસ્તુ
 નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશોથી જુદો નથી.

જેમ પ્રજા તે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમુદાય સિવા
 યની અલગ સંસ્થા નથી, તેજ રીતે આત્મા પણ આત્માના
 અસંખ્ય પ્રદેશના સમુદાય સિવાયની ભિન્ન વસ્તુ નથી
 જો કે આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશ છે, છતાં તે પ્રદેશદ્વારા
 મળેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગતો એક જ છે. આત્માના અસંખ્યા-

ત પ્રદેશ ભેગા મળીને ઉપયોગ થાય છે. આત્માને એક જ સમયે અનંત વસ્તુને ઉપયોગ થઈ શકે છે. એ દરેક પ્રદેશને થતું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન કક્ષીએ તો આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ હોવાથી અને પ્રતિપ્રદેશનો ઉપયોગ ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાથી અસંખ્ય આત્મા થાય. માટે અસંખ્ય પ્રદેશોનો ભેગો મળી એક ઉપયોગ થાય છે, એ ઉપયોગમા અનંત વસ્તુઓ જાણે છે, પણ આત્મા તો એકજ છે.

અવતરણમ્—અમંત્યમદેશૈરેક પરાત્માડાતંત્યમદેશાના-
મુપયોગિર્નૈવૈતિ કથનાનન્નરં શુદ્ધવેદ્યાનાં સ્વમ્ વં મૃતે ॥

શ્લોકઃ

પ્રદેશાન્નિર્મલાનન્દાન્ જ્યોતીરૂપાન્ સનાતનાન્ ॥
શુદ્ધાત્મનઃ પ્રજાનીહિ, સુખં યન્નાનુભૂયતે ॥૬૬॥

ટીકા—નિર્મલાન્-રૂપદોષરહિતાન્ । આનન્દાન્ સુખં-સ્વમાવાન્ । જ્યોતીરૂપાન્ જ્ઞાનરૂપાન્ । સનાતનાન્ ધિરાત્મનાશરહિતાન્ । શુદ્ધાત્મનઃ પ્રદેશાન્ સત્તાતઃ જાનીહિ યથામ્બનિ રમ્યમાણે મુત્યમનુભૂયતે યોગિભિરિતિ શેષઃ ॥ ૬૬ ॥

અવતરણ—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને તે ઉતાં અસંખ્ય પ્રદેશો નો મળી એક જ ઉપયોગ છે, એમ આપણે ઉપર જે પ્રદેશમાં વર્ણવી મયા, હવે આત્માના તે પ્રદેશોનું સ્વરૂપ અંશશઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશોને નિર્મલ, અનંદ

પોષયોગિતાઽઽરમનઃ પૃક્તૈવ । અન્યથા પ્રતિરદેશમુપયોગિતા
 મેદેનાઽપંચ્યાવરદેશધિતાનાં જ્ઞાનાનાં મિત્રમિત્રેષ્વરૂપકાર્યકા
 રિત્વેનાઽપ્યસંગપરત્વમાદનેન્ અસંભવાતા આરમાનઃ સ્વઃ ૧૧

અર્થ—આપને ઉપરના શ્લોકમાં નિશ્ચયી ગયા
 કે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને દરેક પ્રદેશે અનન્ત
 જ્ઞાન, અનન્ત દર્શન વગેરે માતૃમ પટે છે અને આ પ્રત્યેક
 પ્રદેશે વતેના અનન્ત જ્ઞાનનું સુદું સુદું ઉપયોગ જ્ઞાન
 આત્માને થાય કે અસંખ્ય પ્રદેશનું વેચું મળીને એક ઉ-
 પયોગ જ્ઞાન આત્માને થાય, એ શંકાનું ક્ષેપ અન્યથા સ
 મામાન કરતાં તબે છે કે.—

અર્થ—અસંખ્ય પ્રદેશનો એકજ આત્મા છે, અને
 મુપયોગ પણ એકજ છે. તદિ તો જ્ઞાન બેઠમી આત્માની
 અસંખ્યતા માત્રની પટે. ૥ ૧૫ ॥

આવાથિ—અસંખ્ય પ્રદેશનો સ્વાત્મી આત્મા એક
 છે અનંત પ્રદેશથી સિન્ન આત્મા જેથી કેઈ વસ્તુ તરી
 જમ અન્ન, દરન, જ્ઞાન, તાજ, આગ, જીમ, પાન, માદ્ય
 વગેરે જડિન્ન સ્વભાવ અવગતથી સિન્ન શરીર જેથી વસ્તુ
 તરી, તેન આત્મા પણ પ્રદેશથી ભુરો તરી.

જેન પ્રજા તે ભુરી ભુરી અગ્નિભેદના સમુદાય વિષય
 વસ્તી જગત નમ્યા તરી, તેજ મીઠા આત્મા પણ આત્માના
 અનંત વદનનાં તત્ત્વનાં નિશ્ચયની સિન્ન વસ્તુ તરી
 એ કે આત્માને અનંત પ્રદેશ છે, જતાં તે પ્રદેશનાં
 અર્થે, દરનેન ઉપદેશનું સિન્ન છે. અત્માના અનંતનાં

ત પ્રદેશ એમાં મળીને ઉપયોગ થાય છે જ્ઞાતમાને એક જ અથવા જનન વસ્તુનો ઉપયોગ થઈ શકે તે એ દરેક પ્રદેશને થતું જ્ઞાન બિન્ન બિન્ન રૂપીએ તે જ્ઞાતમાના અસંખ્ય પ્રદેશ દોવાથી અને પ્રતિપ્રદેશનો ઉપયોગ બિન્ન બિન્ન રૂપથી અસંખ્ય જ્ઞાતમા થાય. માટે અસંખ્ય પ્રદેશોનો એમાં મળી એક ઉપયોગ થાય છે, એ ઉપયોગમાં જનન વસ્તુઓ જામે છે, પણ જ્ઞાતમા તે એક જ છે.

અવગણમ્—મર્મલયમદેશૈરેક પરાત્પાડમલયમદેશાના-
મુપયોગેર્નૈરેતિ કથનાનન્નરં શુદ્ધવેદશાનો દશમં ધૂતે ॥

શ્લોક:

પ્રદેશાન્નિર્મલાનન્દાન્ જ્યોતીરૂપાન્ સનાતનાન્ ॥
શુદ્ધાત્મનઃ પ્રજાનોહિ, સુત્વં યત્રાનુભૂયતે ॥૬૬॥

ટીકા—નિર્મલાન્-રમ્યદોષરહિતાન્ । આનન્દાન્ સુષૈક-
સ્વમાવાન્ । જ્યોતીરૂપાન્ જ્ઞાનરૂપાન્ । સનાતનાન્ ત્રિકાલ-
નાશરહિતાન્ । શુદ્ધાત્મનઃ પ્રદેશાન્ સત્તાતઃ જાનીહિ યત્રાન્વનિ
રમ્યમાણે મુતરવનુભૂયતે યોગિભિરિતિ શેષઃ ॥ ૬૬ ॥

અવગણમ્—જ્ઞાતમાના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને તે
છતાં અસંખ્ય પ્રદેશો નો મળી એક જ ઉપયોગ છે, એમ
જ્ઞાપણે ઉલ્લા છે શ્લોકમાં વર્ણવી ગયા, હવે જ્ઞાતમાના તે
પ્રદેશોનું સ્વરૂપ શ્રેયકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—શુદ્ધ જ્ઞાતમાના પ્રદેશોને નિર્મળ, અનંદ

સૂર્યાનિષાધી મદિયાસિ મુનીન્દ્ર લોકે ।

હે મુનીન્દ્ર ! તમારો મદિયા સૂર્ય કરતા પણ અધિક
 છે. તે પ્રદેશો વગી સનાતન છે, એટલે ત્રણે કાળમાં નિલ
 છે. જૂન કાળમાં, જવિખ્ય કાળમાં અને વર્તમાન ત્રણે કાળ
 માં તે પ્રદેશો પોતાની એક સરખી રીયતિ જાગવી શકે
 છે. સર્વ પૈતૃગતિક વસ્તુઓને કાળની અસર લાગે છે, પણ તે
 આત્મ પ્રદેશોને લાગતી નથી, માટે તે અવિનશ્વર છે.
 એવા પ્રદેશોવાળો આત્મા છે; એમ વિચારવું એઇએ. વગી
 તે આત્મપ્રદેશોમાં રમનાર અન્યાયાધ સુખ બેઠાગે છે.
 પણ તે પ્રદેશોમાં ફેણ રમી શકે ? જેણે ઇન્દ્રિયો તથા
 મનને વશ કર્યા છે, અને જેને આત્મા સિવાયની અન્ય
 વસ્તુઓની અસારતા તથા અનિત્યતા અનુભવી છે, તે મ-
 નુષ્ય આત્માનિમુખી થાય છે, અને તેજ તે સુખનો બેઠ-
 ણા થાય છે જાણરમાં સુખ માનનારી ખીસઠેલી સા-
 કરનો સ્વાદ જેમ સમજી ન શકે, તેમ ઇન્દ્રિયોના વિષય-
 માંજ રાથી માચી રહેલા છવે અ અન્યાત્મ રસનો અ-
 નુભવ કરી શક્યા સમર્થ થતા નથી. કેવળ યોગીએજ તેનો
 અનુભવ હે છે; તેઓ પણ ચન્દ્રદાતા દર્શાવી શકતા નથી.
 કારણ કે તે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને પુરતા ચન્દ્રો
 અપણી વાણીમાં મળતા નથી. ॥ ૬૬ ॥

अवतारणम्—आत्मनः स्वरूप विषय भेदं च प्रतिपादयति

श्लोक कुलकम्

आत्माऽस्पर्श्यः कथं स्पर्श्यः अग्राह्यो ग्राह्यतां कथं

પ્રાપ્તેર્નાનિ વિનાશ્યઃ સઃ ચેતનો ગૌર્ગિમિતિયા ૧૭
 મન્ધાર્નાનઃ સ આત્માપિ મન્ધં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ।
 રમાર્નાનઃ સ આત્માપિ, રમં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ૩૮
 સ્પર્શાર્નાનઃ સ આત્માગ્ને, સ્પર્શં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ।
 વર્ણાર્નાનઃ સ આત્માર્ણિ વર્ણં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ૬૧
 પુષ્પાર્નાતમ્મ આત્માપિ પુષ્પં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ।
 પાપાર્નાતમ્મ આત્માપિ પાપં જાનાતિ જ્ઞાનતઃ ૭૦

ટીકા-નિશ્ચયનયેનાઽત્માઽત્તર્યંઃ કર્યં તેન નયેન ચત્તુષ્
 યોગ્યો ભવતિ । પુનઃ સોઽગ્રાઘ દ્વિત્રિયાસ્તપઃ કર્યામિન્દ્રિયાસ્ત-
 પનાં પ્રમેદિનિ શુદ્ધ્યા યોગિવિગત્વા નિષ્કાર્ણવતું યોગ્યઃ ॥
 સ આત્મા મન્ધાર્નાનઃ કિન્તુ જ્ઞાનનો મન્ધં જાનાતિ । સ આત્મા
 રમાર્નાનઃ કિન્તુ જ્ઞાનનો રમં જાનાતિ । સ આત્મા સ્પર્શાર્નાનઃ
 કિન્તુ જ્ઞાનતઃ સ્પર્શં જાનાતિ । સ આત્મા વર્ણાર્નાનઃ કિન્તુ
 જ્ઞાનનો વર્ણં જાનાતિ । સ આત્મા સંસારાવસ્થાયાં શુદ્ધનિશ્ચ-
 યનયેન વિચાર્યમાણઃ પુષ્પાર્નાતઃ કિન્તુ જ્ઞાનતઃ પુષ્પં જાનાતિ
 સ આત્મા સંસારાવસ્થાયાં શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વિચાર્યમાણઃ
 પાપાર્નાતઃ કિન્તુ જ્ઞાનતઃ પાપં જાનાતિ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥
 ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥

અવતરણુ—પાંચે ઇન્દ્રિયે અથવા મનથી શું અ-

તમા આત્મી શકાય કે તેમ તે જાણત ગન્ધકાર હવે ચાર
સ્તોત્રના પુતાળી જણાવે છે.

અર્થ—આત્મા અરપરબ છે, તે તેનો સ્પર્શ કેવી
રીતે થઈ શકે ? આત્મા અચ્ચાદ છે, તે તે કેવી રીતે બ
હુ થઈ શકે ? એવો આત્મા યોગીશ્વરને સુદ્ધિવડે વિચાર
શકા યોગ્ય છે. આત્મા ગન્ધની પેઠી પાર છે છતાં જ્ઞાનથી
ગન્ધને જાણે છે આત્મા રસની પેઠી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી
રસને જાણે છે. આત્મા સ્પર્શની પેઠી પાર છે, છતાં આ-
ત્મા સ્પર્શને જ્ઞાનથી જાણે છે, આત્મા વર્ણની પેઠી પાર
છે; છતાં આત્મા જ્ઞાનથી વર્ણને જાણે છે. આત્મા પુણ્યની
પેઠી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી આત્મા પુણ્યને જાણે છે, આ-
ત્મા પાપની પેઠી પાર છે, છતાં આત્મા જ્ઞાનથી પાપને
જાણે છે. ॥ ૬૭ ૭૦ ॥

જાવાર્થ—આત્મા સ્પર્શ, ગન્ધ, રસ, અને વર્ણની
પેઠી પાર છે, એટલે ઇન્દ્રિયોત્તરે તે મદજ થઈ શકાય તેમ
નથી; તેમજ તેનામાં આ શુદ્ધો પણ નથી. આત્માને કોઈ
પણ પ્રકારનો સ્પર્શ નથી, તેમ આત્માને કોઈ પ્રકારનો
રસ નથી. આત્માને ગન્ધ નથી, તેમ તેનો વર્ણ પણ નથી.
આવો આત્મા યોગીશ્વરને વિચારશક યોગ્ય છે, યોગીશ્વરને
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, વગેરે પુણ્ય-
તાના પરિણામ છે, આત્મા પુણ્યજનથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું
દ્રવ્ય હોવાથી આ પુણ્યજનના શુદ્ધ આત્માને તાત્પર્ય પડવા
નથી. આત્માના શુદ્ધ તે જ્ઞાન, ઈશ્વર, સ્વામિ, અખ્યાતપ

प्राप्नोतीति विचार्य्यः सः चेतनो योगिभिर्धिया ६७
 गन्धातीतः स आत्मापि गन्धं जानाति ज्ञानतः ।
 रसातीतः स आत्मापि, रसं जानाति ज्ञानतः ६८
 स्पर्शातीतः स आत्माऽपि, स्पर्शं जानाति ज्ञानतः ।
 वर्णातीतः स आत्माऽपि वर्णं जानाति ज्ञानतः ६९
 पुण्यातीतस्स आत्मापि पुण्यं जानाति ज्ञानतः ।
 पापातीतस्स आत्मापि पापं जानाति ज्ञानतः ७०

टीका-निश्चयनयेनाऽत्माऽऽश्चर्य्यः कथं तेन नयेन स्पष्टम्
 योग्यो भवति । पुनः सोऽग्रः च इन्द्रियाविषयः कथमिन्द्रियाविष-
 यतां व्रजेदिनि शुद्ध्या योगिभिरात्मा विचारयितुं योग्यः ॥
 स आत्मा गन्धातीतः किन्तु ज्ञानतो गंधं जानाति । स आत्मा
 रसातीतः किन्तु ज्ञानतो रसं जानाति । स आत्मा स्पर्शातीतः
 किन्तु ज्ञानतः स्पर्शं जानाति । स आत्मा वर्णातीतः किन्तु
 ज्ञानतो वर्णं जानाति । स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्च-
 यनयेन विचार्य्यमाणः पुण्यातीतः किन्तु ज्ञानतः पुण्यं जानाति
 स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्चयनयेन विचार्य्यमाणः
 पापातीतः किन्तु ज्ञानतः पापं जानाति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अवतरत्यु-पांथे धन्त्रियो अथवा मनधी शु' आ-

તમા જાણી શકાય કે કેમ તે જાણત અન્યકાર હવે ચાર
મહોક્તના કુલકર્મી જણાવે છે.

અર્થ—આત્મા અરપર્ય છે, તો તેનો સ્પર્શ કેવી
રીતે થઇ શકે ? આત્મા અચાલ છે, તો તે કેવી રીતે ચ
લવું થઇ શકે ? એવો આત્મા યોગીઓએ બુદ્ધિવટે વિચા-
રવા યોગ્ય છે. આત્મા ગન્ધની પેઠી પાર છે છતાં જ્ઞાનથી
ગન્ધને જાણે છે આત્મા રસની પેઠી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી
રસને જાણે છે. આત્મા સ્પર્શની પેઠી પાર છે, છતાં આ-
ત્મા સ્પર્શને જ્ઞાનથી જાણે છે, આત્મા વર્ણની પેઠી પાર
છે; છતાં આત્મા જ્ઞાનથી વર્ણને જાણે છે. આત્મા પુણ્યની
પેઠી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી આત્મા પુણ્યને જાણે છે, આ-
ત્મા પાપની પેઠી પાર છે, છતાં આત્મા જ્ઞાનથી પાપને
જાણે છે. ॥ ૬૭ ૭૦ ॥

હોવાર્થ—આત્મા સ્પર્શ, ગન્ધ, રસ, અને વર્ણની
પેઠી પાર છે, એટલે ઇન્દ્રિયોત્તરે તે અહણ થઇ શકાય તેમ
નથી; તેમજ તેનામાં આ શુદ્ધિ પણ નથી. આત્માને કોઇ
પણ પ્રકારનો સ્પર્શ નથી, તેમ આત્માને કોઇ પ્રકારનો
રસ નથી. આત્માને ગન્ધ નથી, તેમ તેનો વર્ણ પણ નથી.
આવો આત્મા યોગીઓએ વિચારવા યોગ્ય છે, યોગીઓએ
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, વગેરે પુદ્ગ-
લના મર્મે છે, આત્મા પુદ્ગલથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું
દ્રવ્ય હોવાથી આ પુદ્ગલના શુદ્ધિ. આત્માને લાગુ પડતા
નથી. આત્માના શુદ્ધિ તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અન્યાયાધ

प्राप्तेर्नानि विचार्यः सः चेतनो योगिमिर्यया ६७
 गन्धार्तातः स आत्मापि गन्धं जानाति ज्ञानतः ।
 रमातीतः स आत्मापि, रमं जानाति ज्ञानतः ६८
 स्पर्शार्तातः स आत्मापि, स्पर्शं जानाति ज्ञानतः ।
 वर्णार्तातः स आत्मापि वर्णं जानाति ज्ञानतः ६९
 पुण्यार्तातम्म आत्मापि पुण्यं जानाति ज्ञानतः ।
 पापार्तातस्म आत्मापि पापं जानाति ज्ञानतः ७०

टीका-निश्चयनयेनाऽत्माऽऽदर्शः कथं तेन नयेन शब्दम्
 योग्यो भवति । पुनः सोऽग्रह इन्द्रियाविषयः कथमिन्द्रियावि-
 यतां ग्रहेदिनि बुद्ध्या योगिमिर्यया विचारयितुं योग्यः ॥
 स आत्मा गन्धार्तातः किन्तु ज्ञानतो गन्धं जानाति । स आत्मा
 रमातीतः किन्तु ज्ञानतो रमं जानाति । स आत्मा स्पर्शार्तातः
 किन्तु ज्ञानतः स्पर्शं जानाति । स आत्मा वर्णार्तातः किन्तु
 ज्ञानतो वर्णं जानाति । स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्च-
 यनयेन विचार्यमाणः पुण्यातीतः किन्तु ज्ञानतः पुण्यं जानाति
 स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्चयनयेन विचार्यमाणः
 पापातीतः किन्तु ज्ञानतः पापं जानाति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अवतरण-पांथे छिन्द्ये अथवा मनधी शु' आ-

मशक्तिरुदेति तत्समुदायेन नैव विद्यते काचिज्जन्मान्तरफल-
 मोक्ताऽऽत्मा तदभावे च धर्मकर्मनिष्पन्नैमित्तिकानुष्ठानादयोपि
 प्रादुर्भासिता एव (धर्मव्याजपरैर्भूतं लोकाद् वृत्तिर्विनिर्मिता
 धर्मव्याजानादिभूनादि सर्वं मूढमवञ्चनम्)

स्याद्येदृश्यते किञ्च नैवास्तीति मन्यहे ।

आत्मानं फलभोक्तारं नैव मत्स्येति बुद्धिमान् ।

इत्याद्याचक्षणा उच्छृङ्खलाः कथं तूष्णीं नीयन्त इति
 चेदत्र ग्रन्थः यदि जन्मान्तरकृतकर्माञ्चजन्माने न फलं भुङ्क्ते
 तद् समानपीडमानानां केचित्फलमभवत्ते नापरः फलगन्धोपि
 दानिः मत्स्येन चाप्यने विना शुभादिकर्मभ्यां नास्तिकः सम्मुखे
 युष्मा यद्वातश्च मुक्त्वा मातृरर्थचन्द्रेण सार्यते इत्युक्तदिशा उद्योग-
 वतां समानविभवानां तुल्यैः फलैर्भवितव्यम् । दृश्यते तु सर्वे
 पां भिन्नकृतेत्यनेकजन्मवानात्माभ्युत्थस्यस्योप्यनुभविते॥ म-
 कृते यदि जन्मान्तरीय आत्मा न स्यात्तदुत्पन्नमात्रस्य चालस्य
 मातृस्तन्यपाने मृत्नेः किं कारणमिति नास्ति को प्रवीणः तस्य
 मने जन्मान्तरीयस्यात्मन एकत्वमावात् ममेदं स्तन्यपानमिष्टमि-
 ति स्मरणरूपज्ञानस्य तज्जन्वायाः स्तन्यपानेच्छायाश्चाभावात् ।
 अस्माकं जन्मान्तरानुभूतमृत्तिरिदानीमपि विद्यत आत्मन
 एकत्वादिति न दोषेऽप्येवोपासीति विचारयन्तु विद्वांसः । नन्वे-
 कमम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन स्मृतावप्युद्दे-
 धकं कारणं तत्त्वत्र न पदपाम इति सिद्धान्तिमतेऽपि कथं स्त-

आने न तेन १६१५ अग १२ अ १५५.

अवतरणम्—सर्वपदार्थावभासने चेतने ज्ञातृत्वदशमाव-
रणवर्ममूलाऽऽत्मनः नित्यत्वं माययति.

श्लोकः

ज्ञातृताशक्तितः सर्वपदार्थो ज्ञायते ध्रुवम् ।
नित्यत्वादात्मनः पूर्वजन्मनो ज्ञातृशक्तितः ७३

टीका—सर्वोपि पदार्थः स्यावरजंगमात्मक आत्मनो ज्ञा-
तृताशक्तित एव ध्रुवं ज्ञायते न कदाचिदपि ज्ञानशक्तेरत्यन्ता
भावः सा च ज्ञानशक्तिरनाद्यपर्यवसाना कुत इति चेत्तदा
आत्मनो नित्यत्वादिति नन्वात्मनो नित्यत्वमेव कथं निरपार्ति-
त्यत आदयतः पूर्वजन्मनाजन्मान्तरसम्बन्धिनी ज्ञातृशक्तिरा
नुभूयते अयं भावः कनिचिज्जना अमुकग्रामेऽहमजनिपि तन्ना-
मा मे ब्राह्मणः पिता तत्रैव ग्रामे मातापि तन्नाम्ना मामाह्वयन्ती
स्मर्यते नैव धनिकपुत्रो भूत्वा शुष्कान्नमश्रामीत्याद्याचक्षणो
ममोद्वाहः पाटलिपुत्रनगरे जातस्तन्नाम्नी मे भार्या
तत्रोद्याने च स्वीयवयस्यैः सह क्रीडितं ममासीदिति
विशेषवृत्तं दृश्यते लब्धजातिस्मरणो दद्यापि तत्रैवात्मनो नि-
त्यत्वमन्तरेण युज्यत इति नित्य एवात्मेति मन्तव्यम् । ननु
केचित्तु यथागुडादिद्रव्यसमुदायेन मादकशक्तिरेका सर्वद्रव्य-
विलक्षणा मादुर्भवति तथा शुक्रशोणितादिष्वविद्यमानास्या-

त्वत्प्रतिक्रियेति तत्समुदायेन नैव विपत्तं कश्चिज्जन्मान्तरफल-
भोक्ताऽऽत्मा तदभावे च धर्मकर्मनोपनैमित्तिकानुष्ठानाद्योपि
दूरादपसारिता एव (धर्मव्याजपरैर्धर्मैर्लौकाद् वृत्तिविनिर्मिता
धर्मव्याजानादिभूतादि सर्वं मूढप्रवञ्चनम्)

स्यामेतदपत्ते किञ्च नैवास्तीति मन्यते ।

आत्मानं फलभोक्तारं नैव मत्स्येति पुष्टिमान् ।

इत्याद्याचक्षाणा उच्छृङ्खलाः कथं नृणां नीयन्त इति
चेदत्र ध्रुवः यदि जन्मान्तरकृतकर्माज्जन्मानि न फलं भुङ्क्ते
तद् समानमीहमानानां केचित्तत्फलप्रभुत्वे नापरैः फलगन्धोपि
द्यानिः प्रत्युत चाप्यने विना शुभादिकर्मभ्यां नास्ति कः सम्मुखे
शुभां यदातदा भुवन् मांशैर्धर्मवन्देण सार्येनेत्युक्तादिना उद्योग-
वता समानविनवानां तुल्यैः फलैर्भविष्यम् । दृश्यते तु सर्वे
पां भिन्नकालेभ्यश्चैकजन्मवानात्मास्तीत्यवस्थाप्यनुमायिते । म-
रुते यदि जन्मान्तरीय आत्मा न स्यात्तदुपपन्नपापस्य बालस्य
मातृस्त्वप्याने प्रवृत्तेः किं कारणायेति नास्ति को द्रवीनु । तस्य
पते जन्मान्तरीयस्यात्मन एकस्यामावात् ममेदं स्तन्वप्यानेमिष्टमि-
ति स्मरणरूपज्ञानस्य तल्लन्यायाः स्तन्वप्यानेऽडापाद्याभावात् ।
अस्माकं जन्मान्तरानुभूतस्मृतिरिदानां पापे विद्यत आत्मन
एकत्वादिति न दोषलेशेनोपोषीति विचारयन्तु विद्वांसः । नन्वे-
कस्मिन्निष्ठज्ञानमपरस्मिन्निष्ठस्मारकमिति न्यायेन स्मृतावप्युद्यो-
धकं कारणं तच्च न पश्याम इति सिद्धान्तिमतेऽपि कथं स्त-

ન્યપદ્ધતિરિતિ ચેચ્છૃગુ જીવાનાં ધ્યાયકસ્યાદદૃશ્યૈવોન્દ્રોપક્રા-
 આનુપપત્તિઃ સ્મરણસ્ય ત્વન્યતે ત્વાત્મનોઽભાવાદદદૃશ્ય કુતસ્ત્ય-
 મિત્યસ્મિન્નપિ પક્ષે મૂર્કાભાવ એવ તે શરણમિતિ નાસ્તિ શરણ-
 શિરાસિ સિંહનલપહારાવસરઃ ॥ ૭૨ ॥

અવતરણુ—આત્મામાં પોતાનો પૂર્વ જન્મ જાણ-
 ની પણ શક્તિ રહેલી છે કારણ કે તે નિત્ય છે, તે આ-
 બત હવે ગ્રન્થકાર જણાવે છે.

અર્થ—સર્વે પદાર્થ આત્માની જાણવાની શક્તિથી
 જરૂર જણાય છે. અને આત્માના નિત્યપણાને લીધે તેનામાં
 પૂર્વ જન્મ જાણવાનું પણ બળ છે. ૭૩ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાનમય છે, તેથી તે-
 નામાં આ જન્મતૂના સર્વ પદાર્થો જાણવાની શક્તિ રહેલી
 છે. જ્ઞાન એજ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે. શરીર બાહ્ય માત્ર
 છે, પુખ્ત વયનું માત્ર છે અને વૃદ્ધ બને છે, પણ આ પ્રજ્ઞ
 દયામા મનુષ્ય તો તેનો તેજ રહે છે, તેમ આત્મા જુદી જુદી
 પ્રતિમાં બદલે છે, છતાં તેનો તેજ રહે છે, કારણ કે તે
 નિત્ય છે. જેમ હજુ વજ્રનો ત્યાગ કરી માણસ નવું વસ્ત્ર
 પહેરે છે, તેમ આત્મા હજુ શરીરનો ત્યાગ કરી નવું
 શરીર લે છે. વજ્ર બદલવાથી માણસ બદલાતો નથી, તેમ
 દેહ બદલવાથી આત્મા બદલાતો નથી. કેાઈ મનુષ્યે આજે
 પાંચાઈ રૂપિયાનું દેવું કર્યું હોય, તે સર્વે સુખ રહે, જીરે
 વિચલે બને, આરે તે કાઈ દેવામાંથી લુટો મળે નહીં,
 તેને તે આત્મજ્ઞાન વિચલે કરેલું દેવું આપવુંજ ૫૩ છે

જેમ કાંઈએ ઉંઘી જવાથી, અને કાંઈમાં વિશ્વરૂપ થવા-
થી માણસ દેવાથી મુક્ત થતો નથી, તેજ રીતે આમાને
પૂર્વભવમાં કરેલાં કાર્યોનું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. તે
બીજો દેહ ધારણ કરવાથી મુક્તો થઈ શકતો નથી. આ-
ત્મા તો જ્ઞાતા દેવાથી પૂર્વભવમાં થયેલા સર્વ અનુભવોનું
તેને જ્ઞાન હોય છે; એવો એક પણ અનુભવ નથી કે જે
આત્માના જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં ન આવી જાય, છતાં તેનું દેહ
ધારણ કરેલું હોવાથી, તે અનુભવની આપણા આ નવા
શરીરના મગજને ખબર પડતી નથી; અને તેથી કેટલાક
એમ કહેવાને દોરવાય છે કે પુનર્જન્મ વગેરે બાબતો ખોટી
છે, જે પુનર્જન્મ હોય તો માણસને તેનો પાછોડો ભવ
કેમ યાદ આવતો નથી? આ શંકા બરાબર વાજબી નથી.
કારણ કે આ જગતમાં કેટલાક એવા પુરૂષો આપણને
મળી આવે છે કે જેઓને ગયા ભવનું સ્મરણ હોય છે.
કાંઈ નિમિત્ત કારણ મળતાં તેઓને તેઓનો પૂર્વભવ યાદ
આવી જાય છે; અને તે ભવમાં જુદાં જુદાં પ્રસંગોમાં પેતે
યું કયું હૃદય, તેનું તેઓ બરાબર રીતે વર્ણન કરી શકે
છે. સામાન્ય મનુષ્યોમાં આવા પૂર્વભવ ભણવાના પ્રસંગો
કેાઈ કેાઈ વારજ બને છે, પણ જે યોગીઓ છે, જે આ-
ત્મા તરફીન થઈ શકે છે, જેઓ મનને અંતર્મુખ વાળી
આત્માપર એકાગ્ર કરે છે, તેઓને પૂર્વભવનો સાક્ષાત્કાર
મળીવાર થાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મા તો સર્વ
બાબતો જાણે છે, તેને થયેલા અનુભવથી તે અજાણ દેતો
નથી. પણ જ્યારે ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, અને મન શાંત

યાચ છે, ત્યારે તે આત્માનું જ્ઞાન આપણા મગજમાં પણ
 ઉતરી શકે છે, અને તે વખતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ યાચ
 છે. આમ બની શકે છે, એનું કારણ એટલુંજ છે કે, આત્મ
 ત્રણે કાળમાં નિત્ય છે. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવું હોય તે
 બુદ્ધધર્મમાં નીચે પ્રમાણે યોજના બતાવેલી છે. જે ખાસ
 કરીને નોંધ રાખવા લાયક હોવાથી અત્રે તે દાખલ કરી
 છે. આજ રાત્રે સુઈ રહેતાં પહેલાં આખા દિવસમાં તમે
 કરેલાં કાર્યની પર્યાસોચના (review) તપાસ કરી જાઓ.
 પણ તે તપાસ કરવામાં ખાસ બાબત એ યાદ રાખવા
 જેવી છે કે સવારથી આરંભીને રાત સુધીના કાર્યનો વિ-
 ચાર કરવાને બદલે તમારે રાતથી આરંભીને સવાર સુધી-
 ના કાર્યોનું અવલોકન કરવું જોઈએ, આ પણ પહેલાં મેં
 શું કર્યું, તે પહેલાં હું ક્યાં હતો, ત્યાં મેં શું કર્યું હતું?
 તે અગાઉ હું શું કરતો હતો. ? આમ વિચાર કરતાં ઉ
 સવારમાં પોતે જાગૃત થયો ત્યાં સુધીનો વિચાર કરી જવો.
 બીજે દિવસે બે દિવસની પર્યાસોચના આ રીતે કરી જવી.
 ત્રીજે દિવસે ત્રણ દિવસના કાર્યની તપાસ કરી જવી. આ
 રીતે દરરોજ કાળમાં પાંચ જવાની ટેવ રાખવી. આ રીતે
 તમને તમારી આખી જીવનની કાર્યો યાદ આવશે; ત-
 મારી બાંધાવરથા યાદ આવશે, તેના અગાઉ તમારી શી
 સ્થિતિ હતી, એમ સ્વસ્થ વિચાર કરતાં કોઈક વખતે ત-
 મને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન સફૂરી નીકળશે આ જ્ઞાનને નીતમ-
 વામાં અનિરમરણ જ્ઞાન કહે છે. તેનું જ્ઞાન મેળવવાનું
 બજા આત્મમાં રહેલું છે. આત્મા નિત્ય દોષથી તેને એક

જવમાં મેળવેલું જ્ઞાન તેના બીજા જવમાં ઉપયોગી થાય છે. ધણુક બાળકો લીમ જુદિવાળા જોવામાં આવે છે, તેનું દારણ તેમણે પૂર્વજવમાં મેળવેલું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન સાથે તેઓ જન્મ લે છે, અને તેથી ઘણી બાબતો સદજમાં તે બાણી શકે છે, આપણ પૂર્વજવનો એક સબળ પુત્રવો છે. આવા અનેક દાખલા પ્રાચીન ઇન્ડિયામાં મળી આવે છે. પણ અત્રે આપણે એક દાહના સમયમાં બનેલો દાખલો રજુ કરીશું.

સર લોડીયમ રૌવન હેમીસ્ટનની જુદિ અગ્રાધ હતી. જ્યારે તે ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે તેણે હીસુભાષા શિખવાનું શરૂ કર્યું. સાત વર્ષની વયે તે તે જણમાં તે એટલો બધો નિપુણ થયો કે હાલની ટીનીટી કોલેજના એક દોકોએ તેના સંબંધમાં જણાવ્યું કે બી. એ. ની પરીક્ષા આપવાને તેવાર થતા ઉમેદવારો કરતાં પણ તેનું જ્ઞાન વિશેષ હતું. તેર વર્ષની વયે તેણે તેર જણાનું પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. મુરુપની જુની અને નવી બધી ભાષાઓ શિખવા ઉપરાંત પરસીયન, એરેબીક, સંસ્કૃત, હિંદુસ્તાની અને મતય-ભાષાપર પણ તેને કામુ મેળવ્યો હતો. તેનો એક સગો ભણે છે કે જ્યારે તે છ વર્ષનો હતો ત્યારે ગણિતનો અધ્યયનમાં અધરો દાખલો તે મોંઢેથી કઢીને તેની નાની ગાલી સાથે રમવાને કુદકા મારી ચાડ્યો હતો. અદર વર્ષની વયનો જ્યારે તે થયો, ત્યારે આયર્લેન્ડના રૌયલ ખગોળવેત્તાએ તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પેતાનો મત આપ્યો હતો. "This young man I do not say, will be, but is the first mathematician of his age" હું એમ નથી

જણાવતો કે આ જીવાન માણસ તેના જમાનામાં મોટામાં મોટો ગણિત શાસ્ત્રી થયો, પણ તે છે. આ અને આના જેવા બીજા દાખલાઓ ઉપર જો તમે વિચાર કર્યો તો જણાશે કે આ સર્વ પૂર્વજન્મમાં મેળવેલા જ્ઞાનને લીધે છે. આત્મા હરેક વખતે નવો જન્મતો નથી; પણ તે તેનું પાછડું લેણું અને દેણું લેઈને જન્મે છે. આત્મા નિત્ય છે, અને તે કારણથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તેને ઘણું શકવાને સંભવ છે.

અવતરણમ્—કેચિદાત્માનં ક્ષણિકં મન્વતે તન્મતે પુણ્ય-
પાપાદિભોક્તૃત્વં ન ઘટતે इति व्याचष्टे ॥

શ્લોક:

આત્માનં ક્ષણિકં કેચિદાહુસ્તેષાં મતક્ષતિઃ ॥

પુણ્યપાપસ્ય ભોક્તૃત્વં ઘટતે ક્ષણિકે કથમ્ ॥૭૪॥

ટીકા—કેચિત્ત્વાત્માનં ક્ષણિકમાહુસ્તેષામયમાશયઃ—પથા
દીપકાલિકા પ્રતિસર્ગં લીયમાનાકાશેડ્યુદયમાના દૃષ્ટા યથા
વા સર્વેપિ ઘટપટાદયો ભાવા યત્રકાલ ઉત્પન્નાસ્તદા દૃષ્ટિતર્પણા
અત્યાહ્વાદજનકા અનુભૂયન્તે એવપદાર્થી; એન્ટરેજ
ઘૃણાસ્પદાનિ શિથિલાવરણાં પંચમીયતે પ્રતિસર્ગ
જનુમીયતે પ્રતિસર્ગ લાભા ભવન્તિ
કો દેવો

પ્રાણુયુઃ

त्पद्यन्ते च यथा वा कदादपरिमिते दुग्धे किञ्चिद्दधानि
 मक्षिते विचतुःपदरानन्तरं कटाहो दधिपूगो दृश्यते दुग्धं नापा-
 पि न भूयते दुग्धगुणा अपि रसगन्धादयो नानुभूयन्तेऽनो म-
 न्यामहे सर्वं दुग्धं नष्टं दध्युत्पन्नं तस्य दधि पदरचतुष्टये वस्मिन्
 क्षण उत्पन्नमिति भिन्नासायां नैव कस्मिँश्चिदप्येकस्मिन् क्षणे
 किन्तु मतिक्षणं दुग्धभावस्य विनाशो दधिभावस्योत्पत्तिरिति मन्त्र-
 साभावेऽपि दधियपरिणत्याऽनुपीयते तद्दद्यान्मापि मतिक्षणमुन्याद-
 विनाश-शाली मन्तव्यः । (उपपन्नं भवते विनाशं मतिक्षणं
 तत्रोपपत्ति मतीतः मत्पद्मजीर्णत्वगुणा गुणानां दशानुभूता स्वतः
 जागरूका) इति तेषां मतस्य निस्तम्भं नोपपद्यते मतः पापपु-
 ण्यस्य भोक्तृत्वं शक्तिके मते कथं पटते नैव पटत इत्यर्थः । अपि
 भावः चेनाऽऽत्मना हिंसा कृता न तु द्वितीयक्षणे नष्ट पुनः
 पापफलभाक् को भवेत् ? फलकाले शक्तिकत्वादिगिनुरभावा-
 त् । हिंसायाश्च फलेनावश्यमवितर्क्यम् । अतः पापकर्त्ता न भु-
 ङ्गीत दुःखं शक्तिकत्वात्तने अन्य आत्मा तु भुङ्गीत यस्य मोह-
 विदम्भनम् ” इत्यादि नात्युक्तिर्भवेत् । सिद्धान्तमते तु आप-
 नोऽन्नादिनिषेधत्वाद् यो हिंसति स एव हिंसाफलं दुःखं ह-
 रत्के हिंसाकाले फलकाले वैकर्त्तृत्वात्परात्परादिनि ॥७४॥

अथतरागु—आत्माने ईदृशाः शक्तिः भाने ॐ, अने
 ईदृशाः नित्य भाने ॐ, ने पुत्रे आत्माने शक्तिः भाने
 ॐ, तेभना विचारमां शुं द्रव्य आये ॐ ते अ-अज्ञात
 र्थाने ॐ—

જણાવતો કે આ જીવાન માણસ તેના જન્મનાંમાં મોટામાં મોટો ગણિત શાસ્ત્રી થયે, પણ તે છે. આ અને આન જેવા બીજા દાખલાઓ ઉપર જો તમે વિચાર કર્યો તે જણાયે કે આ સર્વ પૂર્વભવમાં મેળવેલા જ્ઞાનને લીધે છે. આત્મા દરેક વખતે નવો જન્મતો નથી; પણ તે તેનું 'પાછું લેણું' અને દેવું લેધને જન્મે છે. આમા નિત્ય છે, અને તે કારણથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તેને યદ્ય શક્યાનો સંભવ છે.

અવતરણમ્—કેચિદાત્માનં ક્ષણિકં મન્વતે તન્મતે પુણ્યપાપાદિભોક્તૃત્વં ન ઘટતે इति व्याचष्टे ॥

શ્લોક:

આત્માનં ક્ષણિકં કેચિદાહુસ્તેષાં મતક્ષતિઃ ॥

પુણ્યપાપસ્ય ભોક્તૃત્વં ઘટતે ક્ષણિકે કથમ્ ॥૭૪॥

ટીકા—કેચિત્ત્વાત્માનં ક્ષણિકમાહુસ્તેષામયમાશયઃ—પદ્ય દીપકાલિકા પ્રતિક્ષણં લીપમાનાકાશેડ્યુદયમાના દષ્ટા વધા વા સર્વેપિ ઘટપટ્ટાદયો માત્રા યત્રકાલ ઉત્પન્નાસ્તદા દદિતર્પણા અત્પાહ્લાદનનકા અનુભૂયન્તે પુનસ્ત એવપદાર્થાઃ કાલાન્તરેણ ધૃણાસ્પદાનિ શિથિલાવયવાઃ શીર્ણવ્યક્તયઃ પંચવૈષેષૈર્દૈશ્યન્તેઽંતો ડુર્માયતે પ્રતિક્ષણં પૂર્વસ્વરૂપેણ નષ્ટા ઉત્તરસ્વરૂપેણ સંવ્યાપ્ત-
આમા ભવન્તિ યદુત્પત્તિદ્વિતીયક્ષણે ન નષ્ટાસ્તદા તૃતીયક્ષણેપિ નાશે કો રેતુઃ । એવં વર્ષસહસ્રેણાપિ જીર્ણશીર્ણાવસ્થા ન માપ્નુયુઃ પદાર્થા અતો મન્યામહે । પ્રતિક્ષણં નશ્યન્તુ

પણને જે આજતો યાદ રહે છે તે શી રીતે રહી શકે ? કારણ કે જેને અનુભવ થયો હતો તે આત્મા તો ક્ષણિક હતો તેથી નાશ પામ્યો, તો પછી બીજી ક્ષણે નવા ઉપજ્યનાર આત્માને પૂર્વ ક્ષણમાં અનુભવ મેળવી નાશ પામનાર આત્માનો અનુભવ શી રીતે રહી શકે ? જો આ રીતે સ્મરણ શક્તિનો અજાય માનવામાં આવે તો જગત્તે બધા વધાર પણ ચાલી ન શકે, અને અનર્થપરંપરા થાય, જે લોકો આત્માને નિત્ય માનતા નથી, તેમને વાસ્તે નીતિનો પાથો પણ ટકતો નથી. જો આત્મા ક્ષણિક હોય તો પછી નીતિને માર્ગે ન ચાલવામાં શો ભય છે ? જો આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામે તો પછી દિંસા શી રીતે સંભવી શકે ? આત્મા ક્ષણજંતુર હોવાને લીધે નાશ પામવાનો જ હતો પછી દિંસા કરનારને દુષણ શી રીતે લાગે ? આ રીતે જો દુષણ ન લાગે તો દરેક પુરુષ દિંસા કરવાને દોરવાય માટે આત્માને ક્ષણિક નહિ માનવો એજ આ મોકોનો સાર છે.

અવતરણમ્—મનેકાન્તસિદ્ધાન્તે નુ દિસાત્કલ્પોઃ સામાનાધિકરણ્યેન વસ્ત્વોત્ત્વમુપપચત્ત્વમ્મિત્યાચરે.

શ્લોકઃ

પુણ્યપાપસ્ય મોક્ષત્ત્વં, નિત્યેઽનિત્યે તુ ચેતને
ઘટતે ચં વિજાનીહિ, તદ્વોક્ત્વા વ્યવહારતઃ ॥૭૫॥

. શંકા—નિત્યેઽનિત્યે નુ ચેતને દ્રવ્યાર્થિજન્યેન નિત્યે

અર્થ—કેટલાએક આત્માને ક્ષણિક માને છે, તેઓના મતનો ક્ષય થાય છે. ક્ષણિક માનીએ તો પુણ્ય પાપ શી રીતે આત્માને લાગુ પાડી શકાય !

ભાવાર્થ—કેટલાકનો મત એવો છે કે દરેક ક્ષણે આત્મા નાશ પામે છે, અને નવો ઉત્પન્ન થાય છે. એક અપેક્ષાએ-પર્યાયની અપેક્ષાએ આમ માનવું તે સુક્ષિતહીન નથી. પણ જે લોકો કેવળ આવીજ અપેક્ષાને વળગી રહે છે, અને બીજી અપેક્ષાઓનો બિલકુલ તિરસ્કાર કરે છે, તેઓના મતમાં ભારે દૂષણ આવે છે, તે હવે આપણે વિચારવાનું છે. જો ક્ષણિક મત અંગીકાર કરીએ તો પુણ્ય પાપનો લોકતા કોણ બની શકે ? પાપ કરનાર આત્મા પાપ કરી વિનાશ પામ્યો, હવે તે પાપનું ફળ કોણ ભોગવે ? પાપ કરનાર આત્મા તો તેજ ક્ષણે નાશ પામ્યો, અને બીજો નવો આત્મા જો તે પાપનું ફળ ભોગવે તો અકૃતાગમનો દોષ આવે. નવા આત્માએ કાંઈ પણ કર્મ કર્યું નથી, તો પછી બીજાએ કરેલા પાપનો લોકતા તે શી રીતે થઈ શકે ? વળી પાપ કરનાર આત્મા છુટી ગયો તેમાં પણ કૃતનાશનો દોષ સંભવે છે. તેણે કરેલું પાપ તે ભોગવ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ રીતે આત્માને ક્ષણિક માનવામાં જે મોટા દોષ આવે છે, એક કૃતનાશ અને બીજો અકૃતાગ્યાગમ. જો આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામતો દોષ તો પુણ્ય કરવાનું પ્રયોજન શું રહ્યું ? તેમજ પાપથી અટકવાનું કારણ પણ કયાં રહ્યું ? મોટે આત્માને ક્ષણિક માનવો એ મોટી ભુલ છે. જો આત્માને ક્ષણિક માનીએ તો પછી આ

પણ તે જાણતો ચાર રહે છે તે શી રીતે રહી શકે ? કા-
 રણ કે જેને જનુભવ થયો હતો તે જામા તો હજીક હ-
 તો તેથી નાથ પામે, તો પછી ખીછ હાલે નથા ઉપસ
 યદ્યપ્ત જામાને પૂર્વ દાહમા જનુભવ મેળવી નાથ પામ-
 નાર જામાને જનુભવ શી રીતે રહી શકે ? જો જા રીતે
 રમરણ શક્તિનો જન્માવ માનસમાં આવે તો જગત્તો જ્ય
 વદ્યપ્ત પણ શાહી ન શકે, જોને જનવ્યપરંપરા થાય, ને
 દોરો જામાને નિઃશ માનતા નથી, તેમને વારતે નીતિનો
 પાથો પણ દકતો નથી. જો જામા હજીક હોય તો પછી
 નીતિને માર્ગે ન ચાલવામા ચો બધ છે ? જો જામા દરેક
 હાલે નાથ પામે તો પછી દિંસા શી રીતે મંભવી શકે ?
 જામા હાલુમંચુર હોવાને લીધે નાથ પામવાનો જ હતો
 પછી દિંસા કરનારને દ્રુષ્ટ શી રીતે લાગે ? જ્ય રીતે જો
 દ્રુષ્ટ ન લાગે તો દરેક પુરૂષ દિંસા કરવાને દોરવાય માટે
 જામાને હજીક નદિ મનવો જોજ જા મદોકનો સાર છે.

અવતરણ—અનંકાન્તસિદ્ધાન્તે તુ વિસાત્કલ્પોઃ સા-
 ધાનાધિકરણેન કલ્પભોક્તૃત્વમુપપદ્યતે इत्याचष्टे.

શ્લોકઃ

પુણ્યપાપસ્ય ભોક્તૃત્વં, નિત્યેઽનિત્યે તુ ચેતને
 ઘટતે ચ્વં વિજનીહિ, તદ્વોક્તા વ્યવહારતઃ ॥૭૫॥

. ટીકા—નિત્યેઽનિત્યે તુ ચેતને દ્રુષ્ટાર્થિકનયેન નિત્યે

શ્લોક:

ભૂતા મહર્ષયો યે યે, આત્મધ્યાનં કૃતં ચ તૈઃ
યદ્ધ્યાનેન પરા શાન્તિર્લબ્ધયોઽનેકશસ્તથા ॥૭૫॥

ટીકા—યે યે મહર્ષયો ભૂતાસ્તૈસ્પાત્મધ્યાનં કૃતં યદ્ધ્યાન
ત્કારણાદ્ ધ્યાનેન પરા શાન્તિરાત્મરમણરૂપા લબ્ધયથાભિ
મહિમાદિજનિકાઽનેકશોઽર્જિતા इति ક્ષણિકપક્ષોઽતિદુર્બલઃ ક
થમન્યથા શાન્તિર્લબ્ધયથૈકાત્મના પ્રાપ્તેરન્ ॥ ૭૬ ॥

અવતરણુ—જે મનુષ્યો ઉપર પ્રમાણે આત્માનું સ્વ
રૂપ સમજી આત્મધ્યાન કરે છે, તેમને શો લાભ થાય
છે, તે હવે અંધકાર દયાંવે છે,

અર્થ—જે જે મોટા આચાર્યો થઈ ગયા, તેમણે
આત્મ ધ્યાન કર્યું હતું, તે ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ અને અ
નેક પ્રકારની લાબિધઓ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાવાર્થ—જે જ્ઞાન દુઃખનો અંત લાવે છે, તે
ઉત્તમ જ્ઞાન કહી શકાય ઉપર પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ જુ
દિધી, જાણ્યું, પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપનો અનુભવ ન
વાને પ્રયત્ન ન કરીએ, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન છાંક ગણી શ
કાય. અનુભવ કરવાને વાસ્તે આચાર્યોએ જે માર્ગ બ્રહ્મ
કર્યો છે તેને યોગ ધ્યાન કે સમાધિ કહે છે તે ધ્યાનની
દુઃક સમજી જત્ર અપ્રાસંગિક ગણાયે નહિ.

આત્મધ્યાન, આત્મરમણતા, સ્વરૂપ, અનુભવ એ
એવા શબ્દોનું નામ લીધાથી કાંઈ કામ સરે નહિ. કે

સ્થિતિ હવ્યમાં હવ્ય છે. તે મળ્યા પછી કાંઈ મેળવવાનું
 બાકી રહેતું નથી. તેને વાસ્તે આરંભ કરવો જોઈએ. તેવો
 આરંભ પ્રથમ ઇન્દ્રિય નિશ્ચયથી થવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયને
 કાળુમાં રાખવાની નાની નાની બાબતોમાં ટેવ પાડવી જો-
 ઇએ. મન એ ઇન્દ્રિયોનું સ્વામી છે. ઇન્દ્રિયરૂપ યોગ વિ-
 વચના માર્ગે દોડી જતા હોય, તેમને પ્રથમ મનરૂપ લગામ
 વંદે વશ કરવા જોઈએ. ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે આત્માને
 બદલે ઇન્દ્રિયોને તમારી યચ્છા પ્રમાણે ચલવો. તમારા
 મનની સાથે કેટલાક નિયમો હોય. મનથી અમુક પ્રકારે
 આત્માનો નિશ્ચય કરો; અને ઇન્દ્રિયોથી દોરાઈ નહિ જતા
 ઇન્દ્રિયોને વશ રાખો, અને તમારા મનથી નિશ્ચિત કરેલા
 નિયમ પ્રમાણે ચલો. આ કામ પ્રથમ કહિત લાગશે. ઇ-
 ન્દ્રિયો હમેશના રીચાજ મુજબ પોતાના વિષયો ભટલું ક-
 રવાને તત્પર-ચર્છા જશે, પણ તે વખતે તમારે તમારું
 માનસિક બળ વાપરવાનું છે. તે વખતે તમારે ઇન્દ્રિયોને
 જલાવવું જોઈએ કે “હું તમારો સ્વામી છું, હું તમને મારી
 આજ્ઞા પ્રમાણે ચલવીશ.” આવી રીતે જુદે જુદે પ્રસંગે
 જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવાનો આરંભ કરો. ખરી
 વાત છે કે કેટલોક વાર ઇન્દ્રિયો જોડતું બધું પ્રાબલ્ય
 રાખવશે કે તમારા મનના દહ નિશ્ચયને ડગારી દેશે, અને
 તમે ઇન્દ્રિયોને બાધીત થઈ ચલશે. પણ તેથી જરા પણ
 ડગરો નહિ, જરા પણ રીમ્મત દારશે નહિ. તે બનાવને
 તમારી બુદ્ધિ તરીકે સ્વીકારજો. ફરીથી બાધીત નહિ થ-
 વાનો વિચાર દહ કરજો. આમ કેટલોક વાર ટોચે ખાખા

પાત્રી તમે તમારી ઇન્દ્રિયો અને શરીરને આપીને મર્યાદા મુકો, આ પ્રમાણે જ્યારે તમારી ઇન્દ્રિયો ભગવંતે તમને જાણ, જોડતો તમારો મનને કાનુભાં રાખવાને પ્રયત્ન કરે. મનને નિમિત્ત કરવાનું કામ કાંઈ મુશ્કેલ નથી, તે પણ તે થઈ શકે તેમ છે. જૂનાજામમાં અનેક પુરુષો તે કામ કરવા સમર્થ થયા હતા, દાત્ર માય છે, અને જો પ્યમાં થયે. માટે તમે પણ જે રહ નિશ્ચય કરો, અને જે કામમાં વળગ્યા રહો તો તમે પણ તે કામ-મનને કાનુભાં રાખવાનું કામ-કરી શકો. તેને વારતે જે સાધન છે, એક અભ્યાસ અને બીજું વૈરાગ્ય. તમે જે જે કામ કરો હો તેમાં તેને સ્થિર રાખવાને પ્રથમ અભ્યાસ પાડો. જે વાર નાશી જાય તોપણ ફરી ફરીને મનને ઠેકાણે લાવી તમે જે વિષય ઉપર સ્થિર કરવા માગતા હો તે વિષય ઉપર સ્થિર કરો. મન વાચુ જેવું ચંચળ અને વશ કરવું દુષ્કર છે, છતાં આ પ્રમાણે દરેક બાબતમાં દરરોજ અભ્યાસ પાડવાથી તમે તેને પ્રથમ એકાગ્ર કરી શકો. એકાગ્ર થઈ પછી, તમે તેને ધ્યાન કરવામાં વાપરી શકો. એકાગ્ર થયેલું મન ધ્યાન કરવામાં બહુ ઉપયોગી સાધન નીવડે. તમારું આ એકાગ્ર થયેલું મન હલકા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ન રોકતાં ઉચ્ચ આત્મિક વિષયો તરફ દોરાવવું જોઈએ. અને વાસ્તે વૈરાગ્યની જરૂર છે. જે વૈરાગ્ય ભાવના હૃદયમાં જાગૃત થયેલી નહિ હોય તો મન બહારના વિષયોમાં એટલું બંધુ બંધન થયે કે તેને વશ કરી શકાય નહિ. માટે આ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મનને વશ કરવું. જ્યારે મન વશ થાય ત્યારે

આમ ધ્યાન શરૂઆતની કરી શકાયો. જેમ બીજા વાવીને
 અને તેનું ફળ આપે છે, પણ વચ્ચેમાં અંકુશ પુટે છે,
 ઘસના સાંકા પેલા થાય છે, તેમ આત્મ ધ્યાનનું પણ ફ
 નેનો આ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમ શાંતિ છે. પણ
 ધ્યાનના સાંકાની પેડે માર્ગમાં જે લાજ થાય છે, તે લગ્નિ-
 જ્ઞો છે. સાધ્ય તરફ તથા વાળી ખરા મુમુક્ષુઓએ આ લ-
 ગ્નિજ્ઞોથી દોભાઈ જવું નહિ. જે મનુષ્યો રહેજ રહાજ
 લગ્નિજ્ઞો મજતાં તેમાં દોભાઈ લય છે, અને તેને ઉપ-
 શોગ કરવા તથા બીજાને સમતકાર ભતારવા દોરવાય છે,
 નેજો અનાજ મેળવવાનું મુઠી રેઈ સાંકાથી સંતોષ માન-
 નાસ મળી શકાય. તેજો આગળ ઉન્નતિ કરી શકતા નથી.
 મારે જે જે લગ્નિજ્ઞો મળે તેને પણ આત્મજ્ઞાન મેળ-
 વવાનાં સાધન તરીકે વાપરવી જોઈએ. કારણ કે આત્મ
 જ્ઞાનથીજ પરમ શાંતિ મળ્યા પછી બીજા કાંઈ મેળવવા
 શેષ રહેશે નહિ.

अवनरगम्—आत्मनो नित्यत्वं तदृष्यानेन महानर्थनिवृ-
 त्तिरुवा परा ज्ञानेतिर्नृषयस्य लौकिकफलरत्नमाण्डार। भवन्तो-
 नि निर्णोतमिदानीं भो भव्या यदि वो नृमन्मसाफल्यं रोचते
 नदाऽऽपचिन्तन एव मनोऽवधेयमिच्छुषदिशति ॥

શ્લોક:

परित्यज्यान्यकार्याणि विदानन्दं भर्जस्व भो
 इष्टावासिर्यतो मुक्तिरुपादेयं सदुत्तमम् ॥ ७७ ॥

અથ સંપત્તિ મુમુક્ષુઓને વાસ્તે આ સ્લોકમાં ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવવામાં આવેલો છે. શુભ કે અશુભ સર્વ કાર્યોને ત્યાગ કરી કેવળ ચિદાનંદ સ્વરૂપી આત્માનું ભજન કરવાનો માર્ગ અત્ર જણાવવામાં આવેલો છે. આ સ્લોક; એકાએક કોઈના વાંચવામાં આવે તો તે એમ માનવાને દોષાય કે આ સ્લોક ક્રિયા માર્ગનો ઉપદેશક છે, પણ જરા શાંત મનથી તેનું મનન કરનારના અનુભવમાં આવશે કે મંથકતાનો આશય તેનો નથી. જે મનુષ્ય ખરો આત્મજ્ઞતામુ થાય છે, તે જે-તોને કરવા યોગ્ય કર્તવ્યોનો અનાદર કરતો નથી, પણ તે કર્તવ્યોને પણ આત્મજ્ઞાન અનુભવવાના સાધન તરીકે વાપરે છે. ઉદય આવેલાં કર્મ કરતાં છતાં પણ સાધ્ય ગિન્દુ તે કદાપિ સુકતો નથી. આવા કોઈ આત્મ જ્ઞાન રસિક પુરુષ વિષે કહેવામાં આવેલું છે કે:—

આત્મક્રોઢ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ વ્રદ્ધાવિદાં વરિષ્ઠઃ ।

તે આત્મામાંજ ક્રોડા કરે છે, તે આત્મામાંજ રમે છે, એવો ક્રિયાવાન બ્રહ્મજ્ઞાનિયોમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.

આ રીતે જે કેવળ આત્માનું ચિંતન કરે છે અને અન્ય ક્રિયાઓને આત્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે વાપરે છે, તે મુમુક્ષુ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરે છે, અર્થાત્ મોક્ષ મેળવી શકે છે જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ, તે પણ ચિદાનંદના ધ્યાનથી મેળવાય છે, તો પછી અન્યકાર એજ કહે છે કે સારા પુરુષોએ તે મેળવવા પ્રયત્નરીણ-યતુ, અને તેને વાસ્તે ગયા સ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધ્યાન એ ઉત્તમ માર્ગ છે. આત્મ અને શાસ્ત્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી

હાથાશુભે ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રધાનનું મેવન કરવું. શુભ પ્રધાનમાં ઉપે ચલતાં ખડું ભેદતાન ઉત્પન્ન થાય છે, જડ વસ્તુને આત્માથી નવારી ગણના અનુભવતાં શિષ્યે છે, અને તેજ વખતે જડવસ્તુ ઉપર ખરો છગરનો વૈરાગ્ય આગૂત થાય છે, અને આત્મજયોતિ પ્રકટી નીકળે છે. આ પદ યોગે દેખમાં ખડુ મારી રીને ચોભે છે, પણ તે ઉપર ચ દશને પ્રથમ પદથીયેથી શરૂવાત કરવી ભેદભે.

અવતરણ—માન્માઽઽન્મન સ્મરણેનૈવ મુક્તિમવાપ્નોતિ
તત્કાલપતિ

શ્લોક:

પ્રમું વિમું પરેશાનમાત્માઽઽત્માનં સ્મરેદ્યદા ।
તદા સ તન્મયો મૂત્વા સ્યાજન્માદિવિનાશકઃ

ટીકા—યદાઽઽમા પ્રમું—કર્મછેદનમર્પય વિમું જ્ઞાનેન કે-
યમાસનપરિણત્વેષાપા લોકાલોકવ્યાપકં વૈગ્ઞાનય-સાધિક-
માવેનાતન્નજ્ઞાનદર્શનદારિદ્ર્યગુપ્તવીર્યગતિરુપૈશ્વર્યવિશિષ્ટમ્ ।
આત્માનમ્ મતિસમર્પ યપાપાણામુન્નરાદ્યદરૂપેન મનનગમનચી-
ન્મ્ સ્મરેદ્યદા સ આત્મા તન્મયઃ પરમાન્મયો મૂત્વા જન્માદિ-
વિનાશકઃ સ્વાત્ ॥ ૭૮ ॥

અવતરણ—આત્મજ્ઞાન થવાને માટે ઉત્તમોત્તમ ઉ-
પાય ભાદ્ર સાધન નદિ પણ આત્મમરણ છે, એ અન્ય-
કર્તા ખુલ્લા શબ્દોમાં દર્શાવે છે.

અર્થ—જ્યારે કોઈ આત્માને પ્રભુ, વિભુ, પરમહંસ તરીકે સ્મરે, ત્યારે તે તન્મય થાય છે, અને જન્મ વગેરેનો નાશ કર્તા નીવડે છે. ॥ ૭૮ ॥

ભાવાર્થ—આત્માનું કેટલું બધું સામર્થ્ય છે, તેની આપણને ખિલકુલ બાજુ નથી. તે વાસ્તે અન્યકર્તા ફરી ફરીને જણાવે છે કે આત્માની શક્તિ અનંત છે. આત્માના એટલા બધા ગુણો છે કે કોઈ અનુભવી સતને દિવસ આખી છાંદગી મુધી તેનું વર્ણન કરવાને પ્રયાસ કરે તે પણ તે સમર્થ થઈ શકે નહિ. છતાં આ જગતમાં જ્યાં મુધી આપણી અંતર યત્ન સ્પુરી નથી, ત્યાં મુધેતો શબ્દો જ તેનું સ્વરૂપ જણાવી શકે. માટે કેટલાક વિશેષણો આ શ્લોકમાં આત્માના આપેલા છે. તે વિશેષણો ઉપર મનન કરી વાચક વર્ગે પોતાના હૃદય આગળ આત્માનું સ્વરૂપ લાવવા પ્રયત્ન કરવો. આત્મામાં કર્મને: ઉદ્ધ કરવાની શક્તિ પ્રભાવ છે, માટે તે પ્રભુ કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનવડે લોક-લોકના પદાર્થો જાણવાને શક્તિમાન છે, એટલે કે દેવજ્ઞાનવડે સર્વ વ્યાપી હોવાથી તે વિભુ કહેવાય છે. આ સાથે અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતશાસ્ત્ર, અનંત વીર્ય વગેરે અનંતરૂઢિ આત્મા પાસે હોવાથી તે પરમહંસ કહેવાય છે. આ સઘળા વિશેષણો જેને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે, તેવા આત્માનું જે સ્મરણ કરે છે, તે તન્મય થાય છે. સ્મરણ કરતું એટલે એક વાર સંભારી જતું એવો અર્થ નથી. જેમ પોતાને બહાલી વસ્તુનું કોઈ મનુષ્ય એક દિવસમાં હજાર વાર સ્મરણ કરે છે, તેમ જો ખરા પ્રેમથી

‘આત્માનું’ દોષે મનુષ્ય હવે હવે રમરણ કરે તો, તે આત્માની સાથે તન્મય થઈ જાય છે. યોગસારમાં તપનું છે કે:-

યદા ધ્યાયતિ યયોગી, યતિ સત્યવર્તા તદા ।

ધ્યાનવ્યો યોગમુગ્ધાધિત્યમાયચિત્તુદયે ॥

જ્યારે યોગી જેનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તે તન્મય થાય છે. માટે આત્માની વિશુદ્ધિ માટે, નિરંતર વીતરાગનુ ધ્યાન કરવું કે જેથી આત્મા વિશુદ્ધ થાય

અ પ્રભાણે નિરંતર આત્મરમરણથી, આત્મધ્યાનથી, આત્મરમણનાથી, આત્મા પરમાત્મા થાય છે, અને જન્મ જરા મરણ તેને અસર દરી શકતાં નથી. પણ નિરંતર આત્મરમરણ દોણ કરી શકે ‘ જેનું મન સંસારના માયાથી અસત્ય અને દુઃખપૂર્ણ પદાર્થ ઉપરથી ઉડી ગયું છે, અને જે દોષ નિત્ય અને શાશ્વત જ્ઞાનદેહ આપનાર તત્ત્વ રોધ તો રોધ તેવો મનુષ્ય આ કામ જરાબર કરી શકે છે તેનું મન વિષયો તરફ નહિ દોરાતાં આત્માકિમુખ વળે છે; અને તેથી તે પળે પળે આત્માનું રમરણ કરે છે. તેનું આપું હવન આત્મમય જન્મ રહે છે. તેમ મનુષ્ય ખરો જ્ઞાનદેહો હોજના થાય છે.

અવતરણમ્—નામાન્તરેણાધ્યાનમુપાદિશતિ.

શ્લોક:

મહેશ્વરં મહાધારં અષ્ટુતાનન્દકં સ્મરેત્ ।

સ પ્રાપ્નોતિ ધ્રુવં સૌખ્યં મૃત્વા શ્રીજગદીશ્વરઃ ૭૯.

ટીકા—ય આત્મા મહેશ્વરમ્ इन्द्रादिपूज्यान्तरंતનધારકમ્ ।
 મહાધારમ્ અનંતગુણપર્યાયાનામાધારાભૂતમ્ । અચ્યુતાનન્દકમ્
 સાર્વકાલિકાનન્દરૂપમ્ સ્મરેદધ્યાયેત્ । સ મુમુક્ષુરાત્મા શ્રી
 જગદીશ્વરો ભૂત્વા ધ્રુવં સંશયાદિરઘિતમનશ્ચરસૌખ્યે પ્રાપ્નો-
 -તીતિ માવઃ ॥ ૭૯ ॥

અવતરણુ—ગયા સ્લોકમાં આત્માના કેટલાક વિશે-
 ષણો આપવામાં આવ્યા. આ સ્લોકમાં આત્માના બીજા
 નામો આપી આત્માને ઓળખાવવાનો મન્યકર્તા થતો કરે છે.
 અર્થ—જે મહેશ્વર, મહાધાર, અચ્યુતાનંદ,—એવા
 આત્માનું સ્મરણ કરે છે, તે જગદીશ્વર થઈને નિત્ય મુખ
 મેળવે છે. ॥ ૭૬ ॥

સાવાર્થ—આત્માને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદાં
 જુદાં શાસ્ત્રો વિવિધ નામ આપે છે, પણ વસ્તુતઃ તે
 સર્વ આત્માનાંજ વિશેષણો છે. આ લેહની અંદર, રહેલું
 એકય એટલું બધું પ્રબળ છે કે એક સંસાર કવિએ
 લખ્યું છે કે:-

યં શૈવા સમુપાસતે શિવ इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
 बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्त्तेति नैयायिकाः ।
 अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः

सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो निनः ।

જેને શૈવ લોકો શિવ કહી ઉપાસે છે, જેને વેદા-
 ન્તીઓ બ્રહ્મ કહે છે, જેને બૌદ્ધ લોકો બુદ્ધ કહેવામાં અ-
 નેક હોય છે, જેને નૈયાયિકો કર્તા કહે છે, જેને જૈનશાસ્ત્ર

અથાશક્તિ બહુ કરવા તપર રહેયું. આમ કરવાથી હૃદયમાં ખરો પ્રેમ ભગૃત થાય છે, અને તે ખરો પ્રેમીજ અનુપ્ય માત્રનું બહુ ઇચ્છનાર આમાજ શાશ્વત આનંદ મેળવવા આગ્યશાળી થાય છે.

અવતરણમ્—માતૈવ શિવમ્વયમ્બ્યાદિપદવાચ્યસ્તદુપામ
નપાઽઙ્ગમા સ્વયં શિવાદિરૂપો મવતીતિ મરૂપયાનિ ।

શ્લોક:

શિવં સ્વયંભુવં ભક્ત્યા, વન્દસ્વાન્તર દ્રષ્ટિઃ
ભોક્તા સ્વકીયક્રુદ્ધીનાં, શંકરસ્ત્વં સદાશિવઃ ૮૦

ટીકા—શિવં કલ્યાણાગારમ્ । સ્વયંભુવમનાદિસંસિદ્ધમ
ન તુ કેનાપિ કૃતમાત્માન ભક્ત્યા મહતાદેરણાન્તરદ્રષ્ટિઃ ।
ઽધ્યાત્મદ્રષ્ટ્યા વન્દસ્વ પર્યુપાસય તતઃ સ્વકીયક્રુદ્ધીનાં ભોક્તા
સૈમ્ત્વં સદાશિવસ્વરૂપઃ શઙ્કરઃ કલ્યાણકારી મવાસિ યો જ્ઞા-
ત્મધ્યાનરતઃ સ સ્વયં લબ્ધકલ્યાણઃ પરેષાં કલ્યાણકારીને
માવઃ ॥ ૮૦ ॥

અવતરણુ—શિવ, સ્વયંભૂ, વગેરે વિશેષણો, લગા-
ડવામાં આવે છે, તે ખરી રીતે આત્માને જ લાગુ પડે છે,
તે હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—શિવ અને, સ્વયંભૂ રૂપ આત્માનું આંતર
દ્રષ્ટિથી વંદન કર. પોતાની રૂદ્ધિને ભોક્તા તું જ શંકર
અને શિવ છે.

આશય—આત્માને જે જાને તે વિશેષથી આપવા
 જાણે છે તેમાં તેને શિવ જાને સ્વયંભૂ પણ કહેવામાં
 જાણે છે. જે નામ આત્માને આપવામાં આવેલા છે, તે બધા
 કાર્ય—નામ પ્રમાણે યુગુચાગ્ય—છે શિવ જ્યેષ્ઠ છે કદાચ તે
 કદાચના નિવાસ સ્થાનરૂપ કદાચરૂપ આત્મા છે આત્મા
 કદાચ નિષિ છે. વગી તે સ્વયંભૂ છે, તે પોતાની શ્રેણી
 આધારમાંની અપેક્ષાએ પ્રકટ થાય છે, તે કાળથી અમરમાં.
 રિત છે. આત્માને ક્યાં નથી, આત્મા સર્વને ક્યાં
 છે અપુ જે આત્માનું સ્વરૂપ છે તેના અતર દૃષ્ટી વિચાર
 કરેલા; તેની ઉપાસના કરવી, ખસા અવશ્ય તેની ભક્તિ કર
 વડી. જે પ્રત્યુષ ખસા અંતઃકરણથી આત્મ તત્ત્વની ઉપા-
 સના કરે છે, તેજ પુરૂષ આત્મા દૃષ્ટિ બેગવવાને પાત્ર
 થાય છે ભક્તિ અપા. ૧ દોષી જોઈએ, તે કળ પણ અ-
 ભક્તિ મળે. “પાર તરવારની જોડેથી દોડેથી ચોદમા છન
 તળી થઈ મેવા” જે શરીરમાં આત્મક ધન છતાં મદા વાકયો
 પણ સૂચવે છે કે આત્મપ્રભુની ઉપાસના-ભક્તિ કરવી, તે
 તરવારની ધરપર ચાલવાં કરવાં પણ અતિ વિષટ કામ છે.
 તરવારની ધાર પર ચાલનારને પણ મન અત્યંત નિયમમાં
 રાખવું પડે છે, શરીર વચ કરવું પડે છે, છતાં તે કામ
 આત્મ પ્રભુની સેવાની આગળ પ્રમાણમાં કાંઈ નથી. હું
 પોતેજ શિવ જાને થાકર છે. આત્મા પોતેજ કદાચ સ્વરૂપી
 છે, જાને પાત્ર કદાચ કરનાર છે. ભક્તિપ્રમાણ—

ત્યં શંકરોડસિ મુંવનત્રપશંકરત્વાત્ ॥

ત્રણ જગતનું બહુ કરવાથી હે પ્રભુ ! તું શંકર
આ ઉપરથી જણાય છે કે આત્માના ગુણો તથા પ્રમાણ
અનન્ત છે. તે પ્રથમ શાસ્ત્રોદ્ધારા જાણવું જોઈએ. આ
જાણીને તે અનુભવવાને પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ, જે જ્ઞાન
માય, અને જ્ઞાન ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા (દર્શન) હોય તે
જરૂર તે પ્રભાણે તે મનુષ્યનું આરિત્ર પણ મવાતું, માત્ર
ગુરૂપાદારા તેમજ સમ્યગ્ શાસ્ત્રોદ્ધારા ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રમાણ
જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ દરેક આત્મહિતાર્થીએ કરવો જોઈએ.

અવતરણમ્—વહિરાત્માઽન્તરાત્મપરમાત્મેતિ ત્રૈવિધ્યમુપપન્નમ્
દ્યૌર્ધપચ્ચમશ્લોકેર્વહિરાત્મમુદ્ધિં ત્યક્ત્વાઽન્તરાત્મમુદ્ધિસ્થેન પ
માત્મશક્તિરુદ્ભાવનીયેતિ પ્રદર્શયતિ ।

શ્લોકઃ

આત્માનેં તુ ત્રિધા વિદ્ધિ વાહ્યોપાધ્યાદિભેદતઃ ।
આત્મમુદ્ધિં શરીરાદૌ વહિર્ધીમાન્નરઃ સ્મૃતઃ ॥૮૧॥

ટીકા—હે વાહ્યોપાધ્યાદિભેદતો વાહ્યોપાધિર્વહિરાત્મા ।
આન્તરોપાધિરન્તરાત્મા । નિરુપાધિઃ પરમાત્મેતિ ભેદત આત્માનેં
ત્રિધા વિદ્ધિ જાનીઈ તપ્ત શરીરાદૌ પૌદ્ગલેકત્વસ્તુન્યાત્માયમિતિ
મુદ્ધિ—ર્યસ્ય સ નરો વહિર્ધીમાન્ સ્મૃતઃ । યો હિ સ્ફૂલોર્જ
કુશોહં દરિદ્રોઽહં ધનવાનદમિતિ મુદ્ધિમાન્ સ વહિરાત્મા સ્વત
સ્તુત્વમ્ ॥ ૮૧ ॥

પદાર્થોને લાગુ કરી શકાય. પણ બૂલથી આત્મા પેલાને લગાટે છે. આ બહિરાત્મભાવથી જગતમાં મનુષ્ય રખડે છે અને દુઃખી થાય છે. સુતારને કામ કરવાને ઓળખ હોય, તેવાં આત્માને કામ કરવાનાં શરીર વગેરે ઓળખ છે. તે મરણ પછી આત્માની સાથે આવતાં નથી, પણ અંદી પડી રહે છે, માટે તેમને આત્માનાં માનવાં, અથવા તેમને આત્મા તરીકે માનવાં, એ મોટી ભુલ છે આ દેહાધ્યાસ અથવા બહિરાત્મ ભાવ એટલે સુધી વ્યાપેલો છે કે જાની પુરૂષો પણ કેટલીક વાર તે ભુલમાં પડી જાય છે, અને શરીરને સંતોષવાને પોતે જલ્દી જીવન નિષ્ક્રમણ લોગ આપે છે. આમ થવું જોઈએ નહિ. દેહ અથવા દેહના ધર્મોને આરોપ આત્મામાં કરવો નહિ. જો આ દેહાધ્યાસ છુટી જાય તો પછી દેહથી જહાર રહેલી વસ્તુઓ, જેવી કે ધન, ધાન્ય, ઘર, વસ્ત્ર, ઉપરથી મારાપણાનો ભાવ દૂર જાય, તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ દેહાધ્યાસ ત્યાજ્ય છે, એ પ્રથમ હૃદયથી વિચારી, તદનુસાર વર્તન રાખવું જોઈએ. નાની નાની જાણતોમાં પ્રથમ મનની સમતોલ વૃત્તિ રાખતાં રાખવું જોઈએ. ચાકરે ધોતીવામાં એક કાપ પાડ્યો તો શું થઈ ગયું? લોજનમાં જરા મીઠું ઓછું પડ્યું તો શું ખસી ગયું? કોઈ રવાદિદ કુળ આવવાને ન મળ્યું તો તેથી શું ગેરલાભ થયો? સભામાં જરા આગળ જગ્યા ન મળી તો તેથી તને શી હાનિ થઈ? આવી આવી નાની જાણતોમાં પ્રથમ ઉદાસીન ભાવ રાખવો જોઈએ.

અવતરણુ—બહિરાત્મ ભાવ રાખવાથી ઠેવું ખરાબ પરિણામ આવે છે, તે હવે અંશકાર દર્શાવે છે:—

અર્થ—બહિરાત્મ ભાવથી સંસારમાં રખણું પડે છે. રાગ વગેરે કલેશનો પ્રવાહ ચાલે છે, માટે દેહાત્મબુદ્ધિને ત્યાગ કરી તું આત્માને દેહથી બિન્ન ગણ. ॥ ૮૨ ॥

ભાવાર્થ—બહિરાત્મભાવ એ શું તે આપણે ગયા સ્લોકમાં વિચારી ગયા; દેહ અને ઇન્દ્રિયો તથા જગતની બાહ્ય વસ્તુઓમાં મારાપણનો ભાવ તે બહિરાત્મભાવની દુક બ્યાખ્યા છે. હવે બહિરાત્મભાવનું શું પરિણામ આવે છે, તે આ સ્લોકમાં વિચારવામાં આવેલું છે. તેથી વૃત્તિથી મનુષ્ય જે વસ્તુઓ આત્માની પોતાની નથી, તેને આત્માની તરીકે લેખે છે. અને તેથી તે વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે આ ઇચ્છા તેને જન્મ મરણના ચક્ર સાથે બાંધે છે, તેથીજ કરીને આ સ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવને મંસારમાં બટકવું પડે છે. વળી તેજ વૃત્તિને લીધે ઘણી વસ્તુઓ ઉપર રાગ-આસક્તિ થાય છે, અને તે મળવામાં જે વિધિ કર્તા થાય તેનાપર દેવ પણ થાય છે. આ રીતે રાગ દેવનો પ્રવાહ પણ બહિરાત્મભાવને લીધે ચાલે છે. જેનામાંથી આ દેહાત્મ બુદ્ધિ ટળી ગઈ છે, તેને ચારને મંસારમાં બટકવાનું જખું થકતો બપ થઈ ગયું, એમ જરૂર માનવું, માટે આ ભાવના ઉત્પન્ન કરવાને ઇ કરવું, તે હવે અંશકાર દર્શાવે છે. તે જણાવે છે કે દેહ એ આત્મા છે એવી બુદ્ધિને ત્યાગ કરો,

અને આત્મા દેહથી જુદો છે, એવી ભાવના રાખે, દેહમાં
આત્માનો અર્થ દર યથાથી આ અગત્યમાં દેખાતી સર્વ
પદાર્થિક વસ્તુઓ ઉપર મનુષ્ય ઉદાસીન બાવ રાખતાં
છે, દેહને એક વસ્તુ તરીકે લેખે છે, અને આત્માથી
તે ભિન્ન છે, એમ અનુભવે છે તે અનુભવ યતાં બાહ્ય
વિષયોની પ્રાપ્તિ કે વિષેગમા સમભાવ તે રાખી શકે છે,
તે સમભાવનું સુખ અતૈકિક છે. અધ્યાત્મભણમાં લખ્યું
છે કે સ્વર્ગનું સુખ તો દર વસ્તુ, મુક્તિનું સુખ તેથી પણ
દૂર છે, પણ મનની પાતે રહેતું એવું સમતાસુખ સ્પષ્ટ
છે; આનું સુખ મનુષ્ય દેહાત્મભાવ-અહિંસા ભાવના ત્યા-
ગથી શીઘ્ર મેળવી શકે છે. માટે તે દેહાત્મજુદિ દાગવાને
ઉપરના ક્ષેત્રમાં જતાવ્યા પ્રમાણે નાની નાની ભાજતોથી
દેવ પાડવી એ અદ્વૈતનું છે.

શ્લોક:

देहस्योऽपि न देहो यो, वाचा भिन्नस्तथाऽमृतः ।
दुग्धे नीरं तथा देहे, आत्माऽसंख्यप्रदेशकः ८३

શ્લોક-યોન્તરાત્મા દેહસ્યોપિ દેહે તિષ્ઠન્નપિ નિશ્ચયનવાપે-
ક્ષયા ન દેહી સર્વથા દેહસમ્પન્ને નુ દેહાદિનિર્મુક્તિરેવ શૂન્યમેવ
તથા વાચા ભિન્નઃ પુદ્ગલરૂપયા વાચાઽસંખ્યિષ્ટસ્તથ નૈવ વાચ-
સમ્પર્કોઽસ્તિ । યદ્વા ચવનાર્તાનો નૈવ વચનેન તસ્ય નિરૂપિતઃ
સમ્પરતિ । અનન્નશતિકાદ્યભરાવિનાનાં પદાદીનામપ્યેકાન્તેન

એ સંબંધ અન્યકાર દર્શાવે છે. જેમ દુધ અને પાણી બુદ્ધિ
ધર્મવાળાં છતાં એવી રીતે મળી જાય છે કે બન્ને એક
સ્વભાવવાળાં હોય એમ માનવાને આપણે દોરવાઈ જઈએ
છીએ સામાન્ય મનુષ્ય તો દુધ અને નીર લેમાં યથા
હોય તો તેનો લેદ સમજી શકતો નથી. અને જળના ગુણ
દુધને આરોપે છે; પણ હંસ જેવા જ્ઞાની પુરૂષો કેટલાક
માત્રમ પડે છે. જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી દુધ અને જળનો લેદ
સમજે છે, અને યોગમાર્ગથી તે બેને બુદ્ધિ કરતાં પણ
શીખે છે. (અ) હંસ: “હું તે, તે,” “હું તે આત્મા” એવું
જ્ઞાન ધરાવનાર હંસ કહેવાય છે. અને હંસ જેમ દુધને
જળથી ભિન્ન કરી દુધનો આસ્વાદ લે છે, અને જળને
પડતું મુકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પુરૂષો જડ દેહને પડતો
મુકી આત્માનો આસ્વાદ અનુભવે છે. ઘણા કાળથી જ
જ્ઞાનને લીધે આપણે દેહ અને દેહના સંબંધી ધન, પુત્ર,
મિત્ર, સ્ત્રી, વગેરે આપણાં તરીકે લેખીએ છીએ, પણ વ-
સ્તુત તેમને અને આપણે જરા પણ મંબંધ નથી. કાંઈ
કે જ્યારે આ દેહજ આપણો નથી તો પછી દેહને આ-
શ્રયી રહેલી વસ્તુઓ શી રીતે આપણી ચર્ચા શકે? આ
શ્લોકમાં આત્માને અમર કહેલો છે, તે વિશેષણ પણ બહુ
અર્થ સૂચક છે. જ્યારે દેહ મરે છે, ત્યારે આત્મા મરતો
નથી, તે ત્રણે કાળમાં એક સરખો નિત્ય રહે છે, અને તે
નિત્ય આત્મા હજુમંતુર દેહથી ભિન્ન છે; એવું જ્ઞાન ધરાવનાર
“અમર” એ વિશેષણ મુકવામાં આવેલું લાગે છે.

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અરૂપી કહીએછીએ; પણ તે કેવળ
 અરૂપી નથી, કારણ કે કેવળી ભગવાન તો તેને જાણી
 શકે છે, માટે તેમની અપેક્ષાએ તો તેના અસંખ્યપ્રદેશ
 સ્વરૂપી માનીએ તો, સમજવા પ્રમાણે અનુચિત ગણાયે
 નહિ. કારણ કે અસંખ્યપ્રદેશોની અરૂપી વ્યક્તિ છે, તેજ
 તેનું સ્વરૂપ છે. વળી આત્મા નિરંજન છે. કોઈ પણ પ્રકા-
 રના અંજન-અથ રહિત છે, એટલે તે શુદ્ધ સ્વરૂપી છે.
 વળી તે નિર્લેપ છે. કર્મમલના લેપથી તે રહિત છે. કર્મ
 મળ સર્વ ઉપાધિ આશયી છે. શુદ્ધ આત્માને કર્મમળ
 લાગતો નથી. સૂર્યનાં કિરણ કાદવમાં પડે, ત્યારે આપણને
 તે કિરણ કાદવથી ખરડાયેલાં લાગે છે, અને સૂર્ય અશુદ્ધ
 થયો એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ જ્યારે સૂર્ય પો-
 તાનાં કિરણ અંતર્મુખ વાળે છે, ત્યારે તે મળ તેની સાથે
 જતો નથી. તેવી રીતે આત્મા દેહને લેઇને કર્મ મળથી
 ખરડાયલો જાણે છે, પણ જ્યારે ધ્યાનમાર્ગથી આત્મા
 અંતર્મુખ વળે છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, ત્યારે
 આ મળ ત્યાં જઈ શકતો નથી, માટે તે નિર્લેપ કહે-
 વાય છે. અને તે કેવલ્ય-અપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકાશે છે. કેવલ્ય
 જ્ઞાન બહારથી મેળવવાનું નથી, તે આત્મામાંજ રહેલું છે,
 આત્મામાં તે રહેલું છે, એ જાણવું એજ તે મેળવવા સ-
 માન છે. માટે ઉપર જણાવેલું આત્માનું સ્વરૂપ સમજી
 તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવો, એટલે આપણામાં તિરાહિત
 રહેલું કેવલ જ્ઞાન પણ વખત આવતાં પ્રકટી નીકળશે.

રનારને આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાયા વગર રહેજ
આત્મા સત્ છે, નિત્ય છે, ત્રણે ક્ષણમાં અમર છે;
તેનું અમરત્વ અને નિત્યત્વ સત્ શબ્દથી જણાવવા
છે. વળી તે ચિદ્ છે. ચિદ્ એટલે જ્ઞાન; આત્મા
સ્વરૂપી છે. આત્મા સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે. છએ
નો જાણનાર આત્મા છે.

આત્મા ખીજાં દ્રવ્યને જાણે છે નહિ એટલું
પણ પોતાને પણ જાણે છે. વળી આત્મા સ્વભાવે આ
છે, આનંદ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, આ રીતે આપ
જણાય છે કે, આત્મા નિત્ય છે, જ્ઞાનમય છે, અને
નંદમય છે. આ આત્માના ત્રણ સ્વરૂપ ખીલવવાનો આ
અભ્યાસ પાડવો જોઈએ; એ ત્રણ સ્વરૂપવાળો આત્મા
મું, એવું જ્ઞાન રાખી વર્તવું જોઈએ. જો આત્માની નિ
તાનું જ્ઞાન થાય, તો માણસ મરણથી જરા પણ ડરતો ન
અને શ્રીમદ્ આનંદપત્રની સાથે હૃદયાર કાઢે છે
“અમ અમર ભયે અજ નહિ મરે”જો. ” તે ત્રણે
ક્ષણમાં રહેનારો હોવાથી તે શાશ્વત્ ક્ષણ મળે તેનું કાર્ય
રોચ્ય છે, ક્ષણિક વસ્તુઓ મળે કે ન મળે તો તેથી
મનની શાંતિમાં જરા પણ અંગ પડતો નથી. આવી
અસ્વરૂપથી ખીલે છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ-ચિત્સ્વરૂપ ખીલવ
અર્થે વાંચવા જોઈએ, ગત્યભાગ્ય કરવો જોઈએ; સા
ભમ લેવી જોઈએ મજ્જાન પ્રાપ્ત કરવાને રાજ્યોગનો
અધિને પ્રાપ્તો અધ્યય લેવો જોઈએ, પ્રથમ યમ
નિયમથી દાવને શુદ્ધ કરી, ઇન્દ્રિયો અને મનને

કરી ખઠાર બહેલી વૃત્તિઓને તેમજ મનને અંતર્યુષ વા-
ળનાં જોઈએ. આ રીતે ધ્યાનથી-યોગથી જ્ઞાન સ્વરૂપ બ-
રામર ખોલે છે. ત્રીજું સ્વરૂપ જ્ઞાનંદ છે. તે સ્વરૂપ ખી-
લવવાને સરામ સંયમની અપેક્ષાએ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ પ્રેમ
છે, ઉત્તમ ચારિત્ર છે કોઈના પજુ જીવને ઉદ્દેગ ન થાય
તેવું ઉત્તમ પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઈએ, અને જેનામાં
જીવ છે, જેનામાં પ્રાણ છે, તે સર્વ તરફ પ્રેમભાવ રાખવો
જોઈએ. જ્યાં જ્યાં આત્મભરત્ર દેખાય ત્યાં ત્યાં બાકા ઉ-
પાધિ તરફ દુર્લભ કરી, આત્મતત્ત્વની ઉચ્ચતા વિચારી, આ
નંદ પામવો જોઈએ, અને હૃદયથી દરેક જીવ માથે મૈત્રી-
ભાવના રાખવી જોઈએ. ખરો જ્ઞાનંદ મૈત્રીભાવમાં, બીજાનું
મહું કરવામાં, અને બીજાઓને સન્માર્ગે દોરવામાં રહેલો
છે. આ રીતે આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપો ખીલવવાને ધીમે ધીમે
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ત્રણ સ્વરૂપોવાળો આત્મા છે,
જેમ જાણવાથી, અને જાણીને તે અનુભવવાને પ્રયત્ન ક-
રવાથી અનેક સન્તપુરુષો તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ મેળવવાને
આશ્ચર્યાળી થયેલા છે. તેનું ધ્યાન કરે તેવો તે થાય છે,
આ ઉત્તમ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી પરમાત્મપદ મેળવવાની
ખરી ઇચ્છા હોય તો પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી સતત ધ્યાન
કરો, અને તમે પણ પરમાત્મા થશો. પરમાત્મપદ અનુભવ-
વામાં જે અંતરાયરૂપ ધારણો હોય તે સ્વયંમેવ દૂર થઈ જશે.

અવતરણમ્—આત્મગુણરક્ષણં નર્વધા કર્તવ્યં તત્ સતો
સ્વાત્મધાનિર્વં મસગ્ન્યત દર્યાદ ॥

જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનું યથાર્થ રક્ષણ કરે, ત્યારે તેની મહત્તા રહે છે. આત્મા આત્મધર્મનું રક્ષણ કરે તો તેમાં તેની મહત્તા છે. અગ્નિ જ્યાં મુધી પોતાનો ઉલ્લુપ્તિ બાળી રાખે છે, ત્યાં મુધી સિંહ અને વાઘ આદિ જાયંત્ર પ્રાણીઓ પણ અગ્નિથી જાય પામી પલાયન કરી જાય છે, પણ જ્યારે અગ્નિ પોતાનું સ્વરૂપ તથા દે છે, એટલે કંટો થઈ જાય છે, ત્યારે કીડી પણ તેની રાખમાં ચાલી શકે છે, અને જાગૃત્વમાન અગ્નિ રાખનું ઉપનામ મેળવે છે, દરેક વસ્તુની તેના પોતાના ધર્મથી મહત્તા છે, તેમ આત્માની પણ જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રરૂપ પોતાના ગુણોને લીધે મહત્તા છે, માટે તે ગુણોને આંચ ન આવે, બદલે તે ગુણો વૃદ્ધિ પામે તેવા પ્રકારનું વર્તન આત્મહિતાર્થીએ રાખવું જોઈએ. કારણ કે તે ગુણોના નાશથી આત્મા આત્માનો હિંસક બને છે. દયા જે પ્રકારની છે, એક બાવદયા અને બીજી દ્રવ્યદયા. આત્માના ગુણોનું રક્ષણ કરવાની અથવા બીજાઓને સન્માર્ગે ચલાવવાની તેમજ આત્મજ્ઞાન આપવાની જે વૃત્તિ તે બાવદયા કહેવાય છે; બીજાના જીવને દુઃખ ન થાય તેવા મનના અધ્યવસાય રાખવા તે પણ બાવદયા છે. બીજાના દશ પ્રાણને દુઃખ ન થાય તેમ વર્તવું તે દ્રવ્યદયા છે. દ્રવ્યદયા અને બાવદયા બન્ને આંદરણીય છે, છતાં દ્રવ્યદયા કરતાં બાવદયાનો મહિમા અનન્ત ગણે છે. બાવદયા વિના કદાપિ કોઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

આત્મા પોતાનો શત્રુ ઠેવી રીતે છે, તે આપણે વિ-

આરીએ, કુતરાને લાકડી મારવામાં આવે, ત્યારે કુતરા લા-
કડી મારનારને કરડવા નહિ જતાં લાકડીને કરડવા
જાય છે, આપણે પણ કુતરાના જેવું વર્તન સખીએ છીએ.
આપણું બગાડનાર પુરુષને પિછાડીએ છીએ, અથવા નિન્દા
કરીએ છીએ. પણ ખરી રીતે આપણું અહિત કરનાર તે
પુરુષ નથી, તે તો નિમિત્ત કારણ છે, તે તો લાકડીરૂપ
છે; પણ આપણું ખરું અહિત કરનાર તો આપણે પૂર્વજ
વમાં કરેલાં કૃત્યો છે. તે કૃત્યોનું ફળ તે પુરુષને એક
આધન તરીકે વાપરે છે. તે અશુભ કૃત્યોને કરનાર આપણે
પોતેજ છીએ, માટે ખરી રીતે આપણે શત્રુ આપણે આ
ત્મા છે, અને આત્માનું રક્ષણ કરનાર પણ આત્મા છે. જો
આત્મા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ આશુલ્યે પ્રકટ કર
વામાં કરે તો તે રક્ષણ કર્તા અને છે, અને જો તે શક્તિ-
એ આશુલ્યને મલિન કરનારાં ઠોંઠામાં વાપરે તો તે શત્રુ
બને છે, માટે બીજા ઠોંઠા બાજુ જન ઉપર દેશ કરવા
કરતાં આપણું વર્તન સુધારવાને પ્રયત્ન કરવોએજ સાર છે.

અવતરણમ્—આત્મધર્મરક્ષણાસ્વમેવં મૂનોડસીત્યાહ. ॥

શ્લોક:

વિશ્વેશો મુવને માસ્વાન્, વીતરાગઃ કૃતાર્થકઃ
તત્ત્વં કુત્રાપિ નો લભ્યં, વૃથા કિં ત્વં પ્રધાવસિ ૮૭

ટીકા—વિશ્વે—વૃદ્ધવ્યાત્મકમ્—તત્ત્વેશો વિશેષઃ । મુવને
માસ્વાન્ મૃણોપ્પમઃ ત્વં પ્રકાશમાનઃ સત્તત્ત્વેષાં પ્રકાશકઃ ।

વીતરાગો-રાગદ્વેષાદિરહિતઃ । કૃતાર્યકઃ-કૃતકૃત્યસ્ત્વં મયમિ ।
આત્મયર્મરહસ્યમન્યદ્રવ્યેષુ કુચાપિ ન ભ્રમ્યમ્ । તદિદં વાચનાદ્-
લિકવિષયેષુ કિં હે ચેતન રૂપા મયાવસિં નૈવ મરુમરીચિક્ષાત્ર-
લવદ્ વાચવિષયેષુ કુચાપિ કદાપિ ભ્રમ્યને ॥ ૮૭ ॥

અવતરણુ—આત્મધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આત્મા
ઠેવો થાય છે, તે હવે અન્ય કર્તા દર્શાવે છે.

અર્થ—આત્મા વિશ્વનો સ્વામી છે, આ ભુવનમાં
સૂર્ય સમાન છે, વીતરાગ છે, કૃતાર્ય છે; ખરું તત્ત્વ આત્મા
સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે મળતું નથી. માટે, તું દેહકદ
ક્યાં દોડે છે. ॥ ૮૭ ॥

ભાવાર્થ—આ જગતનો સ્વામી આત્મા છે. આ જ-
ગત વદ્રવ્યનું બનેલું છે. વદ્ર વ્યની બહાર કોઈ પણ
વસ્તુ નથી. તે વદ્ર વ્યનો સ્વામી આત્મા છે, માટે આ-
ત્મા વિશ્વનો સ્વામી ઇશ છે; અને તેથી તેને વિશ્વેશ કહે-
વામાં આવે છે. વળી પણ ભુવનમાં આત્મા સૂર્ય સમાન
છે. જેમ સૂર્ય વડે બધા પદાર્થ દેખી શકાય છે, તેમ આ-
ત્મા વડે જગતના સર્વ પદાર્થો જાણી શકાય છે. સૂર્ય તો
રાત્રે દેખાતો પણ નથી, પણ આત્મારૂપી સૂર્ય દિવસે તે-
મજ રાત્રે એક સરખી રીતે પ્રકાશ આપે છે, જે વડે સર્વ
દ્રવ્યનું, અને તેના પર્યાયોનું જ્ઞાન થાય છે. સૂર્યને વાદળ
હોંકે છે, પણ આત્મરૂપ સૂર્ય તો સર્વદા પ્રકાશે છે. વળી
આત્મા વીતરાગ રાગ રહિત છે. રાગ એટલે માત્રપણાવે.

श्रीरुद्रा—हे शङ्कर स्वयं शुभम्-कल्याणकरं । निघल व-
चनितानि । एषादग्ने सम्पत्तये शीघ्रं प्राप्नुये । स्वयं चरित्वा
विजयादः गन्तव्यमस्माभि । नमः तव शुद्धवत्पदादेर मोक्ष
दहिं प्रजापते इति ॥ ८ . ॥

અવલોકન -- આત્મચાલનાની આત્મ સમજના મિ-
ત્ર. ૧. ૭ આ આજના મનુષ્યને કહ્યું કરે છે, કારણ કે આત્મ
જ્ઞાન મન પ્રાપ્તિ મનુષ્ય છે

આથી પુણ્ય અને નિમિત્ત સમ્યક્તા છે જ્ઞાતમતિ
વાત્સીજી મામ તથા છે, આશ્ચર્ય કે હું ઉચિત્તત્ત્વ પદાર્થોને
કહ્યું છે તેવજ પુણ્યના માત્ર છે, વાત્સયીજી કૈ.સ
પ્રકરણ અ.૫ છે, ૩ ૫

[illegible]

શ્લોક:

ત્વયૈવ પ્રાપ્યતે શીઘ્રં, સમ્યક્ત્વં નિશ્ચલં શુભમ્ ।
અભિષ્ઠાન્ધિસ્સુલાન્ધિસ્ત્વં, મોક્ષઃ ત્વત્તઃ પ્રજાયતે

ટીકા—હે મન્ય ત્વયૈવ શુભમ્-કલ્યાણમયં । નિશ્ચલ
પ્રતિપાતિ । એતાદૃશં સમ્યક્ત્વં શીઘ્રં પ્રાપ્યતે । ત્વમેવં વાંચિત
વિષયાકરઃ મુલસાગરઆસિ । ચત્તઃ તવ શુદ્ધમપનાદેવ
ત્વાયે પ્રજાયતે इति ॥ ૮૮ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા સમ્યક્ત્વ મે-
ળવે છે એ બાળત અંધકાર રણુ કરે છે, કારણ કે આત્મા
જ સર્વ રૂદિનો સમુદ્ર છે.

અર્થ—શુભ અને નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વ છે આત્મ-
જ્ઞાનથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે, કારણ કે, તું ઇચ્છત પર્યાયનો
સમુદ્ર છે, તેમજ મુખનો સાગર છે, તારામાંથીજ મોક્ષ
ઉપન્ન થાય છે, ॥ ૮૮ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે મનુષ્યને સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટ-
લે કે જ્યારે મનુષ્ય નરુત્ત્વ વધાર્થસ્વરૂપ સમને
જાને તે પર મદા થાય છે, જ્યારે તે મનુષ્ય અર્પિ
તરી મયે એમ કહેવાય છે. જ્યારું સમ્યક્ત્વ પૂર્વ
પુરુષે મિજવવા સમર્થ થયા હતા. તે મિજવવાનો આત્મા
પણાનેરોજ આત્મા હતો. મારે અન્ધકાર જગ્ગરે છે કે
થી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો. એ નહિ તેનું અને

શ્લોક:

ત્વયૈવ પ્રાપ્યતે શીઘ્રં, સમ્યક્ત્વં નિશ્ચલં શુભમ્ ।
અભિષ્ઠાન્ધિસ્સુલાન્ધિસ્ત્વં, મોક્ષઃ ત્વત્તઃ પ્રજાયતે ।

ટીકા—હે મધ્ય ત્વયૈવ શુભમ્-કલ્યાણમયં । નિષ્કલ મ-
પ્રતિપાતિ । એતદર્શં સમ્યક્ત્વં શીઘ્રં પ્રાપ્યતે । ત્વમેવ
નિષ્પાકરઃ મુલ્કમાગરથાસિ । રત્તઃ તવ શુદ્ધમપાનાદેવ મોક્ષ-
પ્રાપ્તિ પ્રજાયતે ॥ ૮૮ ॥

અર્થ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા સમ્યક્ત્વ મે-
ળાયે છે એ જાનતા મંથનર રત્ન કરે છે, કારણ કે આત્મા
જ સર્વ રૂપિનો સમુદ્ર છે.

અર્થ—શુભ અને નિશ્ચલ સમ્યક્ત્વ છે આત્મજ્ઞા-
નાસથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે, તે હિમિષ્ઠ પદાર્થનો
સમુદ્ર છે, તેમજ શુભનો સાગર છે, તાત્પર્યથીજ મોક્ષ
પ્રાપ્ત થાય છે, ॥ ૮૮ ॥

અર્થ—જ્યારે મનુષ્યને સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટલે
તે કે જ્યારે મનુષ્ય વાગુડ વધારાનરૂપ સમયે
જને તે જરૂર થાય છે, જ્યારે તે મનુષ્ય બધી
તરી રૂપિ એમ કહેવાય છે. જ્યારે સમ્યક્ત્વ પૂર્વ કાળમાં
પુરુષે પ્રેક્ષણ કર્યું થયું હોય, તે મનુષ્યને આત્મા
જ્ઞાન થાય છે. આત્મા જ્ઞાન થાય છે. આત્મા જ્ઞાન થાય છે ।
શી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ

શ્લોક:

ત્વયૈવ પ્રાપ્યતે શીઘ્રં, સમ્યક્ત્વં નિશ્ચલં શુભમ્ ।
અભિપ્રાપ્તિસ્સુલાભિપ્રાપ્તિસ્ત્વં, મોક્ષઃ ત્વત્તઃ પ્રજાયતે

ટીકા—હેમવ્ય ત્વયૈવ શુભમ્—કલ્યાણમયં । નિશ્ચલ
પ્રતિપાતિ । एतादृशं सस्यक्त्वं शीघ्रं प्राप्यते । त्वमेवं वाञ्छित-
विषयाकरः सुखसागरश्चासि । वरतः तव शुद्धमयत्नादेव मोक्षः
त्वायि प्रजायत इति ॥ ८८ ॥

આવતરણ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા સમ્યક્ત્વ મે-
ળવે છે એ બાબત અંધકાર રજુ કરે છે, કારણ કે આત્મા
જ સર્વ રૂદિનો સમુદ્ર છે.

અર્થ—શુભ અને નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વ હે આત્મના
તારાથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે, કારણ કે, તું ઇચ્છિત પદાર્થનો
સમુદ્ર છે, તેમજ સુખનો સાગર છે; તારામાંથીજ મોક્ષ
ઉપન્ન થાય છે, ॥ ૮૮ ॥

બાવાર્થ—જ્યારે મનુષ્યને સમ્યક્ત્વ થાય છે,
તે કે જ્યારે મનુષ્ય વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ સમજે
અને તે પર ચઢા થાય છે, ત્યારે તે મનુષ્ય અધિ-
તરી ગયો એમ કહેવાય છે. આત્મ સમ્યક્ત્વ પૂર્વ કાળના
પુરુષો મેળવવા સમર્થ થયા હતા. તે મેળવનારનો આત્મા
પણ જોડેનો આત્મા હતો. માટે અંધકાર જગાવે છે કે
થી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો. હવે નહિ તેવું અને

યોર્ષં ન મપાન્તિ । વંષ્યાશ્વિર્ણ-પુત્રોત્પત્તિવત્ । અદં ધવ્વો વા
 વિમપત્ય ણ્ઠાદત્તી મતિર્ભવ્યસ્વંવ ભવતીતિ દૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ । ૮૧ ।

અવતરણુ—જે જન્ય મનુષ્ય હોય છે તે સંસાર
 સમુદ્રથી પાર ઉતરે છે; તે ભાબત અન્યકાર હવે રત્ન કરે છે

અર્થ—જન્ય પુરૂષ તેના જન્યપણાનું બાવધી સં-
 સારસમુદ્રની પાર ઉતરે છે; હું જન્ય છું, કે અજન્ય છું,
 એવી મતિ જન્યનેજ માય છે.

ભાવાર્થ—જન્ય એટલે સંસાર સમુદ્ર તરવાને લાયક
 એવો અર્થ છે. તેવો પુરૂષ જન્યપણાને લીધે-સંસાર સ-
 મુદ્રની પાર ઉતારવાની લાયકાતવાળો હોવાને લીધે મુદ્ધ
 પ્રયત્ન કરી, કર્મનો સંહાર કરી, અત્મ સ્વરૂપને અનુભવ
 કરી યોગ્ય સમયે મોક્ષ મેળવે છે. મગમાં ઠોરડુની માફક
 કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે કદાપિ મોક્ષ મે-
 ળવી શક્યો નહિ એમ લેન શાસ્ત્ર કહે છે. તેવો હોવાને
 અજન્ય કહેવાય છે. આથી કેટલાક પુરૂષો દ્વિગ્મત દારી
 જાય, માટે અન્યકાર જણાવે છે કે હું જન્ય છું કે અજ-
 ન્ય, એવી ભાવના જે હોવાને માય તે હવ જન્ય સમજવો.
 અજન્ય હવ પ્રમાણમાં બહુ જોડા છે આ જન્યાજન્યના
 વિચારથી કેાઈએ પણ જરા પણ ડર ખાવો નહિ. આત્માની
 પરમાત્મકતા કરવા માટે આપણે સદુદ્યમ કરવો. અને
 સદુદ્યમથી ધીમે ધીમેકંઈ સિધ્ધિ આપણે પ્રાપ્ત કરીશું અને
 અંતે મોક્ષ મેળવીશું.

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તસ્વરૂપાત્યેન્યવૃણ્ણા વિચિન્તે તદાદ ॥

ઇંદ્ર વસ્તુ વસ્તુતઃ આત્મા છે, અને તે આત્મા તેજ તું છે. માટેજ તું ઇંદ્ર વસ્તુનો ખજાનો છે, એમ કહેવામાં આવેલું છે. વળી આત્માને સુખનો સાગર કહેવામાં આવેલો છે, તે પણ બરાબર છે. આત્મા સ્વભાવે સુખમય-આનંદમય છે. આત્મિક જ્ઞાનંદ એ સાગરતુલ્ય અમર્યાદિત છે, અને તે આત્મા તે તું છે, માટેજ તું આનંદનો સાગર છે.

મેહાં આત્મામાંથીજ સંભવે છે. મેહાં એ કાંઈ બાહ્ય વસ્તુ નથી, આત્મજ્ઞાન થાય એટલે કર્મ બંધથી મુક્ત થવાય, અને કર્મબંધથી મુક્ત થવું એજ મેહાં. આત્માના શુદ્ધ પ્રયત્નથી તે સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે, અને મેહાં મળે છે.

અવતરણમ્—મવ્ય એવ સંસારસાગરપાસ્યોગ્યો ન ત્વમ-
વ્યઃ તત્ કયનપૂર્વકં મવ્યસ્ય લક્ષણમાહ ॥

શ્લોકઃ

મવાબ્ધેઃ પારમેત્યેવ, મવ્યો મવ્યત્વમાવતઃ ।
અહં મવ્યોઽયવામ્મવ્યો, મવ્યસ્યૈતાદૃશી મતિઃ૮૧

ટીકા—મવ્યો મવ્યસ્વભાવતઃ સંસારસાગરસ્યે પારં ન-
ચ્છતિ । એવકારોઽનાસ્યોર્વાં તેનામંવ્યસદૃશા મવ્યાઃ સાધન-
શક્તિવિશિષ્ટા અપિ ન મેચ્છન્તિ મોક્ષમિતિ ભાવઃ । યથાવિષ્-
વાલલના ગ્રહચારિણી પુત્રોત્પાદનશક્તાપિ નાજન્મપુર્વં જન-
યિષ્યતિ તદ્વત્ । મન્તરા અમવ્યાસ્યમવ્યત્વસ્વભાવતઃ કદાપિ

શ્લોકઃ

અષ્ટપક્ષેણ ત્વં યુક્તઃ અસ્તિનાસ્તિયુગાન્વિતઃ
 આનન્ત્યમસ્તિતાયાશ્ચ નાસ્તિતાયાસ્ત્વયિ ધ્રુવમ્ ॥

ટીકા—અસ્તિનાસ્તિતાયપ્રપક્ષેણ દેહાત્મન ત્વં યુક્તઃ ત-
 આષ્ટપક્ષાણાં મધ્યેઽસ્તિતાયાશ્ચ નાસ્તિતાયા આનન્ત્યં ત્વયિ ચે-
 તને ધ્રુવમ્ વર્તત ઇતિ ॥ ૯૦ ॥

અવતરણુ—આત્માને બાબ્યાબાબ્ય સ્વસ્થાવ ગયા પ્રલો-
 કમાં આપણે હુકમાં વિચારી ગયા, હવે આત્મામાં જે
 અષ્ટપક્ષ ઘટી શકે છે, તે આઠ પક્ષની બાબત અન્ધકાર
 રણુ કરે છે.

અર્થ—હે આત્મન ! તું અષ્ટ પક્ષથી યુક્ત છે,
 અસ્તિ નાસ્તિ વગેરે શુભથી જોડાયેલો છે; અને તારી અં-
 દર અસ્તિત્વનું અને નાસ્તિત્વનું અનંતપણું ચોક્કસ રીતે
 રહેલું છે. ॥ ૯૦ ॥

બાવાર્થ—જૈનશાસ્ત્રમાં આઠ પક્ષ છે; એટલે એકજ
 વસ્તુને આઠ બિન્ન બિન્ન બાબુથી જોવાની રીત છે. તે
 આઠ પક્ષ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) નિત્ય, (૨) અનિત્ય, (૩)
 એક, (૪) અનેક, (૫) સત્, (૬) અસત્, (૭) વક્ત્રબ્ય,
 (૮) અવક્ત્રબ્ય, આ આઠે પક્ષ યુક્ત આત્મા છે, તે આઠે
 પક્ષ આત્માને શીરીતે લાગુ પડે છે, તે આપણે વિચારીએ.
 આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થિક નયથી

જનિત્ય છે, ત્રણે કાળમાં જ્ઞાત્રદ્રવ્ય વિનાય પામતું નથી,
 તે અપેક્ષાએ જ્ઞાત્રમા નિત્ય છે, પણ તેના પર્યાયમાં ફેરફાર
 થયા કરે છે, માટે પર્યાયની અપેક્ષાએ તે જનિત્ય ગણાય
 છે. હવદ્રવ્ય જનન્ત છે, એકેક હવમાં જમંબ્યાત પ્રદેશ
 છે, માટે તે અપેક્ષાએ જ્ઞાત્રમાત્રું સ્વરૂપ અનેક છે દ્રવ્યા-
 ધિકં નયની અપેક્ષાએ જ્ઞાત્રમા એક છે. અને સમહનયથી
 તે સંસારી અને મિદના હવે સ્વરૂપે સમાન છે, હવત્ર
 પત્રું: એક સરખું હોવાથી હવત્રું એકપત્રું પણ કહી શ-
 કાય. જ્ઞાત્રમા સ્વદ્રવ્ય, હેત્ર, કાળ અને જાવની અપેક્ષાએ
 સત્ર કહેવાય છે, અને તેજ જ્ઞાત્રમા પરદ્રવ્ય, હેત્ર, કાળ
 અને જાવની અપેક્ષાએ અસત્ર કહેવાય છે. જ્ઞાત્રમાને જનન્ત
 શુષ્ક પર્યાય છે, તેમાંથી કેટલાક કહીં શકાય તેમ છે, અને
 કેટલાક કહીં શકાય તેમ નથી. માટે વકત્રવ્ય અને અવકત્ર-
 વ્ય એ જન્ને પણ જ્ઞાત્રમાને લાગુ પાડી શકાય. શ્રી કેવળ
 જ્ઞાની ભગવાને વસ્તુત્રું યથાર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાત્રથી જાણત્રું, પણ
 તેમાંથી જનન્તમે ભાગે જે વકત્રવ્ય હતુ-કહેવા યોગ્ય હતું
 તે કહ્યું, બીજું અવકત્રવ્ય રહ્યું. જ્ઞાત્રમ સ્વરૂપ કહેવાને
 ત્રીર્થક્રવ જેવા સમર્થ જ્ઞાનીઓએ પ્રયત્રન કર્યો પણ આ
 વૈખરી વાણીદ્વારા તેઓએ તેના સ્વરૂપને કંટલોક ભાગ
 પ્રદશિંત કરી શકયા. જેટલો ભાગ જણાયો તે વકત્રવ્ય
 કહેવાય, અને જે જણાયા વગરનો રહ્યો તે અવકત્રવ્ય
 ગણી શકાય. આ રીતે જ્ઞાત્રમા વકત્રવ્ય તેમજ અવકત્રવ્ય
 કહી શકાય. વગી જ્ઞાત્રમામાં અસ્તિપત્રું તેમજ નાસ્તિપત્રું
 છે. આ અસ્તિત્રવ અને નાસ્તિત્રવ આ આકં પદ્ધમાંના સત્ર

અને અસત્ પક્ષને મળતું આવે છે, વળી તેનું વર્ણન હરે
પછીના શ્લોકમાં કરવાનું હોવાથી અત્ર તે કંઈ નથી.

અવતરણમ્—તત્ત્વાત્માનિ વિચિત્રાનાસ્તિત્વસ્વરૂપં કથયંતિ ॥

શ્લોક:

સ્વદ્રવ્યેણ સ્વકાલેન, સ્વક્ષેત્રેણ સ્વભાવતઃ ।

અસ્તિત્વમાત્મનો જ્ઞેયં, ભવ્યેઃ શાસ્ત્રવિશાસદેઃ ૧૧

ટીકા—આત્મનો દ્રવ્યસોત્રકાલભાવેન શાસ્ત્રવિચક્ષણર્થે
અસ્તિત્વે જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧ ॥

અવતરણમ્—આત્માનું અસ્તિત્વ શી અપેક્ષાએ છે,
તે દ્રવ્યે શ-યકાર રજુ કરે છે.

અર્થ—શાસ્ત્રમાં નિપુણ બન્ય પુરુષોએ ૧૧ દ્રવ્ય
સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, અને સ્વભાવથી આત્માનું અસ્તિત્વ જા-
ણતું ॥ ૬૧ ॥

જ્ઞાવાય—તેન શાસ્ત્ર પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ૧૧ દ્રવ્ય
સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી સત્ ગણાય છે. દ્રવ્ય તે
મુખ્ય પર્યાયના આધારરૂપ છે. મુખ્ય પર્યાયને જે સમયે તે
કેવળ કહેવાય છે. કાળ તે જુના પ્રમાણોને દેરવી નવા પદો
એને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સર્વ મુખ્ય પર્યાયનું કર્તવ્ય
કાર્યપદ્ધતિ તે જાણ કરેવાય છે. આત્મા એ જ્ઞાન દર્શન શા-
સ્ત્ર વગેરે મુખ્યના આધાર રૂપ છે, તેમજ તેના જ્ઞાનમાં
દર્શનમાં સમયે સમયે જે દેરફાર થાય છે, તે તેના પર્યા-

ટીકા--પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનાં નાસ્તિતાઽઽત્મનિ
સાપેક્ષયા બુદ્ધ્યાસ્તિનાસ્તિત્વસદ્ભૂતિઃ । एतेनैकस्मिन् वा
विरुद्धे अस्तित्वनास्तित्वेनैव घटेत इत्याक्षेपो निरस्तः ॥૧૯

અવતરણુ—૨૧ દ્રવ્યાદિ ચતુષ્પથી આત્માનું અ
ત્વ બતાવી, પર દ્રવ્ય ચતુષ્પથી આત્માનું નાસ્તિત્વ બ
કાર બતાવે છે.

અર્થ—પર વસ્તુના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ
આત્મામાં રહેલું નાસ્તિત્વ સાપેક્ષ બુદ્ધિથી ભણવું; ન
અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ સંગત છે (એમ વિચારવું) કે

ભાવાર્થ:-આપણે ગયા શ્લોકમાં વિચારી ગયા
૨૧ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ દરેક દ્ર
સત્ છે, અને આત્મા પણ એક દ્રવ્ય હોવાથી 'સત્
આ શ્લોકમાં એ જણાવવાનો આશય છે કે પર દ્ર
ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેજ દ્રવ્ય અસત્
દાખલા તરીકે જીવમાં જ્ઞાન, હચન, ચારિત્ર અને વીર્યા
ગુણની અસ્તિતા છે, પણ તેજ સમયે પર દ્રવ્યમાં રહે
અનેતન વગેરે ભાવની નાસ્તિતા છે. અજીવના ધર્મો
જીવમાં નથી, માટે જીવમાં પર ધર્મની નાસ્તિતા છે.
દના ધર્મ પદમાં છે, તેથી પદમાં પદ ધર્મનું અસ્તિ
છે, પણ તેજ સમયે પદાદિ ધર્મોનું નાસ્તિત્વ પદમાં
નું છે. પણ પદાદિ ધર્મોનું પદમાં અસ્તિત્વ હોય છે. એક
વખતે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ રૂપ વિરુદ્ધ ધર્મો એક
દ્રવ્યમાં મળૂપ પડે છે. તેથી કોઈ એમ માનવાને રો

श्लोकः

अस्तिनास्तित्वमाश्रित्य सप्तभंगी तथात्मनि ॥
सप्तभंगी तथा ज्ञेया नित्यत्वादेश्च चेतने ॥ ९३ ॥

टीका—तथा येन प्रकारेणात्मनि द्रव्येऽस्तिस्वनास्तित्वं
यद्येते तेन प्रकारेणात्मनि सप्तभंगो स्वास्तिपरनास्तित्वमृशिका
ज्ञेया । तथाऽस्तिनास्तित्वमूलकसप्तभंजीवद् नित्यत्वनिबन्धनापि
सप्तभंगी चेतन आत्मनि ज्ञेया उभयरूपापि सम्प्रतिर्तर्कनयव-
क्रानुसारेण स्यादस्त्यात्मा (१) स्यान्नास्त्यात्मा (२) स्यादव-
क्तव्य आत्मा (३) स्यादस्तिनास्त्यात्मा (४) स्यादस्त्यवक्तव्य
आत्मा (५) स्यान्नास्त्यवक्तव्य आत्मा (६) स्यादस्तिनास्त्यव-
क्तव्य आत्मा (७) स्यान्नित्य आत्मा (१) स्यादनित्य आत्मा
(२) स्यादवक्तव्य आत्मा (३) स्यान्नित्योऽनित्यधात्मा (४)
स्यान्नित्योऽवक्तव्य आत्मा (५) स्यादनित्योऽवक्तव्य आत्मा
(६) स्यान्नित्योऽनित्यधावक्तव्यधात्मा (७) चकारात् परत्वा-
परत्वादिगतधर्मानिबन्धना सप्तभंगी प्रसिद्धाऽऽगमे ज्ञेया ॥ ९३ ॥

अवतरण—तैत्तिर्यात्रमां ने सप्तभंगीतुं २९३५ अ-
नुवेदुं ८, तेनो मुप्य आधार अस्तित्व नास्तित्वपर २-
देवे ८, भाटे अस्तित्वनास्तित्व गया ने स्तोत्रमां अ-
वापी हवे धन्यकार सप्तभंगीतुं २९३५ अनुवे ८.

अथ—अस्तित्व अने नास्तित्वने आश्रयी अस्तित्व

ટીકા—વિશ્વાનન્દ આત્મા વિશ્વેશ્વાનન્દસ્વરૂપ આત્મૈવ
 ભવતઃ પરમાનન્દાસ્પદમાત્મા । મહાવીરોઽનન્તર્પોરૂપવાન્ । નિ-
 ર્મલવ્યક્તિધારકઃ સમ્પગ્જ્ઞાનાદિવ્યક્તિધારકઃ । મુક્તિરાજો મુ-
 વત્પા સર્વકર્મવિનિર્મુક્તપા રાજતે સ । નિષ્ક્રિયઃ કૂટસ્યસ્તર્વા
 હિ ક્રિયા પુદ્ગલનિવન્ધનાઽવ આત્મનિ તદમાવઃ । एवम्भूतं
 त्वां त्वं स्वयं विजानीहि (આત્મૈવ દ્વાત્મનો વન્ધુરાત્મૈવ ગ્રન્થુ-
 રાત્મન ઇ) તિન્યાયાન્ ॥ ૧૪ ॥

અવતરણુ—સમજાવીતું સ્વરૂપ ઉપર જણાવવામાં
 આત્મું, હવે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે, તે અંધકાર
 ખુલ્લા શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે.

અર્થ—આત્મા વિશ્વને આનન્દ પમાડનાર, મહાવીર
 અને નિર્મલ વ્યક્તિને ધારણ કરનાર છે, તે આત્માને તું
 તારૂં જાણ; વળી તે આત્મા મુક્તિદાયક અને નિષ્ક્રિય છે.

ભાવાર્થ—આત્મા વિશ્વને પોતાનાં શુભ કાર્યોથી આ-
 નન્દ પમાડનાર છે, પોતે જેવો દેવ તેવો બીજને કરવાને
 દરેક પ્રયાસ કરે, જેવો જગત્ના નિયમ છે. તે પ્રભાવે
 આત્મા આનન્દ સ્વરૂપી દેવોથી જગતનાં ભુવોને આનન્દ
 આપવા તત્પર થાય છે. આનન્દ એ આત્માનો સ્વભાવ છે,
 તેથી દરેક આત્મા આનન્દમય છે, પણ કેટલાક આત્માઓ
 અંધારની ઘટ્ટમાળમા એટલા તથા મુંઘાપેશા દેવ છે કે
 આ આત્માના આનન્દ સ્વરૂપનું તેમને બિલકુલ જ્ઞાન હોતું
 નથી, તેમની ઘણુ ઉપર આવેલું પડતુ દૂર કરવા, તેમની

તુષ્ટ થાય છે. આત્માને મુક્તિરાજ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલો છે; તેના આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે તેમ છે. મુક્તિ પુરીનો રાજા તે મુક્તિરાજ; અથવા તેા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી તે રાજા છે-એવો છે, તેથી મુક્તિરાજ કહેવાય છે. મુક્તિનો રાજા થવાને શિવ લક્ષ્મી વરવાને; અનંત આત્મા જ્ઞાનંદ અનુભવવાને આપણો આત્મા સામર્થ્ય મરાવે છે. આવો આત્મા તું પોતે છે, એમ જાણ અહો ! આત્માનું સામર્થ્ય કેટલું જણું છે ! આત્માનો મહિમા કેટલો અપૂર્વ છે ! તેની શક્તિ કેટલી અગદ્ય છે ! ખરેખર આ પણે અજ્ઞાનમાં ગોયાં ખાઈએ છીએ, આપણા સ્વાભાવિક દિવ્ય હૃદય જુલી જઈએ છીએ, અરે પામર મનુષ્યની માફક આધડીએ છીએ ! કેટલી અજ્ઞાનતા ! નજી આત્મા નિષ્ક્રિય છે; ક્રિયા રહિત છે, વ્યવહારનયથી આત્મા ઉદ્દિગ્ધાદિથી ક્રિયા કરે છે, માટે તે સક્રિય કહેવાય છે. પણ આત્મા નિઃશયથી તે નિષ્ક્રિય છે. વ્યવહારમાં ક્રિયા આત્માને લાગુ પડતી લાગે છે, પણ વસ્તુતઃ આત્માને સ્વભાવ નિષ્ક્રિય છે, આવા ગુણવાળો આત્માનું પોતે છે, એમ જાણ, અનુભવ કરી લે, એટલે તું પણ આત્માજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ, એજ સાર છે.

શ્લોક:

શત્રુંજયસ્વભાવેન, મન્યવૃન્દનિયોધકઃ ॥

સ્વમંવેગઃ સદા શ્રીમાન્ કેવલજ્ઞાનમાસ્કરઃ ॥૧૨૪

જે નામનો એકજ અર્થ થાય છે જે કર્મરૂપ શત્રુઓને
 હતે છે-હસવે છે, મારી નાખે છે, તે શત્રુજય ભણવો.
 કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે સમદેવરૂપ શત્રુઓને હસવવાના
 સામર્થ્ય વાળો આત્મા છે; વળી આત્મા ભગ્ય વૃન્દને
 ઉપદેશ આપનાર છે. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી છે, અને
 તેનો સ્વભાવ પરોપકારી છે, તેથી તે જ્ઞાનને બીજાને
 ઉપદેશ આપે છે. ખરો જ્ઞાની જ્ઞાન મેળવી બેસી
 રહેતો, નથી, પણ તે જ્ઞાનનો પોતાનાથી આછા જ્ઞાન
 વાળા પોતાના માનવ બંધુઓને લાભ આપે છે. જ્ઞાન પ-
 રોપકાર સારૂ છે; અને જે લોકો તેનો પરોપકારમાં ઉપ-
 યોગ કરે છે, તેજ ખરા જ્ઞાની કહી શકાય. આત્મા પોતાની
 મેળેજ જણાય ને ગુરૂ તો ઉપદેશ આપે, પણ તે ઉપદેશ
 પ્રમાણે આદીને જ્યારે શિષ્યનો આત્મા આત્માને અનુભ-
 વવાને પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ આત્માથી તેનો અનુભવ લેઈ
 શકાય. ગુરૂ બોધ આપે, પણ શિષ્ય તે પ્રમાણે ન વર્તે તો
 એકલા બોધથી બાકો લાભ થાય નહિ, ગુરૂ પણ સાધન
 છે, જો કે ઉત્તમોત્તમ સાધન છે, પણ ખરું આત્મ જ્ઞાનનું
 ઉપાદાન કારણ તો આત્મા છે. માટે સ્વસંવેદ-એટલે પો-
 તાની મેળે જણાય તેવો આત્માને ગણેલો છે. આત્મા
 શ્રીમાન છે; શ્રી એટલે લક્ષ્મી; આત્મા પાસે કંઈ બાકી
 રહ્યાન થત નથી, પણ આત્મા પાસે આત્મિક લક્ષ્મી એટ-
 લી બધી છે કે તેનું સ્વરૂપ આપણા કલ્પનામાં પણ આવી
 શકે તેમ નથી. વળી આત્મિક લક્ષ્મી દાણિક નહિ પણ
 સામ્યત છે.

2

3

4

5

6

“ ના હું નથી જાણતો ” એમ તે ખલાસીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે તો ત્હારી છાંદગીનો ચીથો ભાગ નિષ્કળ ગનો ” એમ તે તત્ત્વવેત્તાએ મગરૂરી સાંચ જણાવ્યું. આગળ આવતાં નદીની બન્ને બાજુએ ઉગેલાં લીલાં અંતામ વાળાં ખેતરો દેખી તત્ત્વવેત્તા બોલી ઉઠ્યો “ કેમ તું વનરૂપિ શાસ્ત્ર જાણે છે ? ”

“ મેં તો સાહેબ ! તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી ” એમ ખલાસીએ કહ્યું. તે ઉપરથી તે બોલી ઉઠ્યો “ તારી છાંદગીનો ખીજો ભાગ પણ વૃથા ગયો ”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં હોયી આગળ ચાલી, અને પૂર જોસમાં વહેતી નદીનો પ્રવાહ દેખી, તે તત્ત્વવેત્તાથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ કે “ શું તું ગણિત શાસ્ત્ર જાણે છે ? ”

“ સાહેબ હું તો કાંઈ પણ શાસ્ત્ર જાણતો નથી ” તે ઉપરથી વળી તે બોલ્યો.

“ ત્યારે તો ત્હારી છાંદગીનો ત્રીજો ભાગ પણ જોઈ ગયો ” આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં નદીમાં બારે તોફાન થવા લાગ્યું, બોટ ઉંચી ઉછળવા લાગી, અને ડુંગ્રવાની તેવારીમાં હતી, તે ખલાસી જગમાં કુદી પડ્યો, અને તરતાં તરતાં તે તત્ત્વવેત્તાને પુછ્યું “ સાહેબ તમને તરવાનું શાસ્ત્ર આવડે છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો “ ના એ તો મને નથી આવડતું ”

તે ઉપરથી ખલાસી પોતાને ગળેલા ઉતારોડું વેર

જાણે દોષ, તેમ દુર્બલેર ગાણ હોયો." ત્યારે તો તમારી
જાણી છાંછી નિષ્ણ ગણજ સમજાવે, ઇશ્વરની પ્રાર્થના
કરો, જને મૃત્યુને બેઠવાને તૈયાર થાઓ." તરતજ તે
છોટી ડુબી ગઈ, જને તે બાણ વસ્તુને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ
મરણને શરણ થયો. જે જ્ઞાન મનુષ્યને મરણના પંજામાંથી
બચાવી ન શકે, તેણે જ્ઞાનના મગફળ થવું તે યોગ્યાની
મૂર્ખતાજ સૂચવે છે તેટલા માટે જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી
અસાર સિન્ધુ સદેજમાં તરી શકાય તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા
દરેકે પ્રયત્ન કરવો, એ આ શ્લોકનો સાર છે.

શ્લોક:

શૌંતલો ધર્મનાથશ્ર, નિર્માયઃ સત્સ્વરૂપકઃ ॥
સ્વસ્વરૂપોપયોગી યો, રત્નત્રયોનિકેતનઃ ॥૧૬॥

ટીકા—શૌંતલોઽનન્તજ્ઞાનિપદઃ । ધર્મનાથો ધર્મનાથને
જનો અધ્યાદિનિ ધર્મપર્જન્યઃ । નિર્માયઃ કપટચ્છાદિરહિતઃ
મમ્બરૂપકઃ સત્તાઽવિનાશ્યુતો નૈવ તસ્ય કદા ચિદપિ સત્તા
રીયતે । સ્વસ્વરૂપોપયોગી સ્વતઃ સ્વરૂપમુપયુક્તો તદ્ગોલ આ-
ન્વગુલાસ્વાદરમિકઃ । યંથ રત્નત્રયોનિકેતનો જોવાદિપટ્ટા-
ધોનાં યથાર્થોવશેષઃ સમ્પન્ જ્ઞાનં । ત્રિનેન્દ્રોત્કં સર્વં પ્રમાણં
નદ્વિપરીતં મિથ્યેતિ થંદાપાશિભઃ સમ્પન્દર્શનં શ્લોકઃ જૈને પંથે
ગુરો દેવે ચૈવ થદાસ્તિ વશ્વનુઃસમ્પરકી તુ સંસ્કર્યાન્મિષ્ટાચી
નુદન્વપાઃ સમ્પરિત્વનોઽયમાદિ સ્વાત્મમા સિદ્ધાન્તિનો મને

જાડે રાખ્યો કેટલા એક દિવસ આ રીતે પસાર થઈ ગયા. પણ કોઈ સાંભળે કે નહિ તેની લેશ માત્ર હરાર જાખ્યા વિના તેમણે પોતાનો વ્યાખ્યાન ક્રમ સ્વલ્પમાં કર્યો. હરદોશ આમ બેસીને શું વચ્ચે છે, એમ બાલુવાની કેટલા એકની જાણાસા થઈ, તેથી તેઓ ત્યાં ઉભા રહ્યા; તેમનું જોઈ બીજા ઉભા રહ્યા, એમ અનુક્રમે વ્યાખ્યાન સાંભળનારી પરિવદ્ વધી માટે પ્રથમ પ્રયાસે આપણા પ્રયત્નમાં આપણે સફળ ન થઈએ, તો તેથી જરા પણ ગમત રાખું નહિ. પણ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો; અને શું પ્રયત્ન જરૂર સફળ થયો. કહ્યું છે કે “નીચ પુરૂષો વિમ્બના જાયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ પુરૂષો વચમાં વિમ્બ આવતાં કાર્ય છોડી દે છે, પણ જે ઉત્તમ પુરૂષો છે, તે તો વારંવાર વિમ્બ આવતાં છતાં પણ પોતાનો પ્રયાસ છોડી દેતા નથી” માટે ગમે તેવાં વિમ્બ આવે, ગમે તેવાં સંકટો સહેવાં પડે, છતાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો ઉદ્દેશ મુકવો નહિ; તે ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી, યોગ્ય સાધનો દ્વારા પ્રયાસ કરવો. અને જરૂર આપણે તેમાં દ્વેદમંદ નીવડીશું, કારણ કે આપણા આત્માની શક્તિ અનંત છે.

શ્લોક:

एतादृशस्वरूपस्य, भोक्तृत्वं तवरोचते ।

अतो मोहं परित्यज्य, कुरुष्व आत्मनि भावनाम् ९७

ટીકા—एतादृशस्वरूपस्य पूर्वोक्तस्य तव भोक्तृत्वं रोचते

કોપનેન્નનશક્તિજ્ઞાનાદિપુરુષ પરમૈશ્વર્યવતો રાજરામેષ્વાય
 નમઃ સ્તોત્રરૂપમેવ કર્ણાય ન તુલ્યાનિતુલ્યદીનદીનપ્રાપ્તોદ્ધ-
 વિકારમયં મદાવધવાર્જિતં ગદ્યમારોઢ્યવદ્ગોમને । અતો મોદં
 મયન્વશ્રાન્તિ સમ્પન્ન કલ્યાત્યદ્દશનિ ભાવનાં કુરુત્વ સ્વરિન-
 મેવ રદન્ત્વ ॥ ૧૭ ॥

અવતરણુ—જયા ત્રણ મ્લોકમાં આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
 કેટલાક વિશેષણો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું, હવે આ મ્લો-
 કમાં તે જાણીને શું કરવું તે અન્યકાર જતાવે છે.

અર્થ—આવા સ્વરૂપનું બેહતાપણું જો તને રૂચતું
 હોય તો, મોહનો ત્યાગ કરી આત્મામાં ભાવના કર.

ભાવાર્થ—આત્મા સચ્ચિદાનંદમય છે, આત્મા રાજ-
 રામેશ્વર છે, આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર,
 વીર્ય વગેરે શુદ્ધો આવેલા છે, આત્મા નિષ્ક્રિય છે,
 નિરંજન નિરાકાર છે, પરમ અનંદ સ્વરૂપી છે; આત્મા
 મોહને લાયક છે, આત્મા સર્વ કર્મનો નાશ કરવા સમર્થ
 છે; આવા આવા વિશેષણો આત્માના સંબંધમાં સાંભળ-
 વામાં અણ્યાં તેથી જો આત્માપર તારી રૂચિ થતી હોય
 એવા આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવા તારી ખરી હૃદયની
 ઇચ્છા ઉદ્ભવતી હોય તો તો તેને પાસે જોડજ માર્ગ છે,
 અને તે માર્ગ અન્યકાર અર્થા મ્લોકથી આપણને જણાવે
 છે. તે જો છે કે “ મોહનો ત્યાગ કરી આત્માની ભાવના
 કરો ” આ અર્થા મ્લોક, આ મોહના અસરો બહુ મનન
 કરવા લાયક છે. આપણને જગતમાં રખડાવનાર, સંસારમાં

જન્મ મરણના ચક્ર સાથે આપણને બાંધનાર મોહ છે. તે મોહ મોહ છે. ઉપજાવી આપણને ડોગે છે, તે મિત્રરૂપમાં આપણો યત્રુ છે. તેના અનેક સુખટો છે. કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અંજાન, અધ્રદા વગેરે તેના સુખટો છે, તે એકેક સુખટ જુદા જુદા આકારોમાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં આપણને લલચાવે છે, ફસાવે છે તે આપણી સામે આવી લડતો નથી, પણ તેની કપટ જાળ એવી આકર્ષક રીતે ફેલાવે છે કે આપણું જ્ઞાન અવસાઈ જાય છે. અને આપણે તેના પાંતમાં જાળુતાં છતાં લપટાઈ જઈએ છીએ; તે મોહ રાજાને છતરાને પણ આત્મા સમર્થ છે. આપણા સ્વરૂપનું આત્માની અનંતશક્તિનું આપણને જ્ઞાન નથી, આપણે અંજાની છીએ, તેથી આપણી અજ્ઞાનતાનો લાભ લેઈ આ મોહ આપણને બમાવે છે, ફસાવે છે. લલચાવે છે, અને દુઃખમાં નાખે છે. પણ જ્યાં શુદ્ધ કૃપાદાતા આત્મસ્વરૂપ બુદ્ધિથી પ્રથમ જાળુવામાં આવ્યું, અને તે જ્ઞાનપર સંપૂર્ણ સદા (ઈચ્છા) રાખી તદનુસાર વર્તન રાખવામાં આવ્યું કે અજ્ઞાન પડ્યા ખસવા માટે છે, મોહરાજાનું સ્વમર્થ જોખું ધાય છે. અને આત્માનું જ્ઞાન વિશેષ વિશેષ પ્રકાશવા માટે છે. આત્મા નુરુ છે, દત્તકો છે, પાણી છે, અપમ છે, એવી ભાવના જ્યારે તે ચક્રવર્તીને એક ગરીબ સેજવા સમાન છે. આત્મા હીન નહિ પંજુ કચ્ચ છે, અપમ નહિ પણ ઉત્તમ છે, ગરીબ નહિ પણ શુદ્ધિવાન છે. માટે દોગેશો તેવી ભાવના રાખવી, અને તે જ્યારે અનુસાર વર્તન પણ નિષ્પન્ન. જ્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપ કેમરી પોતાનું સિંહાસન

નથી શો લાભ થાય છે, તે અન્યકાર દ્વેષ દયાવે છે

અર્થ—કર્મને: છેલ્લે કરનારી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ નિ-
શ્ચય ધ્યાનથી થાય છે. માટે નિંદા અને નિંદાનો ત્યાગ કરી
આત્મતત્ત્વનું ભજન કરે.

બાવાર્થ—આપણે પ્રથમ એકાદ શ્લોકમાં ધ્યાનમાર્ગ
વિચારી ગયા. અને ધ્યાનના માગમાં પ્રથમ પ્રારંભ કયાંથી
કરવો, તે પણ જણાવી ગયા. ધ્યાન કરવાથી, મનને ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયો માથી અંતર્મુખ વાળવાથી, અને આત્મા પર
એકાગ્ર કરવાથી, હજુ હજુ આત્માનું જ રહસ્ય કરવાથી,
શું ફળ આવે છે તે આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. તેવા ધ્યા-
નથી આત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે; આનો અર્થ એવો નથી
યતો કે આત્મતત્ત્વ નહોતું તે નવું મળ્યું, આત્મતત્ત્વ
તો ત્યાંનું ત્યાંજ હતું, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર આત્માને
યથેચ્છો ન હતો, પણ જ્યારે તે ધ્યાન કરે છે, જ્યારે
ધ્યાનનો સતત પ્રવાહ આત્માસિમુખ વળે છે ત્યારે
આત્માનો સહેજ અનુભવ તેને પ્રથમ થવા માંડે છે. ધ્યા-
નમાં આગળ વધતાં વધતાં આત્માનો વિશેષ વિશેષ સા-
ક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ કોઈ ચક્ર જોરથી-બહુજં જોરથી-
ગોળ ગોળ ફરતું હોય, તેના ઉપર જો કોઈ વસ્તુ સુકવામાં
આવે તો તે ચક્ર તે વસ્તુને ફર હાંકસેલી નાખે છે, તેમ
આત્મ ધ્યાનનું ચક્ર જ્યારે પોતાના પૂર્ણ જોસથી ચાલતું
હોય ત્યારે કર્મની વર્ગણા તેના પર અસર કરી ચકતી
નથી. કર્મ વર્ગણા ફર ફેંકાય છે, અને આત્માને
વળગેલી કર્મવર્ગણા પણ અનુકુળ સંજોગો ન મળતાં

કરવાને ખરા માટે છે. આ રીતે આત્મધ્યાનથી
 કંઈ ખરી પડે છે, અને આ રીતે આત્માને આચરણ
 સ્થાન કંઈ ખરી પડવાથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 માટે આ પ્રયોગમાં કહેતું છે કે ધ્યાનથી સર્વ કર્મનો ઉદ-
 કરવાથી આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મ સતત ધ્યાન
 કરવામાં વિનય ધનરાં જે દારવો બંધકાર પ્રકટ કરે
 છે. તે નિન્દા અને નિંદા છે. આત્મ ધ્યાનના અભ્યાસીઓએ
 આ જે દોષોને અવશ્ય ટાળવા જોઈએ. નિન્દાનું વ્યસન
 એવું છે કે જેમ તેનો આસ્વાદ લેવામાં આવે તેમ તેમ
 તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. બીજી દેવોની માફક નિન્દા
 કરવાની પણ દેવ પદી જાય છે, તે દેવ એકદમ છુટવી
 નથી, અને જેનું મન નિન્દા કરવામાં રોકાઈ ગયું, તેનું
 મન આત્મ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શકે નહિ. મન એકજ
 સમયે એકજ ભાગવતો ઉપયોગ સખી શકે, એવો નિયમ
 દેવથી આત્મધ્યાન અને નિન્દા બંને સાથે સંભવી
 શકે નહિ, માટે જ તે દોષ સર્વથા ટાળવો. તેનાથી કાંઈ
 પણ લાભ નથી, અને ઉલટો તે અવશ્ય આપણને સં-
 સારમાં રખાવે છે, અનેકને શત્રુ બનાવે છે, માટે તેની
 છાયા પણ દેવી નહિ. વળી તે સાથે નિંદાનો ત્યાગ કરવો.
 નિંદા આલસ્ય સૂચક છે. આલસ્ય પ્રમાદ એ મોટો દોષ છે.
 આત્મ માર્ગમાં વિગત કરનાર તેર કાઠીયામાં પ્રમાદ ગુણ્ય
 રથાન જોગવે છે. આત્મ ધ્યાન સ્થિતિ પુરૂષે હજુ પણ પ્રમાદ
 રોગો જોઈએ નહિ હજુ પણ મનને બીજે માર્ગે દોરવાઈ
 જવા દેવું જોઈએ નહિ, પણ તેના ઇષ્ટવિષય-આત્મા પર

સ્થિર કરવું જોઈએ, આ રીતે જ્યારે નિન્દા અને નિંદ્રાને ત્યાગ થશે, ત્યારે જીવ ખરી રીતે સત્યતત્ત્વ (આત્મતત્ત્વ) ને જાનનારો થશે. આત્મતત્ત્વની ઝરાબર ઉપાસના કરવી, પણ તેને વાસ્તે પ્રથમ મનને વશ રાખવું જરૂર છે, જે મનને વશ રાખતા નથી, તેમની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે એક ટુંક દૃષ્ટાન્તથી અત્રે જણાવીશું.

એક માણસ જે જરૂર બહેરો ન હતો, જેને દરીયા અને ંહાણ સંબંધી રહેજ પણ જ્ઞાન ન હતું, તેણે મનુષ્ય એક ંહાણનો કષ્ટાન બન્યો. તેને ંહાણ હંકારતા નહોતું આવડતું, તેમજ ંહાણના જુદા જુદા ભાગો શો ઉપયોગનાં છે, તે તે જાણતો ન હતો; પણ તેની સાથે ખીજા બલાસીઓ હતા, જે પોતાની ફરજ ઝરાબર જાણતા હતા. ંહાણ દરીયાની વચ્ચેમાં આવી પહોંચ્યું; તેમાંમાં આ કમાન ફરતો ફરતો ંહાણના જુદા જુદા ભાગ ભેગા લાગ્યો, ત્યાં તેણે એક-માણસને મોટું પૈડું ફેરવતો જોયો.

“આ માણસ આ શું ધંધો કરે છે?” એમ તેણે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“તે શુકાની છે, અને ંહાણને હંકારવા તે ફેરવે છે” એમ પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

તે જાણ્યો “સધજો વખત આ પડું ફેરવવામાં કાંઈ માત્ર નથી, આગળતો જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીજ દેખાય છે, તો પછી ચક ફેરવવામાં શો લાભ? ંહાણના શકથી ંહાણ ચાલવાનું હશે તો ચાલશે. જ્યારે જમીન આંખે દેખાશે, અથવા ખીજું કાંઈ ંહાણ નજરે પડશે ત્યારે

આપણે તે પેટું દહાવીશું, માટે તે વધુ ફેરવાવું જાણ
 કર્યું, અને બ્હાણ જેમ ચાહે તેમ જવાડો. તે કષ્ટાનનો
 દુઃખ માનવામાં આવ્યો, અને પછી તે બ્હાણ જેમ તેમ
 ફેરવું ફેરવું ખરાબા પર ચડી અથડાઈ જાગી મર્યું, અને
 જે કેટલાક ખલાસીઓ તેમાંથી જમ્યા, તેઓ તે મૂર્ખ
 કષ્ટાનની મૂર્ખાઈ ઉપર દસતા દતા આપણને પણ તે કષ્ટા
 નની મૂર્ખતા ઉપર દસવું આવે છે, પણ જરા વિચાર
 કરીએ તો આપણને જણાયે કે આપણે પણ કષ્ટાનના
 જેવાજ મૂર્ખ છીએ. શું તમે બ્હાણ કરતાં પણ વધારે
 નામુક અને વધારે હીંમતી કાંઈક વસ્તુના કષ્ટાન નથી ?
 શું તમે તમારી છાંદગીના તમારા મનના કષ્ટાન નથી ?
 તેમને બરાબર દંઠારવાને, મંથનમાં લાવવાને તમે કેટલું
 ધ્યાન આપો છો ? તમે શું મનને તે બ્હાણની માફક
 જેમ તેમ બટકવા દેતા નથી ? શું તમે રાગદ્વેષના પવ-
 નથી તે મનરૂપી બ્હાણને જ્યાં ત્યાં અથડાવા દેતા નથી ?
 શું તમારો જ્ઞાતમા મનનો ખરેખરો કષ્ટાન છે ? શું તમે
 તમાસ મનને સાધ્ય વસ્તુ નિદ્ર કરવાના સાધન તરીકે
 વાપરી શકો છો ? જો તમે આ બધું ના કરી શકતા
 હોતો તમે પણ તે મૂર્ખ કષ્ટાન જેવા છો, અને જેમ ને
 મૂર્ખ કષ્ટાને પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો પ્રાણ
 ઝોલરાવ્યો, તેમ તમે પોતે પણ મનને સંયમમાં નહિ રા-
 ખીને તમારું આજુ છાંદન નિર્મલક ગુમાવો છો. માટે ઇ-
 ન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખવાં જોજ સાર છે; અને જે
 ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ નથી શકે છે. તેજ ખરી રીતે.

ધ્યાન કરી શકે છે. મનને ઠેવી રીતે વશ કરવું
ઇન્દ્રિયોને ઠેવી રીતે નિયંત્રમાં આણવી તે પ્રથમ
ગયેલા હોવાથી અત્યારે, પિષ્ટ પેષણ નહિ કરતાં તેની
વશ્યકતા જણાવી અટકીએ છીએ.

અવતરણમ્—અવડયં સેત્સ્યન્ યેનાલિંગેનાનુષીપતે
ક્રમાહ ।

શ્લોકઃ

શત્રો મિત્રે સમા બુદ્ધિઃ યસ્ય
તૃણે મળો સમા બુદ્ધિર્મુક્તિસિદ્ધિસ્તદાત્મનઃ

ટીકા—યદા યસ્ય મુમુક્ષોઃ શત્રો મિત્રે ચ સમાબુદ્ધિઃ
(મિત્રે ન રજયતિ મતઃ શત્રો નોદિમતે ચ યઃ । રાગદ્વેષિભુ-
ક્તવાંસ સિદ્ધિં યાતિ શાશ્વતીમ્) इति न्याયાદ્દુષ્ટો દેવનિ-
બ્ધનં પ્રતિકૂલતાજ્ઞાનં નાસ્તિ-મિત્રે ચ

જ્ઞાનં નાસ્તિ તથા ગાનેષ્યમાને ચ સમા બુદ્ધિઃ (સાત્કારેણ મ-
દ્વ્યન્તિ ન્યકારેણ દ્વિપન્તિ યે તેવાં મોક્ષપથો દૂરે સમિપિ
યાતિ શાશ્વતે) નિ ન્યાયાન્યાનાપમાનરદ્વિષાતો મોક્ષપરિ-
ન્ધીનિ નૈવ તત્ત મુમુક્ષોરાદરાનાદરપિયાશ્ચેતનમ્ । તથા દુઃખ-
મળો ચ સમા બુદ્ધિઃ (કેવિન્મુદા ધને સદ્રાઃ કેવિન્મુદાઃ
અઘે કાપવુટ્ટી પરં અપ્પાઃ કરીતીં વા વિરુદ્ધાવચ્ચો ॥ ૧ ॥ મર્યાદામરજ-
દુઃસ્વં રક્તમેત્રેતમે તથા દુઃસ્વં દુઃસ્વાનુમૂતત્તે મૈવ મુચ્યન્તિ વા-
વરા ૬) નિન્યાયાતૃણે મળો ચ

વેદાદ્દશમનો મુંક્તિસિદ્ધિરવધાર્થા ॥ ૧૧ ॥

અવનરણુ—જે નિશ્ચય ઉપરથી આત્મા સિદ્ધિપ-
રને લાયક થયેલા છે, એવું અનુમાન કરી ચકાવ તે નિ-
શ્ચય આ સ્ત્રોકમાં અન્યથા પ્રકટ કરે છે.

અર્થ—જેની શત્રુ અને મિત્ર તરફ, માન અને અ-
પમાન તરફ, તેમજ શાસ અને મણિ તરફ સમાન ભુદિ
થયેલી છે, તે આત્માની સુદિત સિદ્ધ થયેલી છે.

ભાવાર્થ—આત્મજ્ઞાનીનું ચારિત્ર લક્ષણ આ સ્ત્રોકમાં
જણાવવામાં આવેલું છે, આત્મજ્ઞાનીનું ચારિત્ર કેવી રીતે ઓ-
ળખી ચકાવ, તેને માટે આ લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે જે
મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન ખરી રીતે થયેલું છે, જે મનુષ્ય જડ
અને ચેતન વચ્ચેના બેઠ વચ્ચે સમાજે છે, તે મનુષ્ય
સર્વમાં સમાન આત્મતત્ત્વ નિહાળે છે. ઉપાધિથી વિંદા-
લાયેલું હોવા છતાં પોતાનાના જેવુંજ પ્રકાશિત આત્મ
જ્યોતિ સર્વમાં રહેલું છે, એમ તે જાણે છે; જ્યારે આ
જ્ઞાન થયું ત્યારે બોડભાવ ટળી જાય છે, સમસ્તવ ઉત્પન્ન
થાય છે, અને શત્રુ અને મિત્રને તે સમાન તરીકે લેજે
છે. તેને મન તો ડોઈ શત્રુ છે જ નહિ, પણ જે હોડો
તેના ઉપર શત્રુભાવ રાખતા હોય, તેના શત્રુઓ ઉપર
પણ તે મિત્રના જેટલોજ ભાવ રાખે છે. તે સર્વને પોતાના
આત્મ જાંધુ તરીકે અનુભવે છે. વળી જડ વસ્તુ ઉપર
તેને વેસાંબ પેદા થાય છે. આપણે જડ વસ્તુઓમાં કેટ-
લીક વધારે હિમંતની માંનીએ છીએ, પણ મૌનગતિક વ-
સ્તુની ખરી હિમંત જાણી છે, તે તો સર્વ પૈદ્ગતિક વસ્તુ-

જોને એક સરખી રીતે નિહાળે છે,
 બન્ને એકજ કાર્જન તત્વનાં બનેલાં છે,
 તેથી બન્નેને સમાન લેજે છે. સંધ્યા
 જ પુદ્ગલ દ્રવ્યના જુદાં જુદાં આનિ
 કમાં શું વિશેષ રાંચવું અને બીજામાં
 એ તેને એક ભાવ લાગતો નથી. તેને
 મણિ, તેમજ કોહીનૂર અને કાચ બધાં
 વળી માન અપમાન તરફ પણ તે સમ
 છે. તે સમજે છે કે કોઈ માન આપે તો
 કાંઈ વધી જતું નથી, તેમજ કોઈ અપ
 મામાંથી કાંઈ ઘટી જતું નથી. માન અને
 અપમાને લગતાં છે, આત્મા તો ખરેખર
 છે, માટે તેને માન અપમાન લાગી શકે
 વના સરખી માન કે અપમાનમાં તે સમ
 થકે છે. આ પ્રમાણે તેનામાં સમભાવ
 એ સમભાવ જેનામાં પ્રાકુર્ભાવ થયેલ તે
 કારી થયેલ સંબોધ સિત્તેરી મન્યમાં કહ્યું છે.

સેવંત્રો વ આતંત્રોવ વુદો મદવ અમોવા
 સવમારમાવિ અપ્પા સહા મુગલે ન સંદેહો

સ્વેત્તમર હોય, કે રિગ્મર હોય, બીજા
 અન્ય કોઈ હોય, પણ જેના આત્મામાં સમભાવ
 થયે તે સ્વરૂપ પ્રાકુર્ભાવ મેળવે છે, એમાં
 સદેહ નથી.

જોને એક સરખી રીતે નિહાળે છે. હીરો અને
 બન્ને એકજ કાર્જન તાવનાં બનેલાં છે, એમ તે બંને
 તેથી બન્નેને સમાન લેજે છે. સઘળા પૌદ્ગલિક પંથો
 જ પુદ્ગલ દ્રવ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા આવિર્ભાવ-પર્યાય છે, તે
 ક્રમાં શું વિશેષ રાચવું અને બીજામાં શું ઓછું રાચવું
 એ તેને ભેદ ભાવ લાગતો નથી. તેને મન તો ઘાસ
 મણિ, તેમજ ઠોઢીનૂર અને કાચ બધાં સરખાં લાગે
 વળી માન અપમાન તરફપણ તે સમ બુદ્ધિ રાખી
 છે. તે સમજે છે કે કોઈ માન આપે તો તેથી આત્મા
 કાંઈ વધી જતું નથી, તેમજ કોઈ અપમાન કરે તો
 આત્મામાંથી કાંઈ વટી જતું નથી. માન અને અપમાન
 પાધિને લગતાં છે, આત્મા તો અરેખર ઉપાધિ
 છે, માટે તેને માન અપમાન લાગી શકે નહિ, આવે
 વના રાખી માન કે અપમાનમાં તે સમવૃત્તિ
 શકે છે. આ પ્રમાણે તેનામાં સમભાવ પેદા થાય
 એ સમભાવ જેનામાં પ્રાદુર્ભાવ થયો; તે મીશનો
 કારી થયો. સંબોધ સિતેરી અન્યમા કહ્યું છે તે.

સેવરો વ આસવરોવ વુદો અવ અમોવા ॥

સપમાવમાવિ અપ્પા ભદ્દ મુઠાવ ન સંદેહો ॥

સ્વેત્તમર દોષ, કે દિગંતર દોષ, બોદ દોષ
 અન્ય કોઈ દોષ, પણ જેના આત્મામાં સમભાવ
 થયો તે અવરવ મીશ મીશવે છે, એમાં અવરવ
 સંદેહ નથી.

यस्य जगदेव कुटुम्बकं तस्य नैवास्ति कश्चिद्देवास्पदः
 समास्पदत्वात्स्वमुखेच्छावत् परमुखेच्छास्वमावासीदिति ।
 अत एव व्रतं यस्य दुःखमभञ्जनम् [अपमर्षः]
 पयमनारूढानां व्रतं कौशिकजीवान्मुखयति दुःखपरं
 स्वदुःखयति चान्यान् उक्तमहात्मनस्तु व्रतं सर्वाङ्गीवान्
 स्वयति निर्दुःखयत्येव च न तु दुःखयति निःमुखयति
 भावं वा भजेन । तस्यात्मनः सर्वाङ्गीभिः प्रकीर्तिता
 स्यादिति पूर्ववदन्ययः उदासीनोऽपवाऽऽसीनो ।
 जने मुनिः शुद्धेन चित्तेन महण्याद्भववेदना ” मिति ।
 न्तात् ॥ १०० ॥

अथ १२७—अथा श्लो३भां आपणे आत्महानीनां
 लक्षणं त्रियारी गमां, द्वये आ श्लो३भां प्रयार्ता मुनिने
 उत्तमोत्तम उपाय जने सर्व ज्ञाननो सार जतावे ॥ जने
 आ रीते आ आत्मप्रदीपयतः समाप्त ३२ ॥—

अर्थ—जेतुं दुःखं न भवतु ॥, जेतुं मत दुःखं न
 नश्य करवानुं ॥, तेवा आत्मानं सिद्धि यवानी ॥, जेतुं
 सर्वज्ञाने करेणुं ॥

सावार्थः—आत्मानुं १२३५ आपणे अभवत्, इया-
 द्वाज जने सारकं ३१२५ अणुयमां आत्मानुं, ३१२५
 वरानुने जित जित इति ३१२५ अभवत् ३१२५ ते ३१२५ आ-
 ३१२५ अणुं भवा; जने आत्माने मुनिं मुनिं विदितवत्
 ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं
 ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं ३१२५ अणुं

સ્તે જેટલો શ્રમ લેવા તે તૈયાર થાય છે, તેટલોજ શ્રમ
 ચાંત જનને વાસ્તે લેવાને પણ તેણે તત્પર રહેવું. પછી
 દેશના સર્વ મનુષ્યો તરફ એવી ભાવના તેમજ વર્તન રા-
 ખવું, તે ભાવનાને વધારીને પછી આખા જગતના સર્વ
 માનવમુખ્યો તરફ તેણે તેવી વૃત્તિ રાખવી; પછી જગતના
 પ્રાણીઓ સાથે, પછી વનરપતિ છેવટે જેનામાં પ્રાણ છે
 તે સર્વ તરફ આત્મભાવના તેણે રાખવી, અને વર્તન પણ
 તેવું રાખવું. આવી ભાવના રાખનારને સર્વ મિત્ર થાય છે.
 તે કોઈને શત્રુ યતો નથી, અને કોઈ તેનો શત્રુ યતો
 નથી; આ રીતે મૈત્રી ભાવથી પ્રેમભાવથી-શત્રુભાવથી-તે
 સર્વને એક સરખી રીતે સ્હાંય છે, તેથી તેને રાગ કે દ્વેષ
 ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં
 મન નિર્મળ થાય છે; તેનો સમય સર્વદા આનં-
 દમાં જાય છે. તેનું મન ઉદ્દેગ રહિત અને શાંત થાય છે.
 આ રીતે શાંત મન ઉપર આત્મ સૂચનો પ્રકાશ બરાબર
 રીતે પડે છે; અને તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે. વળી જે જ-
 ગતના જીવોનું દુઃખ દૂર કરવાનું મન લે છે, તે આત્મ-
 જ્ઞાની થાય છે. ઉચ્ચ ચક્રવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ દર્શા-
 વે છે. દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ ભાવદર્શ છે. તે
 આત્માનો ધર્મ છે. તે સર્વનું કરવાનું, કરવા હોય છે, મ-
 ર્વનું દુઃખ દાગવા હોય છે. જ્ઞાન, મત્ત, ધન, ભજ વગેરે
 જે જે તેને મળેલાં છે, તે સર્વ પરિપક્વ થઈને છે,
 એ તે સારી રીતે જાણે છે. કોઈ પણ રીતે જગતના
 જીવોનું દુઃખ દૂર, અને તેઓ સુખી ભાવ, એવી ભાવના

હાંડગી નકામી જાય છે. શ્રીવીર પ્રભુએ સર્પને જોય જાંબી
 તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્રી મુનિમુવત તીર્થકર સિદ્ધપુરથી વિદ્યાર
 કરી સરય જઈ યોગનું રક્ષણ કર્યું - કેટલી ભાવ દર્શાવે જે જે
 આપણને મળે તેનો બીજાના લાભ સારૂ ઉપયોગ કર્યો,
 એટલે આપણને વિશેષ મળ્યો. જે ખાત્રોચીયામાં પાણી
 ભરું રહે છે, તે ખાત્રોચીયામાં ક્રીડા પડે છે, અને મંદ-
 વાંક થાય છે, પણ નરીનો પ્રવાહ બહેતો રહે છે, તેનું પા-
 ની પણ નિર્મળ: રહે છે. માટે આપણે પણ નરીના પ્રવાહ
 પડે બહેવું જોઈએ. જગતમાં જેટલું શુદ્ધ છે, તેને બેચારી
 પ્રજાસિકા-નીક સમાન આપણે ધવું જોઈએ, આપણી કામ
 સારી સારી વસ્તુઓ બીજાને મળ્યો, તેમાં આપણે પણ
 શુદ્ધ થતા જઈશું. માટે આ પ્રજોકમાં જે-ય આપણા પ્રભાવે
 બીજાનું દુઃખ નાશ કરવું, એજ ઉત્તમ લોકોએ ત્રણ શેવું
 જોઈએ; અને એવા હરનો મયળો વખત મત્તાવેમાં જાયો
 તેનું મન નિર્મળ થયો. કોણ હવ ગમે તેવો પાણી જણાવો
 દેવ છતાં તેની નિન્દા કરવી નહિ નિન્દાથી કોણ સુખ
 નથી, અને સુખરચનું નથી. કોણના મોં ઉપર ભાડી ૧.
 જાણ દેવ તો તેને કાણે કહેય કરતા તેના મોં જામળ
 દર્પણ પરનું; એટલે પિતાની કાળસ તેના જોયમા જાયો
 માટે નિન્દા કરય કરતા, જવનુલો તરફ દિશ કરય કરતા,
 તેના જામળ સાગુલને આવર્ય (દર્પણ=નુલો) મુકો
 એટલે તેની મૂઝ તે સુખર્યો. આ જગતમાં કોણ કોણના
 નથી? જેવામાં કોણ પણ જામી ન દેવ તેવો શીકે
 રેવું છે. દેવ સ્થિત વીનમળ છે, જાણી દેવમાં દેવ તે

છે, પછી દોષ તરફ દ્રષ્ટિ કરવાને બદલે, અને તેની જ્યાં
 ત્યાં નિંદા કરવાને બદલે, તે દોષ સુધરે તેવા ઉપાયો રચો,
 ખાનગીમાં બોધ આપો; તમારા જીવનથી બોધ આપો,
 દ્વિત શિશુથી-ભાવજીથી બોધ આપો, પણ અંગત કોઈના
 જીવને દુઃખ થાય તેવું વચન ઉચ્ચારતા નહિ. સંસારમાં
 આટલું બધું દુઃખ છે, તેમાં તમે ક્યાં ઉમેરો કરો છો ? બને
 તો તે બોધ કરવા પ્રયત્ન કરો, ન બને તો શુપ રહો,
 પણ તેમાં ક્યાં વૃદ્ધિ કરો છો ? તેના આત્મા તરફ દ્રષ્ટિ કરો,
 આત્મા ખરેખર શુદ્ધ છે, તેની આત્મજ્યોતિ ઢંકાઈ ગઈ
 છે, પણ તે તમારા નેટલીજ ઉચ્ચ છે. માટે તે તરફ
 લક્ષ રાખી નિન્દાથી દૂર રહો. આપણે એક લંગડા કુતરાને
 વાસ્તે ઠેકલી બધી દયા રાખીએ છીએ રસ્તામાં પડ્યું
 હોય, તો તેને ઉપકારી બીજે ઠેકાણે મુકીએ છીએ,
 તેની દવા કરાવી છીએ, તો શું આપણા માનવ બધુએ
 કુતરા કરતાં પણ ગયાં ? તમે શા સારૂ તેમની તરફ તે-
 તેટલાજ ભાવથી દયા કરતા નથી ? જો કુતરું ચરીર લ-
 ગડું છે તો આ દોષયુક્ત મનુષ્યો નીતિની અપેક્ષાએ
 લંગડા છે. તો પછી તેમની તરફ કેમ પ્રેમ ન બતાવવો ?
 તેમનું કેમ કેરવાણું ન કરવું ? તેમને કેમ ઉચી સ્થિતિ
 પર ન લાવરા ? આ ભાવના હૃદયમાં રાખો વર્તો, જ્યાં ત્યાં
 મુજબ જુઓ, તો તમે બને શુભી થશો. એકની એક વસ્તુ
 જુદી જુદી દ્રષ્ટિથી જોવાને જુદી જુદી લાગે છે. ચંદ્ર
 ચંદ્રોદયને આદ્યજાત જનક લાગે છે, તેજ ચંદ્ર કામીજનને
 દુઃખપ્રસન્ન લાગે છે. કામીજન, ચંદ્રને દોષ યુક્ત કહે તેથી

શું તે દોષિત કરે છે ? કદી નહિ. તમે જો ઉચ્ચ હોય; તો જરૂર તમે સર્વત્ર ઉચ્ચતા જોશો ! જેટલો અંશે બીજામાં ઉચ્ચતા આપણે જોઈ શકતા નથી, તેટલી હદ આપણામાં જ બાકી છે, જ્યારે આપણે પૂર્ણ થઈશું ત્યારે સર્વત્ર આપણે પૂર્ણતા જોઈ શકીશું. માટે જો તેવો માણસ અનીતિવાળો, દુરાચારી હોય, પાપી હોય, તોપણ તેને મદદ કરતાં અટકવું નહિ, એવું દુઃખ ફર કરવા મથવું. અને જરૂર આ ગુણથી સર્વ જીવોમાં આપણા જેવું આત્મતત્ત્વ જોતાં આપણે શિખીશું, અને તેથી આત્મજ્ઞાન પણ થશે. માટે જેમ અને તેમ પરોપકાર કરવો, શુભ દૃષ્ટિ રાખવી, અને આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખવી, એજ આ શ્રોત્રનો તેમજ આ ગ્રંથનો પણ સાર છે.

અવતરણમ્—શ્લોકસતેન ત્રિનેન્દ્રોક્તં ધર્મનુપદિશ્યેક-
શ્લોકેન તં મશંસતિ

શ્લોકઃ

ધર્મદાનસમં નાસ્તિ, અન્યદાનં મહીતલે ।

અતો ધર્મપ્રદાનાર્થ, સતાં સ્વાભાવિકી સ્થિતિઃ ૧૦૧

ટીકા—મૂચીતલે ધર્મદાનં સમમન્યદાનં નાસ્તિ । ધર્મદાનં તુ ભાવાભયદાનસ્વરૂપમ્ । અભયદાનં દ્વિધા દ્રવ્યાભયદાનં ભાવાભયદાનં ચ । તત્ર દ્રવ્યાભયદાનં પ્રાણેતાં પ્રાણક્ષણરૂપમ્ । ભાવાભયદાનં તુ શુદ્ધાત્મસ્થાવરપદિદાનરૂપમ્ । સુપાત્રાનુરૂપો

નૈવ કસ્યાપિ ચાંચ્છાઃ મોક્ષફલસ્વાવશ્યં ભાવિત્વાદત આદિ
 ધર્મપદાનાર્થ સર્તા સ્વામાવિકા સ્થિતિર્ન તુ કિંચિદ્દેતુકા કિન્તુ
 સ્વભાવાસિદ્ધૈર્વોતિ સમ્પક્ત્વદાનદાતુર્ગુરોસ્તુ મહોપકારઃ યતઃ

સમ્યક્ત્વદાનદાતારં । ગુરું મહોપકારિણમ્ ।

કોઠાકોટિભવૈઃ શિષ્યા । ઉપકર્તું નૈવમીશતે ॥ ૧ ॥

અતોગુરોઃપુરોર્થાવદ્યૈવાટ્યત્વં નમનપૂજનવિનયવ્યારુધાનસ્પર્શા-
 દિકં ક્રિયતે

અવતરણુ—દાનની, પરોપકારની, બીજાનું દુઃખ
 દૂર કરવાની વૃત્તિની પ્રશંસા આપણે ગયા શ્લોકમાં કરી,
 હવે બધા દાનોમાં ઉત્તમ દાન કયું તે હવે અન્યકાર
 જણાવે છે.

અર્થઃ—ધર્મના દાન સમાન આ પૃથ્વીમાં બીજું દાન
 નથી; તેટલા માટે ધર્મ આપવાની સંતોની સ્વામાવિક
 સ્થિતિ છે.

ભાવાર્થઃ—શાસકારોએ દાનના અનેક ભાગ પાડ્યા છે;
 નેટલા-દુઃખના પ્રકાર છે, તેટલા ખરી રીતે દાનના પ્રકાર
 છે, પણ તેના ટુકમાં પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે:
 આહારદાન આયધિદાન વિદ્યાદાન અભયદાન ધર્મદાન, તેમાં
 ધર્મદાન શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે,—

ઉનાનિ ચત્વારિ દાનાનિ મસિદ્ધાનિ મહોત્તમે ॥

ધર્મદાનફલોનાં તુ કલ્યાં નાર્હન્તિ પોદગીમ્ ॥

આ પૃથ્વી ઉપર ચાર દાન પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે સ-
 દમાં દાન ધર્મદાનના દૃષ્ટાન્ત મેળામાં બાજે પણ આવે તેમ
 નથી. જનદાનથી લવને દાનિષ્ઠિ તૃપ્તિ થાય છે, વળી
 આયધ દાનથી પણ અમુક વખતને સારૂ લાભ થાય છે,
 નિવાદાનથી સ્વલ્પ લાભ થાય છે; જનયદાનથી અ-
 મુક વખતને સારૂ તે લવ બચે છે, અને મરણના બયથી
 ઇલાવનારને ઘણું પુન્ય ઉપાર્જન થાય છે, પણ બહેલું
 મોડું જાને મરણનું તો દેવ છે. માટે તે બચેલો લવ
 બેલો જાયવા મોઢે મરે તો છે. પણ જન્મ મરણના ચ-
 ક્રમાંથી હમેશને વાસ્તે જાવાનારનો ધર્મદાન છે; માટે તે
 ઉત્તમોત્તમ છે, તેના જેવું દાન આ વસુધામાં કોઈ પણ
 નથી આદ્યવિધિમાં કહ્યું છે કે માતૃપિતાની ગમે તેટલી
 ભક્તિ કરે તોપણ માતૃપિતાએ કરેલા ઉપકારનો જલ્દો
 વળે તેમ નથી, પણ જો તેમને સરધર્મની સદા પુત્ર ક-
 રાવી થકે તો તેમના ઉપકારનો જલ્દો વાળ્યો તેલો કદી
 શકાય આ રીતે પણ ધર્મના દાનની મહત્તા અપણને મા-
 લૂમ પડે છે, ધર્મદાનની આટલી મહત્તા જાણી તે ઉપર-
 થી કોઈએ એમ ન માનવું કે બીજાં દાન નિર્થક છે, તે
 પણ જરૂરનાં છે, અને મોક્ષની નિસરણી અલ્પાનાં ઉત્તમ
 પદથીયાં છે; પણ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદથીયું જોઈએ તો ધ-
 ર્મદાન છે જોઈએ જ કહેવાનો આશય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનદાતા
 શુરનો ઉપકાર કોઈથી કદાપિ વળે તેમ નથી કહ્યું કે:—

સમ્યક્ત્વ દાનદાતારં શુરં મહોપકારિણમ્ ॥

કોંટાકોટિભવૈઃ શિષ્યા ઉપકર્તુ નૈવવીશતે ॥

સમકીર્તકૃષ્ણી દાનના અપનારા શુર મહા ઉપકારી છે;

જને કરોડો ભવે પણ શિખો તે ગુરૂના ઉપકારનો બદલો
વાળી શકે તેમ નથી તે ઉપકાર એટલો બધો છે કે તે
શબ્દોથી વર્ણવાય નહિ. જેને ગુરૂપ્રાપ્તો તાલ મળ્યો હો
ય તેજ તંને આસ્વાદ અનુભવી શકે, માટે ધર્મદાનની
ઉત્તમતા વિચારી હોકોને સન્માર્ગે ચલાવવા આત્માર્થો છ
વોએ પ્રયત્ન કરવો એજ આ હોકોનો સાર છે.

અવતરણમ્—મવ્યસ્મરણાર્થ ગ્રન્થપૂર્તિદિવસં પ્રવીનિ

શ્લોક:

ઇન્દુરસનવેલાન્દે, જ્યેષ્ઠમાસેઽસિતેદલે ॥

પદ્મમ્યાં ગ્રન્થપૂર્ણત્વં, બુદ્ધચન્ધિમુનિના કૃતમ્ ૧૦

ટીકા—અહ્નનાં વાપતો ગતિરિતિન્યાયાદિન્દુરેકો રસા
મધુરાદયઃ પદ્મ. નવસદ્વ્યા પ્રસિદ્ધિવેલા પૃથ્વી સાપ્તેકા તૈમિતેઽ
ન્દેવર્ષે તથા ચ ૧૯૬૧ વૈક્રમાન્દે જ્યેષ્ઠમાસેઽસિતેદલે જ્યેષ્ઠક
ર્ણવર્ષે પદ્મમ્યાં બુદ્ધચન્ધિમુનિના બુદ્ધિસાગરમુનિના ગ્રન્થસ્ય
પૂર્ણત્વં કૃતામિતિ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—વિક્રમ સંવત્ ૧૯૬૧ ના જેઠ વહી પાંચમના
રોજ આ ગ્રંથ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ પૂર્ણ કર્યો.

અવતરણમ્—યેષાં પ્રાર્થનયા ગ્રન્થો નિરમાયે પદ્મપ્રાપ્તે
પર્યપૂર્ણં તદ્દર્શયતિ

“ શ્લોક: ”

માત્માર્થ શતકં કૃતમ્ ।

જાણસ્ય, શ્રોતાસ્સ્યુશ્ચસિદ્ધિગાઃ ૧૦૩

પ્રસિદ્ધે માણસાગ્રામે, શ્રીજિનાલયભૂષિતે ॥
 શ્રાદ્ધેઃ શ્રદ્ધાલુભિર્ભવ્યે, મંચિંદતે તત્ર વાસિના ॥
 ઉપકારાય ટીકેયં, વુદ્ધિસાગરસાધુના ॥
 આત્મપ્રદીપશાસ્ત્રસ્ય, પૂરિતા મહ્યવોધિની ॥૨॥
 વેદરસાદ્વચન્દ્રાન્દે, વૈક્રમે ફાલ્યુને શુભે ॥
 શુદ્ધપક્ષે દ્વિતીયાયાં, પ્રાતઃશ્રીબુધવાસેર ॥ ૩ ॥

ફા. સુદિ ૨ બુધવાર પ્રાતઃકાલ વિ. ૧૯૬૪.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અવતરણુઃ—આ મૂળ ગ્રંથની ટીકા ક્યારે કયા ગા-
મમાં રચાઈ તે બતાવે છે.

અર્થઃ—૧૯૬૪ના ફાગણ શુદ્ધી બીજ પ્રાતઃકાલમાં
બુધવારના દીવસે ભવ્યબોધિની ટીકાની રચના પૂર્ણ કરી,
માણસા ગામના સાવકોના આગ્રહથી આ ટીકા રચી, માણસા
ગામ અમદાવાદ પાસે વિજયપુરની નજીક આવેલું છે ત્યાં
બે દેરાસર અને બે ઉપાશ્રય છે, શ્રી નેમસાગરજી તથા
રવિસાગરજી મહાસાજના ચરણકમલના વિહારથી પવિત્ર
થયેલું છે સાગરશાખાના સાધુઓથી ઉપકૃત થયું છે ત્યાં
રહી આત્મસમાધિમાં રહી યથામતિએ આ ટીકા રચાઈ
છે. તે ટીકા વાંચી ભવ્યજીવો મંગલમાણા પામે.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ૩

- सत्ता परात्मनः पूर्णा, व्यक्तित्वात्वेन पुर्यते;
 पूर्णः पूर्णादिवच्छान्तः शुद्धपर्याप्तः स्वयम्. ॥ ९ ॥
- नाऽहं बाह्यमपञ्चम्य, कर्त्ता कारयिता नच;
 अन्तर्दृष्ट्या विलीयेत, बाह्यदृष्टिस्तु नान्यथा. ॥ १० ॥
- बाह्यदृष्ट्या कृतं यद्यत्, तत्तन्मे न मुखावहं;
 बाह्यदृष्ट्यावहं नास्मि, शुद्धधर्मस्मृती स्वयम् ॥ ११ ॥
- शुद्धधर्ममबोधेन, सत्यं स्पष्टं प्रमासते;
 तत्प्रथः सर्वभावेषु, बाह्येषु नहि लिप्तवान्. ॥ १२ ॥
- मदीयं कल्पितं यद्यन्, मिथ्या ज्ञातं विवेकतः
 ज्ञानादिकं मदीयं यत्, स्वकीयं तत्तु तत्त्वतः ॥ १३ ॥
- शुद्धधर्मे प्रविष्टोऽहं, ध्यान धैर्यमभावतः
 भावल्पं मोहशत्रोः किं, दुर्गतौ येन भ्राम्यते. ॥ १४ ॥
- अपूर्वमात्मसामर्थ्यं, कर्महर्तुं प्रकल्पते;
 शुद्धपर्याय कर्त्ताच, शुद्धध्यानमभावतः ॥ १५ ॥
- कर्त्तात्मा शुद्धरूपस्य, शुद्ध सामर्थ्यतः स्वयम्;
 बाह्यभावे न मे किञ्चित्, विगतो बाह्यविभ्रमः ॥ १६ ॥
- न मे किञ्चिन्न मे किञ्चिद्, बाह्यभावेषु निश्चितम्;
 पूर्णोऽहं स्वीयधर्मेण, सत्तया ज्ञातवानहं. ॥ १७ ॥
- व्यक्तितः पूर्णतामाह्वयै, युक्तोऽस्मि स्वोपयोगतः
 शक्तिमान् किं न सिद्धधर्मम्, सर्वशक्तिनिधिः स्वयम्. ॥ १८ ॥
- आत्मसामर्थ्यतः स्वस्य, सिद्धिज्ञानेन निश्चिता;
 व्योमवद् ब्रह्मरूपे हि, ज्ञाते कोऽपि न लिप्यते. ॥ १९ ॥

पौद्गलिकेषु भावेषु, रागद्वेषौ परित्यजन्;	
अन्तरात्मानि यो मग्नः परात्मानं स पश्यति.	॥ ३१ ॥
मनोवाक्काययोगानां, क्रियासु न ममत्ववान्;	
सावयवयोगसंहर्ता, परात्मानं स पश्यति.	॥ ३२ ॥
क्षयोपशमक्षानेन लीनो यः परब्रह्मणि;	
समभावं परं प्राप्य परात्मानं स पश्यति.	॥ ३३ ॥
पदार्थां रूपिणो दृश्या, इन्द्रियै ररुतमाकरे;	
यच्चेन्द्रियैस्तु न ग्राह्य, आत्मा च मनसाऽपि वै.	॥ ३४ ॥
अरूपिणाऽत्मबोधेन, साक्षादात्मानुभूयते;	
अहं मुखीति यज्ज्ञानं, तादृ दर्शनमात्मनः	॥ ३५ ॥
अनुभवेन तध्येन, मत्पक्षे चेतनः स्वयम्;	
आत्मनोऽनुभवं माप्य, पक्वश्च द्वा परात्मनः	॥ ३६ ॥
मत्वादिपञ्चभेदानां, ज्ञानानामाश्रयः स्मृतः	
अनन्तज्ञापयार्थाः भासन्ते तत्त्वतः स्फुटम्.	॥ ३७ ॥
अभिलाष्याऽनभिलाष्या, ज्ञेया भावा विचक्षणैः	
ज्ञानभेदेन ज्ञातव्या, शिष्ये स्तिष्ठान्त पाठकैः	॥ ३८ ॥
आत्मैव परमात्मेति, भावनाऽनन्दकारिणी,	
आत्मदर्शनमाह्वर्य, भावनीया मुमुक्षुभिः	॥ ३९ ॥
ज्ञानदर्शनचारित्र्य, उर्मवीर्यादिसद्गुणाः	
आत्मदर्शनसमाप्ताः वीर्योत्साहं भजन्त भोः	॥ ४० ॥
यस्य जीवस्य जायते;	
तेषां ममुत्तीर्णः केवलज्ञान समुत्थः	॥ ४१ ॥

जडवशं दुःखं, सर्वं स्वात्मवशं सुखं;	
येन समाख्यातं, लक्षणं दुःखं शर्वणोः	॥ ९७ ॥
न्त्रः शुद्धभावेन, पारतन्त्र्यं विभावतः	
पृहः सर्वकामेभ्यो, यतः किमवशिष्यते.	॥ ९८ ॥
यं यन्नताद्भिन्नं, भिन्नतन्न मदीयकम् ;	
शोचामि तुष्यामि, बाधभावमनाश्रितः	॥ ९९ ॥
दानन्दरूपोऽहं, माप्नोऽस्मि शुद्ध चेतनाम्;	
तोऽस्मि स्वरूपाया, सर्वं पश्यामि स्वात्मवत् ॥ १०० ॥	
ऽपि नास्म्यहं गन्ता, वरुताऽपि बाण्यगोचरः	
ने बाधभावेन, यद्यत्तन्नाऽस्मि वस्तुतः	॥ १०१ ॥
दृश्यं तन्न जीवोऽहं, कोरागो दृश्यवस्तुगुः	
वस्तुषु निर्वधो, द्यात्मारामः सदास्म्यहम्.	॥ १०२ ॥
न कृष्यते कोऽपि, कोऽप्यं तन्नाऽस्मि वस्तुतः	
भगतिर्नैवात्र, वस्तुतोऽहं न शब्दमारु.	॥ १०३ ॥
गृष्टिं ममानामि, शब्दगृष्टिः कदा न मे;	
मान्ति न पाण्डिर्यं, वस्तुतो मे शुभावहं.	॥ १०४ ॥
जीववबोधार्थम्, भाषे भाषां तु वैररीम्;	
प्रक्षयमिप्नोऽस्मि, परप्रक्षयाऽस्मि वस्तुतः	॥ १०५ ॥
विविध बाण्योऽहं कथंविन् मय्यपेक्षतः	
ह्यर्थं स्वरूपे, शब्दानां तत्र का गतिः	॥ १०६ ॥
यो निररकागो, निर्वायो शोभनाग्रहः	
त . . . . . प्रसजानदिनेनः	॥ १०७ ॥

- द्वयवहारमालम्ब्य, शुद्धात्माभवति स्फुटम्; ॥ १४१ ॥
 र्वैः सर्वदृष्टाच्च, सर्वं जानाति पश्यति. ॥ १४२ ॥
 वदभूतभविष्यच्च, उत्पत्तिव्ययधौव्यकं;
 याकारं जगद्यत्र, तस्मै सिद्धात्मनेनमः ॥ १४३ ॥
 ऋषिष्णुमहेशाश्च, देवायत्र मतिष्ठिताः
 तनत्रयीस्वरूपेण, तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ १४४ ॥
 द्वैतानां परंब्रह्म, द्वैतानां द्वैतभावना;
 ाङ्ख्यानां पुरुषो यत्र, सम्यक्ख्यातं व्यपेक्षया. ॥ १४५ ॥
 अस्तिनास्तिस्वरूपाये, सर्वधर्मा व्यपेक्षया;
 याः मतिष्ठिता यत्र, ज्ञेयं स्याद्वाददर्शनम् ॥ १४६ ॥
 र्शनानि जिनांगानि, सर्वाणि हि व्यपेक्षया;
 षोऽव्याविवर्लीनानि, ज्ञेयं स्याद्वाददर्शनम् ॥ १४७ ॥
 म्यग् व्यपेक्षया ज्ञाते, वस्तुनि नैव विद्यते;
 मेध्यावादो ध्रुवं यत्र, सम्यक्त्वं तत्प्रतिष्ठितम्. ॥ १४८ ॥
 एकं जानाति तत्सर्वं, जानातीति विनिश्चयः
 र्वं जातानि तद्व्येकं, जानातीति स्मृतौ स्मृतः ॥ १४९ ॥
 तदसदादिभावाश्च, ज्ञेयाः सर्वे व्यपेक्षया;
 वेशेषावश्यके ख्यातं, विचार्यतत् पुनः पुनः ॥ १५० ॥
 र्वसिद्धान्तसारोऽयं मुषादेयो विचक्षणैः
 णदर्शनचारिणः, गुणानामाश्रयो विमुः ॥ १५१ ॥
 न्मनीमाश्रयाय, सर्वत्र ब्रह्मनिष्ठया;
 णिने निश्चलं निम्बं, माप्नुवन्ति शिर्व पद. ॥ १५२ ॥

- शुद्धाद् शुद्धतरं तत्त्व, वक्षि शिष्या उपकृते; ॥ १५२ ॥
 ज्ञानभोक्तं समालम्ब्य, भजन्तु साम्प्रभावनाम्.
 शुद्धस्थिरोपयोगेन, ध्यानं कृत्वा हि मूर्धनि;
 परब्रह्मणि संलीनो, भुञ्जेऽहं परमामृतम्.
 समाधेताभिविष्टोऽहं, मृत्युभीतिविवर्जितः ॥ १५३ ॥
 मृत्युर्हरति माणांश्च, जीवो नित्यः सनातनः
 बाह्यं जानामि पश्यामि, तत्र न प्रतिबन्धना;
 स्वच्छादशैः स्वरूपैः, सर्वं तत्र ममामते.
 पुष्पपापस्य भोगं हि, वस्तुतो न करोम्यहं; ॥ १५४ ॥
 अन्तर्निक्षेपतावस्यो, भासते ब्रह्मयोगिरादः
 रागद्वेषात्मिकां हृत्तिं, संत्यजामि स्ववीर्यतः ॥ १५५ ॥
 तत्त्वमस्यादिलक्ष्योऽहं, सम्पग्शुद्धात्महाष्टिनः
 ॐ सोऽहं ब्रह्म जापेन, सर्वकर्म विलीयते;
 स्वात्मप्राप्त्यनोरुचिं, तस्मिन् हृष्टे परात्मानि.
 परात्मनस्त्वहंदास. आयाभ्यासे विचार्यते; ॥ १५६ ॥
 परिपक्वसमाधीनु, परब्रह्मास्मि निश्चितम्.
 सर्वकर्मसमे जाने. परमात्मेति कल्पते; ॥ १५७ ॥
 आत्मेव परमात्माऽस्मि, कर्मोपाधिभेदकृद्-
 ध्यायामितं परात्मानं, सत्स्वरूपं सुखालयं;
 अन्नः स्वरूपमग्नोऽहं, पूर्णानन्द महोदधिः ॥ १५८ ॥
 आत्मवीर्यं गमालम्ब्य, धुन्वन् कर्मरजः कणान्;
 आत्माऽसंख्य मदेतानां, निर्मलीभावमाश्रये. ॥ १ ॥
 ॥ १५९ ॥

- शुद्धव्यवहारमालम्ब्य, शुद्धात्माभवति स्फुटम्;
 सर्वज्ञः सर्वदृष्टाच, सर्वं जानाति पश्यति. ॥ १४१ ॥
- भवद्भूतभाविष्यच्च, उत्पत्तिव्ययध्रौव्यकं;
 ज्ञेयाकारं जगद्यत्र, तस्मै सिद्धात्मनेनमः ॥ १४२ ॥
- ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च, देवायत्र प्रतिष्ठिताः
 रत्नत्रयीस्वरूपेण, तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ १४३ ॥
- अद्वैतानां परंब्रह्म, द्वैतानां द्वैतभावना;
 साङ्ख्यानां पुरुषो यत्र, सम्यक्ख्यातं व्यपेक्षया. ॥ १४४ ॥
- अस्तिनास्तिस्वरूपाये, सर्वधर्मा व्यपेक्षया;
 ज्ञेयाः प्रतिष्ठिता यत्र, ज्ञेयं स्याद्वाददर्शनम् ॥ १४५ ॥
- दर्शनानि जिनांगानि, सर्वाणि हि व्यपेक्षया;
 नयोऽव्याविवर्त्तीनानि, ज्ञेयं स्याद्वाददर्शनम्- ॥ १४६ ॥
- सम्यग् व्यपेक्षया ज्ञाते, वस्तुनि नैव विद्यते;
 मिथ्यावादो ध्रुवं यत्र, सम्यक्त्वं तत्प्रतिष्ठितम्. ॥ १४७ ॥
- एकं जानाति तत्सर्वं, जानातीति विनिश्चयः
 सर्वं जातानि तद्व्येकं, जानातीति स्मृतौ स्मृतः ॥ १४८ ॥
- सदसदादिमाशय, ज्ञेयाः सर्वे व्यपेक्षया;
 विशेषावश्यके ख्यातं, विचार्यतत् पुनः पुनः ॥ १४९ ॥
- सर्वसिद्धान्तसारोऽयं मुषादेशो विचक्षणैः
 ज्ञानदर्शनचारित्र, गुणानामाधयो विमुः ॥ १५० ॥
- छन्दनीमाश्रमाशय, सर्वत्र ब्रह्मनिष्ठया;
 योगिनो निश्चलं निश्च, माप्नुवन्ति तिरं पदं. ॥ १५१ ॥

- शुद्धाद् शुद्धतरं तत्त्वं, वक्षि शिष्या उपकृते;
 ज्ञानभाक्तेः समालम्ब्य, भजन्तु साम्यभावनाम्. ॥ १५२ ॥
 शुद्धस्थिरोपयोगेन, ध्यानं कृत्वा हि मूर्धनि;
 परमस्मिणि संलीनो, भुञ्जेऽहं परंमामृतम्. ॥ १५३ ॥
 समाधेस्तन्निविष्टोऽहं, मृत्युभीतिविवर्जितः
 मृत्युर्हरति माणांश्च, जीवो नित्यः सनातनः ॥ १५४ ॥
 चार्थं जानामि पश्यामि, तत्र न प्रतिबन्धता;
 स्वच्छादर्शे स्वरूपमे, सर्वं तत्र प्रमासते. ॥ १५५ ॥
 पुण्यपापस्य भोगे हि, वस्तुतो न करोम्यहं;
 अन्तर्निक्षेपनावस्थो, भासते ब्रह्मयोगिराद्. ॥ १५६ ॥
 रागद्वेषान्मिकां हृत्तिं, संत्यजामि त्ववीर्यतः
 तत्त्वमस्यादिलक्ष्योऽहं, सम्पग्शुद्धात्महाष्टितः ॥ १५७ ॥
 ॐ सोऽहं ब्रह्म जापेन, सर्वकर्म विलीयते;
 स्वात्मपातात्मनोरैक्यं, तस्मिन् दृष्टे परात्मनि. ॥ १५८ ॥
 परात्मनस्त्वहंदास. आयाभ्यासे विचार्यते;
 परिपक्वसमाधौतु, परब्रह्मास्मि निश्चितम्. ॥ १५९ ॥
 सर्वकर्मक्षये जाने, परमारेमेति कल्पते;
 आत्मैव परमात्मास्मि, कर्मापाधिरभेदकृत्. ॥ १६० ॥
 ध्यायामिनें परात्मानं, सत्स्वरूपं सुखालये;
 अन्नः स्वरूपमग्नौऽहं, पूर्णानन्द महोदधिः ॥ १ ॥
 आत्मवीर्यं समालम्ब्य, धुन्वन् कर्मरजः कणान्;
 आत्माऽसंग्रह्य प्रदेशानां, निर्मलीभावमाशये. ॥ १६२ ॥

